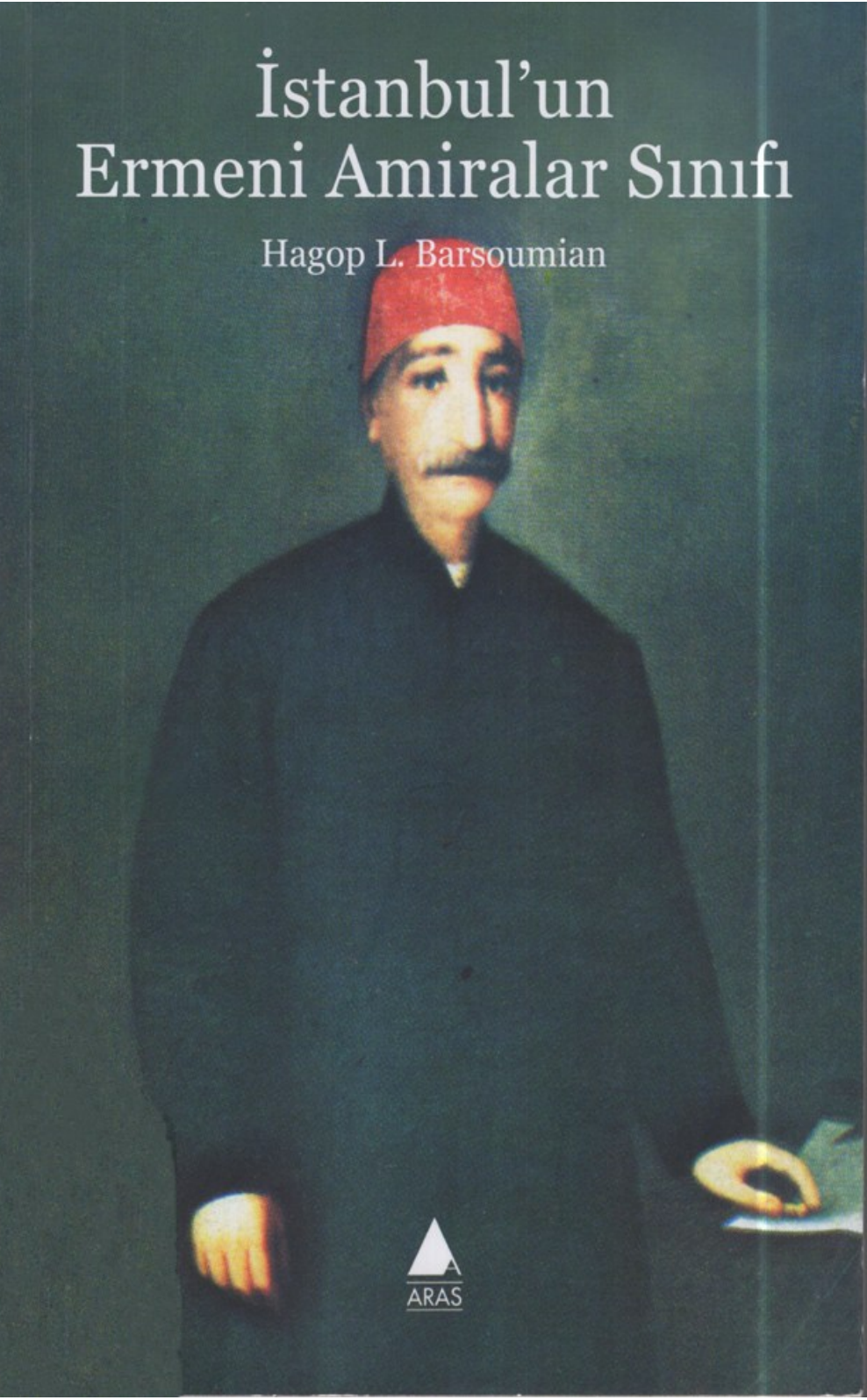
İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı

Hagop L. Barsoumian

ARAS

usul gereği

Bu kitap, Hagop L. Barsoumian'ın 1980 yılında Columbia Üniversitesi'nde hazırladığı *The Armenian Amira Class of Istanbul* başlıklı doktora tezinin çevirisidir. Eserin çevirisinde 2007 yılında American University of Armenia (Erivan) yayınları arasında çıkan aynı adlı baskı temel alınmıştır.

Özgün metindeki notlar bölüm sonlarına yerleştirildi. Metne tarafımızca eklenen notlar ise (*) işareti eşliğinde dipnot olarak gösterildi. Ermenice isim ve kavramların yazımında Batı Ermenicesine ve Türkçeye aşina okurlar dikkate alındı.

Yazarın kullandığı Ermenice ve Türkçe sözcükler *italik* dizildi (bu kural özgün metinde çokça geçen "amira, paşa, sarraf, ağa, bey, efendi" gibi ifadeler için uygulanmadı).

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

yayıncının notu

İSTANBUL'UN ERMENİ AMİRALAR SINIFI

A r a s Y a y ı n c ı l ı k
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 10728

ARAS - ԱՐԱՍ 141

Hagop L. Barsoumian
İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı

Redaksiyon-Yayına Hazırlayan
Ayşe Günaysu

Düzelti
Nıvart Taşçı-Ari Şekeryan

Kapak Görseli
Garabed Amira Balyan (1800-1866)
(yağlıboya tablo, ressam adı ve tarih belirtilmemiş)

Kapak Tasarımı
Aret Gıcır

© Aras Yayıncılık, 2013
ISBN 978-605-5753-41-2

Baskı ve Cilt
Ertem Basım Ltd. Şti. / Ankara
Tel: (0312) 640 16 23 Faks: (0312) 640 16 24
Sertifika No: 26886

Aralık 2013, İstanbul

İSTANBUL'UN ERMENİ AMİRALAR SINIFI

İNCELEME

HAGOP L. BARSOUMIAN

ÇEVİREN
SOLİNA SİLAHLI

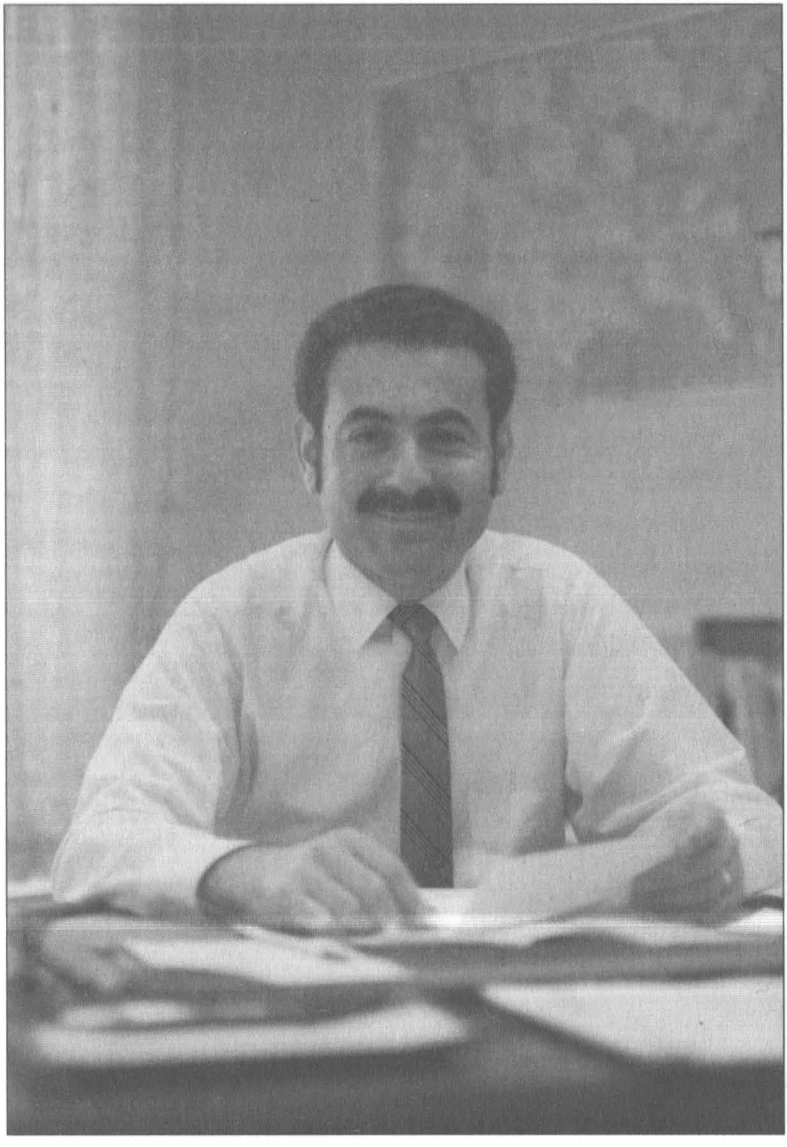
ARAS

İçindekiler

Eşimin Anısına *Anais Barsoumian*.....9
Önsöz *Khachig Tölölyan*.....11
Teşekkür.....21
Giriş.....23

Birinci Bölüm
Öncüller.....39
İkinci Bölüm
Amira Sınıfının Ortaya Çıkışı.....59
Üçüncü Bölüm
Osmanlı Devleti'nde Amiraların Rolü.....87
Dördüncü Bölüm
Ermeni Milletinde Amiraların Rolü.....123
Sonuç.....174

Amiraların Listesi.....179
Kaynaklar.....184
Dizin.....195

HAGOP L. BARSOUMIAN
(1936, Halep-1986, Beyrut)

Eşimin Anısına

Bu satırları yirmi yıl boyunca birikmiş ve düğüm düğüm olmuş düşünce ve duyguların ağırlığı altında ezilmiş ve beli bükülmüş bir şekilde yazıyorum. Hagop'un isimsiz, mezar taşı olmayan mezarının önünde durduğuma ve bu satırları orada yazdığıma kendimi ikna etmeye çalışıyorum. Bir akademisyen, bir eş ve bir baba, ne oyuncusu ne de taraflardan birinin piyonu olduğu bu Sovyet diplomasinin satranç oyununa nasıl kurban gidebildi? Tek yaptığı, o ölümcül yerde ve zamanda, "orada" olmaktı. Ona işkence yapanlar ve onu katledenler, insanlığın ve merhametin en küçük bir izine bile sahip olmayanlar, cansız bedenini bile ailesine teslim etmediler.

Hagop 1 Eylül 1936'da Halep'te doğdu. Yürek burkacak kadar küçük bir yaşta anne ve babasını kaybetti ve olağanüstü bir bilgeliğe ve güçlü kişiliğe sahip olan, sevgi dolu anneannesi Eliza Kahkedjian tarafından büyütüldü. Eliza, ileri yaşına rağmen Hagop'a ve biri kız, biri erkek iki kardeşine bakabilmek için var gücüyle ağır işlerde çalıştı. Birkaç yıl sonra Hagop, Ermeni Yardım Birliği'nin (Armenian Relief Society) gençlik yurduna yerleştirildi. O sırada yeni kurulmuş olan Karen Yeppe okuluna başladı ve orada parlak, öğrenmeye meraklı bir öğrenci olarak dikkat çekti. Ortaokulu bitirdikten sonra yerel Fransız lisesine girdi ve orada felsefe dalında İkinci Bölüm Bakalorya derecesini kazandı.

Birkaç yıl sonra, 1960'da Hagop Amerika Birleşik Devletleri'ne giderek, California, San Francisco'ya yerleşti. San Francisco Devlet Üniversitesi'ne devam ederek lisans (1964) ve ardından (1969) yüksek lisans derecesini aldı. Tezinin konusu Avrupa Ortak Pazarı'ydı.

Hagop 1972'de öğrenimine devam etmek üzere New York'a

yerleşti. 1975'te New York Üniversitesi'nde Ortadoğu tarihi konusunda yüksek lisans derecesini, 5 yıl sonra, 1980'de de Columbia Üniversitesi'nden Osmanlı tarihi dalında doktora derecesini aldı. Sonrasında, kısa bir süre Columbia Üniversitesi'nde çalıştı. Çok geçmeden ders vermek üzere Beyrut, Lübnan'daki Haygazyan Üniversitesi'nden davet alınca, seve seve kabul etti.

Hagop, 31 Ocak 1986 tarihinde Beyrut'ta kaçırıldı. Bir daha onu gören olmadı.

Nisan 1986'da hapishane hücresinden yazdığı mektubun son sözleri, "benim tatlı Nanore'uma iyi bak" oldu. Bu sözlerine sadık kaldım ve sadık kalmaya devam ediyorum.

Tezini yeni bölümler ekleyerek yayınlamak ve Ermeni amira sınıfı ile Rum ve Yahudilerin aynı dönemdeki varlıklı sınıflarını karşılaştırmak istiyordu. Çalışması daha tamamlanmamıştı. Kayboluşu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni amiralarla Yahudi varlıklı sınıfları karşılaştıran çalışmayı yapmasına izin vermedi.

Cömert destekleriyle bu kitabın yayımlanmasına olanak tanıyan Dolores Zohrab Liebmann Vakfı'na Hagop adına teşekkür ediyorum. Ayrıca editör İris Papazian'a da teşekkür ederim. En derin şükran duygularım, bu kitabın yayımlanması için yüreklendiren, destek veren, yayımını, Türkçe ve Ermeniceye çevirilmesini sağlayan, Hagop'un dostu Ermenistan Amerikan Üniversitesi Rektörü Dr. Haroutyun Armenian'adır. Aynı zamanda bir zamanlar Hagop'un öğrencisi olan ve kitabın kontrolünü yapan Khatchig Der Ghougassian'a da teşekkürlerimi sunarım.

Anais Barsoumian

Adı burada, onun ve dünyasının anılardan silinip gittiği ve geriye kamuya ait bir zenginliğin kaldığı bu özenle korunmuş bir demet sözcükte yatıyor.

Nanore Barsoumian

Önsöz

Khachig Tölölyan*

Hagop Barsoumian, çalışmasını yayımlanmadan önce gözden geçiremeden kayboldu (31 Ocak 1986'da kaçırıldı ve büyük bir olasılıkla bilinmeyen bir tarihte öldürüldü). Bu çalışma esas olarak, Profesör Nina Garsoian'ın danışmanlığında araştırmasını yaptığı ve 1970'in ikinci yarısında yazıya geçirmeye başladığı, Columbia Üniversitesi'ndeki doktora tezidir. 1979 yılında tamamlandığında, bugün de olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni amiralar üzerine yapılan en ayrıntılı çalışma olmuştur.

On sekizinci yüzyılın başlarında sahneye çıkan amiralar, statü ve güçlerini kaybedinceye kadar, yüz yıldan uzun bir süre, daha kesin bir tarih vermemiz gerekirse, 1750-1857 yılları arasında Osmanlı Ermenilerinin toplumsal yaşamı üzerindeki egemenliklerini sürdürdüler. Barsoumian bu çalışmasında, söz konusu dönem boyunca Osmanlı Ermeni toplumu içindeki "yönetici sınıf" olarak adlandırılabilecek bu seçkin grubun ortaya çıkışını, kurduğu egemenliği ve en sonunda da yok oluşunu analitik bir yaklaşımla anlatıyor.

Yoğun bir şekilde amiralar üzerine odaklanmış olsa da, kitaba zenginlik ve derinlik katan asıl unsur, konuyla bağlantılı bazı başka analizler de sunuyor olmasıdır. Barsoumian, öncelikle amiraları konu alan çalışmalara dair kapsamlı bilgiler veriyor, bunların sağladığı katkılara ve yetersizliklere dikkat çekiyor ve karışık terminolojilerine ve kavramlara açıklık getiriyor. İkinci olarak, tarihçilerin "prosopografi" adını verdikleri, seçkin aileler arasındaki soyağacı

---

* İngiliz Dili ve Karşılaştırmalı Edebiyat profesörü (Wesleyan University). *Diaspora* adlı derginin kurucusu olan Tölölyan'ın Ermeni edebiyatı ve kültürü üzerine kaleme aldığı sayısız makalesi vardır. Bu yazılardan bazıları *Ispürki Meç* [Diyasporada] adlı ciltte toplanmıştır (Haratch Yayınları, Paris, 1980).

bağlantılarını ve egemenlik sağlamada bu tür bağların rolünü analiz ediyor. Hiç kimse amiralarla ilgili olarak Barsoumian'ın sergilediği bütünlüklü yaklaşıma uzaktan bile olsa benzerlik gösteren bir çalışma ortaya koyamamıştır. Soyağacı ve evlilik bağlarını çok iyi biliyor olması ona, bu egemen seçkinler grubunun kendini var etmesi ve sürdürmesini mümkün kılan koşulları büyük bir özgüvenle ortaya çıkarma olanağını sağlıyor. Üçüncü olarak Barsoumian, yeni kaynakları, örneğin İstanbul'daki Katolik ve Protestan misyonerlerin amiralarla ilgili görüşlerini yazdıkları mektupları incelemiştir. Bu kaynaklar kişilere ve olaylara farklı ve aydınlatıcı bir bakış açısı sunuyor. Dördüncü olarak, politik, ekonomik, dini ve toplumsal tarih kaynaklarını sentezlemiş, böylece amiraların yaşamın çeşitli alanlarında can alıcı bir rol oynadıkları İstanbul'daki Ermeni dünyasının eşsiz bir panoramasını sunmuştur. Beşincisi, Barsoumian, Osmanlı, Rusya'da Romanov ve İran'da Safavi İmparatorluklarındaki Ermeni seçkin sınıfı ile ilgili ilerde yapılacak çalışmalar için bir temel atmıştır. Çeşitli diyasporalardaki Ermenilerin "devletsiz gücü"ne[1] ilişkin karşılaştırmalı bir araştırma, bazı tarihçiler temellerini atmaya başlamış olsa da, oldukça gecikmiş bir çalışmadır. Barsoumian'ı okurken en dikkat çekici noktalardan biri de, İstanbullu Dadyanlar ve Bezciyanlar, St. Peterburglu Lazaryanlar ve Yeni Culfalı* büyük tüccar aileleri, örneğin Minasyanlar ve Uskanlar (Voskanyan) gibi hocalar arasındaki benzerlikler ve farklılıklardır.[2] Son olarak Barsoumian çalışmasını varlık ve politik güç arasındaki ilişki hakkında kısa ama etkili bir yorumla bitirir. Ermeni azınlık liderlerinin elindeki büyük servetin, Ermeni cemaatinin dışında gerçek bir gücü satın alamadığını, hatta aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun, Türk seçkinlerin ellerindeki politik güçle bu zenginliği koz olarak kullandığını belirtir. Kısa analizi aslında şu soruyu sormaktadır: Bir etnik ya da diyasporik azınlığın ekonomik zenginliği ne zaman ve hangi koşullar altında başka bir güce dönüştürülebilir? Başka bir deyişle ekonomik zenginlik hangi

* İran'ın İsfahan kentinde Ermeni mahallesi.

koşullar altında politik gücü satın alma ya da kontrol altına alma yeteneğini elde edebilir? Ermeni ya da diğer halkların tarihinde bunu gerçekleştirmedeki başarısızlık hangi koşullar altında yaşanmıştır? Barsoumian'ın çalışması önemlidir, çünkü küçük tarihi ayrıntılarla işe başlayıp gittikçe yoğunlaşarak ve kapsamını genişleterek Ermeni ve dünya tarihi hakkında böylesine temel sorular sorma noktasına ulaşır.

Barsoumian, amiraların ortaya çıkışından önce Ermenilerin ekonomik zenginlikleri ve konumunu araştırarak işe başlıyor. Kime hoca, kime çelebi dendiği, bu insanların neden ve nerede yaşadığı üzerine yaptığı araştırmayı titizlikle ve hayranlık uyandırıcı bir şekilde belgeliyor. Aslında böylece, 1400'lerden 1720'li yıllara kadar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni üst sınıfının kısa bir tarihini sunuyor. Barsoumian, *trsetsi*ler ve *nersetsi*ler, yani dışarıdakiler ve içerdekiler, taşralılar ve kozmopolitler arasındaki karmaşık ve ince farklar içeren gerilimleri ana hatlarıyla ortaya koyuyor. Daha çok İstanbul'da yaşayan ve şehirli bir soydan geldikleri gibi varlıklı da olan çelebiler, paralı olmalarına karşın soylu olmayan ve *kavaratsi* dedikleri taşralı Ermeni zengini hocalara tepeden bakmış olsalar da, sonuçta amiralar bu iki gruptan doğdu. Barsoumian, amira kelimesinin Arapça kökenli olmasına karşın, dönemin Ermeni kaynakları tarafından *sadece* bu kitabın konusu olan seçkinleri tanımlamak için kullanılmış olduğunun altını çizer. Diğerleri onları, pek çok başka adlarla hoca, çelebi, *mahdesi*, ağa ve bey gibi sözlerle anmışlardır. Oysa bu terimlerin tümünü kullanan Ermeniler, çeşitli biçimlerde tanımlanan bu seçkin sınıfın küçük bir kısmını oluşturan kişileri amira olarak adlandırmışlardır. Barsoumian, Ermeni zenginlerin bu küçük bölümünün nasıl amira konumunu kazandıklarını inceler, sonra da onların kökenlerini araştırır. İlk olarak amira ailelerinin yarısından fazlasının Agınlı olduğunu ortaya çıkarır (geri kalanlar Van, Kayseri ve diğer yerlerden gelmiştir). Agın gibi küçük ve başka bakımlardan özel bir önem taşımayan bir yerden bu seçkin grubun nasıl çıktığına dair yapılan önceki açıklamalar yetersizdir. Bunun nedenlerine ilişkin kendi açıklamalarını

belirtirken bile Barsoumian eldeki verilerin yeterince açıklayıcı olmadığını kabul eder.[3] Daha sonra amiraların belirleyici özelliklerini tanımlamaya geçer. Evet, varlıklıdırlar, der Barsoumian, ama başka zenginler, hatta onlar kadar varlıklılar da vardı. Amiralarınki ne türden bir varlıktı ve bunu nasıl kullanıyorlardı? Yazar bunların çoğunun, parasını sultandan belirli bir vilayetin vergilerini toplama hakkını almış Osmanlı ileri gelenlerine, yani paşalara finansal kaynak sağlamada kullanan sarraflardan oluştuğunu gösterir. Ermeni finansörler, her zaman peşin ödeme talep eden Saray'a verilmesi gereken sermayeye sahipti. Bunlar, sonra da fiili vergilendirme sürecinin denetiminde yer alırlardı. Diğer faaliyetlerinin yanı sıra, köylülerin ürün olarak ödediği vergilerin (koyun, yün, deri, peynir, odun kömürü) nakde çevrilmesini denetlerlerdi. Nakde çevirme işini gerçekleştirenler toplanan paradan yüzde ile hesaplanan kendi paylarını, buna ek olarak da paşanın borçlandığı kişiler olarak faiz alırlardı. (Bu yüzden sevmeyenleri çoktu.)

Barsoumian tüm amiraların sarraf olmadığını biliyordu. Nitekim, barut ve tüfek imal edilen, çelik üretilen ve ipek dokunan fabrikaların tasarımına ve yapımına katkıda bulunan, böylece on dokuzuncu yüzyılın başlarındaki Osmanlı modernizasyon hamlesi olarak adlandırılabilecek harekete önderlik eden Ermeni "teknokrat" ve "sanayici"ler hakkında detaylı ve çok etkileyici bilgiler verir. Barsoumian, teknokratlara hak ettikleri değeri vermekle birlikte, finans sermayesinin anahtar niteliğinde olduğunu belirtir. Amiralar, Kırım Savaşı'ndan (1853-1856) sonra tarih sahnesinden çekildiler, çünkü bu dönemde Osmanlılar vergi sisteminin finansmanında ve bütçe açıklarını kapatmada, yalnızca amiraların değil imparatorluğun da sonunu getirecek olan bir sistem değişikliğine giderek Batı'nın büyük kapitalistlerinden ve bankalarından borç almaya başladılar. Bu da, Balyan amiralar gibi çok sayıdaki büyük teknokrat-sanayicilerin ve mimarların oynadığı role rağmen, amiraların egemenliğinde belirleyici olanın sarraflar olduğunu göstermiştir.

Ancak varlıklı olmak tek başına yeterli değildi. Belirleyici olan, amiralar ile Osmanlı seçkinleri arasındaki sıkı ve karşılıklı yarara

dayalı ilişkilerdi. Yüzyıllar boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nu vezirler, paşalar, harem ağaları ve sultanın kendisinden ibaret olan birkaç bin kişi yönetti. Bu kişiler özellikle sarraflar ve sanayicilerle çok sıkı temas halindeydiler. Her ne kadar eşit olmasalar da, her iki seçkin grubun da çıkarlarına hizmet eden bir sistem yarattılar. Ermeni milletini, amiralar ve onların yakın müttefiki olan, zaman zaman da onların emirleri altına giren patrik üzerinden yönetmek Osmanlıların işine geldi. Ermeni amira seçkinleri, imparatorluk ile millet arasında aracı rolünü üstlendi. Ama bu seçkinler ellerindeki gücü her zaman akıllıca kullanmadılar. Çok fazla iç çatışmaya girdiler, diğer Ermenilere karşı otoriter, kibirli ve gösteriş düşkünüydüler; çok temkinli, son derece muhafazakârdılar ve on dokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinde oluşmaya başlayan Ermeni entelijansiyasının hiçbir zaman bağışlamayacağı bir şey yaptılar: Sansür uyguladılar. Ama aynı zamanda Ermeni kilisesinin koruyucuları, cemaatin vekilharçları, büyük hayırseverleri ve İstanbul, İzmir ve bazı vilayetlerde Ermeni cemaatini diğerlerinden ileriye taşıyan, eğitim aracılığıyla modernleşme hamlesinin liderleri de oldular. Hiçbir zaman hoşa gitmeyen ve Ermeni Milli Anayasası tartışmaları (1857-1863) döneminde "gerici" olarak nitelendirilebilecek otoriterlikleri, ancak kısmen sahip olabildikleri gücü koruma güdüsünden kaynaklanıyordu. Diğer bir neden de, Osmanlı Devleti'nin saldığı korkuydu; devletin gücü ne kadar acımasızca kullanabileceğini biliyorlardı. Bazıları destekledikleri paşalarla birlikte asıldılar; bazılarının mallarına el konuldu ve bir gecede milyonerlikten yoksulluğa düştüler.

Dolayısıyla, amiraları muhafazakârlığa sevk eden nedenler karışıktı ve kendilerinden sonraki tarihin akışı, bazı tarihçilerin yaptığı gibi onları Ermenilerin kurtuluşuna karşı duran "gericiler" olarak bir kalemde silmenin doğru olmadığını göstermiştir. Örneğin Barsoumian, Sovyet Ermeni tarihçilerinin amiraları, Çarlık Rusya'da Ermenilerin "kurtuluşu"na katkıda bulunan bir güç olarak tanıttıkları Lazaryanlarla karşılaştırdıklarına dikkat çeker ve daha temkinli bir yaklaşımla, tıpkı sultana hizmet eden amiralar gibi, Lazar-

yanların da Çar'a hizmet ettiklerini gösterir: Her iki grup da, bu şekilde davranmasalardı ne varlıklarını sürdürebilirler, ne de güç kazanabilirlerdi. Lazaryanların "kurtuluş"ta oynadıkları rolün, farklı ve daha yüksek ulusal çıkarların peşinde olmalarından ve yalnızca kendilerinin sahip olduğu *azkayin* özelliğinden değil, Rusya'nın Kafkaslarda yayılmacı politika izleyen bir Hıristiyan imparatorluğu olmasından kaynaklandığını anlatır. Esasında Barsoumian, yabancı gözlemcilerin amiraların cemaatlerine sahip çıkmaları karşısında etkilendiklerini, Yunanlı bir tarihçinin, "Phanariot"ları,* yani İstanbul'daki varlıklı Rumları amiraların yaptığını yapmamakla suçladığını aktarır.

Bu yazar amiraları, "her zaman ulusunu düşünen, dayanışmayı sağlayan, uluslarının Büyük Aile'sine bahtiyarlık dağıtan" kişiler olarak görmüştür. Bu tanımın bir bölümü hiç kuşkusuz Yunanlı yazarın abartısıdır. Diyasporik azınlıklar sık sık diğer toplumların kimi zaman gerçekte var olan, kimi zaman da onlara atfedilen olumlu özelliklerini örnek göstererek kendi toplumlarını eleştirmişlerdir. Yahudilerin başarılarından bahsederken Ermeni yazarlar da bunu yapmışlardır. Her ne olursa olsun Barsoumian amiraların birer patriyark, yani ulusal ailenin baskıcı, otoriter "baba"ları olduklarını, diğer "baba"nın, yani başa geçirebildikleri ya da zamanı geldiğinde görevden alabildikleri İstanbul Patriği üzerinden milleti yönettiklerini ortaya koyuyor.

Barsoumian titiz bir çalışmayla, Ermeniler içinde kimin amira olabileceğini belirleyen özelliklerin, zenginlik, Osmanlı seçkinleriyle ilişkiler, cömert bir hayırseverliğin eşliğinde, patriği kontrol altında tutarak ve nüfuzlarını kullanarak Ermeni toplumu üzerinde güç sahibi olmak gibi bir dizi özelliğin belirlediğini kuşku götürmez bir şekilde bizlere gösteriyor. Detaylar etkileyici, şaşırtıcı, hatta eğlencelidir. Amiralar, patrikler, esnaf (65 adet Ermeni zanaatkâr, usta, tüccar loncası) ve entelektüeller arasındaki liderlik mücadelesine ilişkin kısa, ama ayrıntı bakımından zengin bölüm çok etkileyicidir –öyle ki insan biraz daha uzun olmasını istiyor. Bazı amiraların, Avrupa'da bile akıl hastalarına nasıl bakılacağının yeni

yeni öğrenildiği o yıllarda, hasta ve yaşlıların yanı sıra, ruh hastalarına hizmet verecek olan Surp Pırgiç Hastanesi'ni kurmakla sergilediği ileri görüşlülüğe hayran olmamak mümkün değil. Her biri bir ilkokul yapımının finansmanını üstlenen esnaf loncalarının oynadıkları rol de son derece etkileyici –*tüccar*ların, yani dükkân sahiplerinin yanı sıra, Ermeni *meyhaneci*ler de okul yaptırmışlardır. Ermenilerin bir devlete sahip olmadığı ve Osmanlı Devleti'nin askeri giderlerini karşılamakta güçlük çektiği bir dönemde, devletsiz Ermeni toplumu bir devlete ait olabilecek işlevleri üstlenmiş, sağlık, eğitim, hatta refah için gerekli ihtiyaçları karşılamıştır. Barsoumian, her biri bir veya iki seçkin amiranın başkanlığında altı 'sınıf' veya kategoriden oluşan, aralarında tanınmış zanaatkârların da bulunduğu 36 kişilik bir meclisin yönetimindeki "Evsizlere Yardım" (*Dnangats Madagararutyun*) fonundan bahseder: "Bütün loncalar, temsilcileri yoluyla bu organa belirli miktarda bağış yaparlardı. Bu komite, fakirlere, yetimlere, kimsesiz yaşlılara, zeka geriliği bulunanlara para dağıtır, hatta yoksul gelinlerin çeyizlerine katkıda bulunurdu. Ayrıca, ihtiyacı olan okullara maddi yardımda bulunmak üzere ödenek ayırır ve Patrikhane'nin mali yükünü hafifletirdi." O günden bugüne hükümetler bile bundan daha iyisini yapmamıştır. Barsoumian, İstanbul, İzmir ve İzmit'te yardımlar yapan amiraların, birkaç istisna hariç, taşrayı ihmal ettikleri gerçeğini de teslim eder. Ama bu tür eksiklikler, her ne kadar gerçek olsa da, İstanbul'u esas etkinlik bölgesi olarak kabul eden ve İstanbul'un Ermeni toplumunu 1750'li yıllardan 1863'e kadar hayırsever bir otoriterlikle yöneten bu seçkin sınıfın imajını gölgeleyemez.

Barsoumian, seçkin amira sınıfının panoramik yükseliş ve düşüşlerini ve önderlik ettikleri Ermeni milletinin öyküsünü bize sunarken Hagop Anasyan ve diğerlerinin de sezdiği ve hâlâ ihtiyaç duyulan bir tarihin yazımına doğru önemli bir adım atar: devletsiz, ama tüm yetenekleri ve kusurlarıyla seçkin liderlere sahip bir halk olarak Ermenilerin tarihi.

***

Bu seçkin yönetici elit birkaç yüzyıl boyunca Ermeni ruhban sı-

nıfı, varlıklı hayırseverler ve entelektüellerden oluşuyordu. Hagop Barsoumian Batı eğitimi almış bir Ermeni aydınının mizacına ve sorumluluk duygusuna sahip olan ve yanlış yöne sürüklenerek sonunda insan öldürmeye kadar varan 1980'ler dönemindeki Ermeni terörü tarafından hayatına erken yaşta son verilmiş bir akademisyendi. Bu önsözün asıl amacı yazarın değil kitabın tanıtımı olmasına karşın, arkadaşım Hagop hakkında birkaç söz söylemeden geçemeyeceğim. Antepli, Türkçe konuşan ve soykırımdan sağ kurtulan bir ailenin en büyük çocuğu olarak 1936 yılında Halep'te dünyaya geldi. Silva ve Rupen adında iki kardeşi vardı. Hagop, Gülbenkyan İlkokulu'ndan sonra, babam Minas Tölölyan'ın müdürlük, annem Kohar'ın öğretmenlik yaptığı Karen Yeppe Cemaran'da okudu (1948-1953). Her ikisi de onun yeteneğini fark etmiş, ona zaman ayırmışlardır. Hagop'u bu sayede tanıdım ve onu Cemaran ailesinin bir üyesi olarak gördüm. Mezun olduktan sonra Ermeni okulunda öğretmenlik yapmak isteyen Hagop, maddi yükümlülükler yüzünden yerel bir bankada çalışmak zorunda kaldı. 1960 yılında San Francisco Devlet Üniversitesi'ne öğrenci olarak gitti, burada işletme ve finans bölümünde lisans ve yüksek lisans dereceleri aldıktan sonra çalışmaya başladı. Annemin teşvikiyle Anais'le evlenip 1971'e kadar kaldıkları çok güzel bir yere, Marin County'ye yerleştiler. Ama Ermeni tarihi her zaman Hagop için büyüleyici bir konuydu ve Anais de onun akademisyen ve öğretmen olma tutkusuna destek verdi. New York'a gittiler ve Hagop bir yıl New York Üniversitesi'nde, sonra da Columbia Üniversitesi'nde çalışmalarını sürdürdü. Doktorasını bitirdikten sonra, 1975-1990 yıllarındaki trajik Lübnan İç Savaşı'nın tam ortasında, Haygazyan Üniversitesi'nde tarih profesörü olmak için Lübnan'a gitti. Orada kaçırıldı ve neredeyse kesin gözüyle bakıldığı üzere, bilinmeyen bir tarihte öldürülerek, eşi Anais'i, kızı Nanore'u, kardeşleri Rupen ve Silva'yı ve bu erken ölümünü yıllarca kabullenemeyen çok sayıda kederli dostunu geride bıraktı. En azından çalışması, bu kitabın yayımlanması sayesinde yaşamı gibi yarıda kalmamış oldu.

Notlar

1 Khachig Tölölyan, "Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transnational Moment," *Diaspora: a journal of transnational studies*, 5:1, 1996, 3-37.

2 Yeni Culfa seçkin tüccar sınıfının dikkat çekici başarılarıyla ilgili son kayıtlar için bkz. Sebouh Aslanian'ın makalesi, "Armenian merchants in the Indian Ocean," *Diaspora: a journal of transnational studies,* 12:3, 2003.

3 Barsoumian'ın anlattıkları yalnız maddi sermaye birikimine değil, Fransız sosyolog Pierre Bourdieu'nün "kültürel sermaye" olarak adlandırdığı ve pek çok toplumda küçük seçkin gruplarının özelliklerinden olan beceriler, eğitim, kültür, bağlantılar ve pratik davranış biçimlerine de işaret eder.

Derinlere nüfuz eden ve her alana yayılan ekonomik gücün aynı zamanda sınırlı olduğunu ve hatta devlet gücüyle karşılaştırıldığında daha zayıf olduğunu görmek çok çarpıcı.

Fritz Stern, *Gold and Iron*,
s. xvii

Teşekkür

Bu doktora tezinin araştırma ve yazım aşamalarında çeşitli kuruluşların ve bireylerin yardım ve desteğinden yararlandım. Columbia Üniversitesi'nden aldığım Clara ve Krikor Zohrab bursları sayesinde Avrupa'ya gidebildim. Venedik'teki San Lazzaro Mıkhitarist Kütüphanesi'nde yaptığım araştırmalar sırasında Peder Nerses Nersesyan ve Peder Gomidas Manukyan çeşitli konularda bana yardımcı oldular. Viyana'daki Mıkhitarist Kütüphanesi'nde Başrahip Grigoris Manyan, eşsiz Ermenice yayın koleksiyonlarını incelememe olanak tanıdı. Harvard Üniversitesi'nin Houghton Kütüphanesi'nde, Amerikan Yabancı Misyonlar Kurulu'na* ilişkin yayınlardan yararlandım.

Tavsiye, öneri ve isabetli gözlemleri sayesinde çalışmamın kalitesini büyük ölçüde artıran Prof. Nina Garsoian'ın sponsorluğu ve danışmanlığı benim için bir şanstı. Ona şükran borçluyum. Özellikle çalışmamın ilk aşamasında bana kesintisiz tüm zamanını ayıran Prof. Krikor Maksoudian'a da teşekkürlerimi ifade etmek isterim. Beyrut'ta bulunduğum süre içinde, arkadaşım ve meslektaşım Ani Atamian ilk taslakların okunması ve hazırlanmasında yardımcı oldu. Son taslağın hazırlanış aşamasında, çalışmama kişisel bir ilgi gösteren ve benimseyen Wesleyan Üniversitesi'nden Prof. Khachig Tölölyan'a son derece yararlı, yerinde yorumları ve keskin gözlemleri ile sağladığı editoryal destek için büyük teşekkür borçluyum.

İşin güzelliklerini paylaştığı gibi, zorluklarına da benimle birlikte göğüs geren eşim Anais için ancak şunu söyleyebilirim: Onun

* **American Board of Commissioners for Foreign Missions:** 1810'da kurulan ve kurulduğu yıl Amerikan yerlilerine yönelik ABD devlet politikalarına karşı mücadele vermeye başlayan ilk Amerikalı Protestan misyoner kuruluşu.

bitmek tükenmek bilmeyen desteği olmadan bu noktaya gelebilmem mümkün olamazdı.

Giriş

İstanbul Ermeni toplumu, Bizans başkentinin 1453'te Osmanlılar tarafından fethedilmesinden çok uzun zaman önce de vardı. Tarihi kaynaklara göre, on birinci yüzyılda bile Konstantinopolis'te bir Ermeni toplumu yaşıyordu.[1] Bizans metropolündeki Ermeni nüfusunun büyüklüğü ve etkisi, imparatorluk başkentindeki politik değişikliklere göre artmış ya da azalmıştır.

İstanbullu Ermenilerin sayısı Osmanlı egemenliği altında sürekli artış gösterdi. Gönüllü veya zorunlu göçe bağlı olarak Ermenistan'ın her köşesinden, Anadolu'dan, İran'dan ve hatta Kırım'dan bile çok sayıda Ermeni, Osmanlı Devleti'nin yeni başkentine akın etti.[2] On sekizinci yüzyılın sonlarında Ermeni nüfusu 150 bine[3] ulaşmıştı ve on dokuzuncu yüzyılın ortalarında, İstanbul dışındaki 891 bin kişilik toplam nüfusun 224 bini Ermeni'ydi.[4] Sonraki yıllarda da Ermeni nüfusu giderek arttı; 1860-1880 yılları arasında Ermeni nüfusunun yaklaşık 250 bin olduğu tahmin edilmekteydi.[5]

Bütün imparatorluktaki Ermeniler gibi İstanbul'daki Ermeniler de Ermeni milletinin mensuplarıydı. Köken itibariyle "din" anlamına gelen ve Arapça *milla* sözcüğünden türetilen *millet*, bazı dini toplumları belirtmekte kullanılırdı. Osmanlı İmparatorluğu'nda resmi olarak tanınan üç *millet* olan Ortodoks Yunan, Yahudi ve Ermeni toplumları, sırasıyla *Rum milleti*, *Yahudi milleti* ve *Ermeni milleti* olarak anılırdı. Her *millet*, iç işlerinin yürütülmesi bakımından bir çeşit özerklik statüsü olarak görülebilecek kendi yönetsel sistemine sahipti.

Diğer iki millet gibi Ermeniler de, *zımmi*ler, yani sultanın gayrimüslim tebaası olarak kabul edildiklerinden birtakım kısıtlayıcı yasalara ve ek vergilere tabiydiler. Yasal açıdan, mesleklerine, ticari veya ekonomik durumlarına bakılmaksızın tüm *zımmi*ler eşitti. Fiili-

yatta ise, Osmanlı yetkilileri tarafsız ve eşit muamele göstermiyorlardı. Örneğin Ermeni ruhban sınıfı, imparatorluğun bazı bölgelerinde ve bazı dönemlerde görece ayrıcalıklı bir seçkinler grubunu oluşturmuşlar ve devletin tanıdığı çeşitli haklardan yararlanmışlardır.

Din adamlarının yanı sıra Osmanlı hükümetinin vergiden muaf tuttuğu ve bazı ayrıcalıklar tanıdığı Ermeniler de vardı. Ermeniler, bu imtiyazlı şahsiyetlere amira adını vermişler, onları ayrı bir sınıfın mensubu olarak kabul etmişlerdir. Her ne kadar resmi bir Osmanlı rütbesine ya da statüsüne sahip olmasalar da, Ermeni milletinin tarihi incelendiğinde amiraların, ilerleyen sayfalarda anlatılacağı gibi, aslında özel ayrıcalık, hak ve yetkilere sahip bir sınıf olarak yaşadıkları ve imtiyazlı statülerinin bilincinde oldukları görülür. Elinizdeki çalışma, tüm özellikleri ve oynadıkları rollerle bu sınıfı ele almaktadır.

Bu konuyla ilgili tarihi yazı ve kaynaklardan bahsederken öncelikle, gerek Ermenicede, gerek Batı dillerinde başlı başına amira sınıfını ele alan bir çalışma ya da monografi olmadığını belirtmek gerekir. Beklenebileceği gibi bu konu hakkındaki en iyi kaynaklar Ermenicedir. Bununla birlikte Ermenice arşiv materyalleri de yetersizdir. İstanbul'da çalışan ve Venedik'teki merkezle iletişim sağlayan Mıkhitarist cemaatinin Ermeni Katolik misyon rahiplerinin yazışmaları büyük bir titizlikle incelenmiş, ama doğrudan amiralar hakkında pek az bilgi bulunmuştur. Tekrar tasnif edilerek düzenlenmekte olan İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi'ndeki arşivlerse daha çok çeşitli heyet toplantılarının kayıtlarını içerir. Hâlâ incelenmemiş yeni materyallerin olası kaynağı, Sovyet Ermenistan'ın başkenti Erivan'daki Madenataran'da (Milli Kütüphane) bulunan eserlerdir. Bu elyazması, yazışma ve çok sayıda Ermeni'ye ait çeşitli kişisel belge koleksiyonlarında konuyla ilgili veriler yer alsa da, amiraların kendilerine ait kişisel belgeler içermediğinden, şaşırtıcı bir materyalin ortaya çıkması beklenmemelidir. Amiraların sermaye sahipleri ve devletin imtiyazlı memurları olduklarını da unutmamak gerekir; risklere açık konumları, günün koşulları ve her yerde bankerlere tanınan kendi başına karar verme yetkisi, kişisel nite-

likte kayıtların tutulması konusunda caydırıcı faktörler olmuştur. Bu yüzden, araştırmacıların ulaşabileceği birincil kaynaklar azdır. Haklarında bilinenlerin çoğu, onlara dışarıdan bakan, ya hayran olan ya da haset eden kişilerin yazdığı belgeler ve yorumlardan elde edilmiştir.

Öte yandan, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren basılı kitapların yayılmaya başlamasından ötürü, eski Ermeni tarihinin birincil kaynaklarından olan kolofonlar* varlığını yitirmiştir. Neyse ki, epigrafik materyaller kolofonların kaybını kısmen de olsa karşılıyor. On dokuzuncu yüzyılın sonlarından, özellikle de 1920'den bu yana, bireyler tarafından olduğu kadar Ermeni hemşeri dernekleri tarafından da basılan taşra tarihiyle ilgili sayısız cilt, kayıp bir yaşam biçimini anlatır; bunlardan bazıları amiraların kökenleri (ya da hayır işleri) üzerine çalışmalar için çok değerli malzemeler olan mezar taşı ve anıtlar üzerindeki yazıtları içerir. Yazıtları içeren koleksiyonlar bunları derleyenlerin ilgi alanının darlığını yansıtacak şekilde eksik ve bölük pörçük haldedir, ama tüm eksikliklerine karşın bu alanda başka materyallerin yetersizliği nedeniyle son derece değerlidirler.[6]

Öte yandan, Rahip Arsen Pakraduni tarafından 1856 yılında yazılan ve Venedik'teki Mıkhitarist Kütüphanesi'nde bulunan el-yazmasından,[7] Hagop C. Siruni'nin İstanbul'daki Ermeni toplumu hakkında yakın tarihte yazdığı kitaba kadar uzanan geniş kapsamlı bir Ermenice ikincil kaynak külliyatına sahibiz.[8] Ermenice tarih-yazılarının çoğunda tanınmış kişi ve ailelerden bahsedilir. Menevişyan,[9] Boğosyan,[10] Papazyan[11] ve Alboyacıyan[12] gibi bazı yazarlar, belli başlı amiraların ya da ailelerinin soyağaçlarını ve babadan oğula geçen unvanların öykülerini araştırmışlardır. Daha ünlü amiralar hakkındaki en kapsamlı ve eksiksiz biyografi serisini yazan ve tarihçiliğe yatkınlığını sergileyen Vahan Zartaryan, amiraların yaşamlarını anlatarak kolektif bir toplumsal portre çizmeyi hedeflemiştir.[13] Mırmıryan'da bilgiler neredeyse bütünlükten yoksun

* **Kolofon:** Basılı ya da yazılı bir yapıt hakkında bilgi veren sayfa. Ancak Ermeni tarihinde, genellikle din adamlarının tuttuğu günlüklere verilen ad.

bir şekilde dağınık, son derece yüzeysel ve düzensizdir.[14] Avedis Berberyan son dönem amiralarla aynı dönemde yaşamıştır ve çalışması, İstanbul Patrikhanesi'ndeki kayıtlara dayandığından güvenilir bir kaynaktır.[15] Ancak ne yazık ki, sunduğu bilgiler değerli olduğu kadar yetersizdir de. Patrik Ormanyan, kendi dönemindeki mevcut arşiv materyallerini kullanmamış ve her şeyin çevresinde döndüğü ruhban sınıfı mensuplarına fazlasıyla ağırlık vermiştir.[16] Gerçek bir akademik çalışma niteliğindeki üç ciltlik anıtsal eserinde Ermeni ve Batı kaynaklarından yararlanmış, ama özel olarak amiralarla ilgilenmemiştir. Torkomyan, İstanbul Ermenilerinin on yedinci yüzyılda yaşamış seçkin şahsiyeti Yeremya Çelebi hakkındaki üç ciltlik çalışmasının çeşitli bölümlerinde amiralara ilişkin çok değerli bilgiler sunar.[17] Püzant Keçyan,[18] Hrant Asadur,[19] Arşag Alboyacıyan[20] gibi İstanbul cemaati hakkında yazanlar amiralarla ilgili çok az bilgi sunarken, Toros Azadyan[21] ve Arakel Keçyan[22] gibi diğerleriyse Agın'da (Osmanlı Türkçesinde Eğin, günümüzde Kemaliye) yaşayan amiraları yüceltmişlerdir; ancak yaptıkları bu analiz doğal olarak ellerindeki verileri yeterli şekilde değerlendirmelerini engellemiştir.

Bu yazarların hemen hepsi, amiraların yaptıkları hayır işlerine ve kültür alanındaki çabalarına, "ana" Ermeni kilisesine bağlılıkları ve desteklerine, çeşitli hayır amaçlı girişimlere, eğitim kuruluşlarına ve kültürel örgütlenme konusunda verdikleri maddi destek karşısında şükranlarını belirtmişler, ancak bu kişilerin yürüttükleri finansal işlemler ve ticari faaliyetlerinden çok az söz etmişlerdir.

Varantyan[23] ve Leo,[24] amiralarla ilgili incelemelerinde Ermenice olmayan kaynakları geniş ölçüde kullanırlar. Genel olarak amiraların oynadıkları role ilişkin eleştirel bir yaklaşım sergileyen bu iki tarihçi, amiraların ekonomik faaliyetleri ve konumları konusunda olduğu kadar politik düşünce ve eğilimleri üzerinde de yoğunlaşmışlardır.

İstanbul Ermeni cemaati üzerine yapılan en yeni çalışmanın yazarı olan Siruni, Harutyun Amira Bezciyan'a birkaç sayfa ayırır; ama genel anlamda amira sınıfı üzerine pek az gözlem ve yoruma

yer vermiştir. Pek çok konuya değinip hiçbirine yeteri kadar yer vermeyen bu sistemsiz ve konudan konuya atlayan kitabın en ciddi eksiği de budur.

Ermeni tarihi hakkında son bilimsel araştırmaların yürütüldüğü Sovyet Ermenistan'da, Hayk Ğazaryan,[25] Hagop Anasyan,[26] M. G. Nersesyan,[27] A. N. Nersesyan,[28] Aşot Hovhannesyan[29] gibi yazarların amira sınıfına ilişkin kavrayışlarının diğer ülkelerdeki meslektaşlarından daha derinlikli olduğu görülür. Bu tarihçilerin yaklaşımı, Sovyet Ermeni tarihyazımının en önemli üstünlüğünü yansıtır: Amiraları, hayır işlerinden siyasi hamiliğe kadar çok çeşitli faaliyetlerini kullanarak Ermeni milleti içindeki liderlik konumlarını korumak için mücadeleye hazır, belirli ekonomik çıkarlara ve ayrıcalıklara sahip bir sınıf olarak tanımlarlar. Sovyet Ermeni tarihyazımının önemli bir eksikliğinin, her yerde olabilecek dar elit kesimlerle bazı benzerlikler taşıyan amiraların politik inanç ve tutumlarını net ve yansız biçimde ele alma konusunda isteksizliği olduğu düşünülebilir.

Son olarak, ağırlıkla on dokuzuncu yüzyılın sonlarıyla yirminci yüzyılın başlarını ele alan birkaç tarihçi (hem Sovyetler Birliği'nden, hem de Ermeni diyasporasından) vardır; ama amiraların gücü bu dönemde azaldığından söz konusu çalışmalarda bu kesime fazla yer ayrılmamıştır. Gerek Rusça yazan O. G. İncikyan,[30] gerekse dört ciltlik modern Batı Ermeni tarihi kitabını hazırlayan ve diyaspora konusundan otorite kabul edilen Levon Çormisyan,[31] amiralara yeterince yer vermeyen tarihçiler arasındadır.

Bazıları amiralarla aynı dönemden, bazıları da sonraki dönemlerden olmak üzere gazete, dergi ve günlükler de kapsamlı olarak incelenmiş, sonuç yine yetersiz olmuştur. Yazıların çoğu ölenin ardından anma ya da tanıtım yazısı, geri kalanı ise bir amiraya ya da onun anısına düzülen övgüler niteliğindedir. Bunların tümü de güvenilir bilgi vermekten öylesine yoksundurlar ki, yaklaşık doksan yıl önce Püzant Keçyan'ın vardığı kanıyı paylaşmamak elde değil: "Kırk yılın [Ermeni] gazetelerini inceledikten sonra kısmen bile olsa tarihsel ya da istatiksel bir çalışmanın neredeyse izine

bile rastlamamış olmak benim için ne büyük bir hayal kırıklığıydı..."[32]

Söz konusu amiralar olduğunda Batı dillerindeki kaynaklar da çoğu zaman yetersiz kalmaktadır. İstanbul'daki Ermeni cemaati içinde yaşanan dönemin dinsel görüş ayrılıklarına ayrıntılı bir şekilde yer veren Fransız Dışişleri arşivleri, amiralar hakkında, aydınlatıcı ama az bilgi içerir.[33] Yalnızca sahada görev yapan misyonerlerin New York'taki merkezle yazışmalarını içeren American Board[34] arşivleri de daha verimli bir sonuç elde etmemizi sağlamaz. Batı kaynaklarından sağlanan bu küçük bilgiler, tabii ki tarafsız olmayan, ama farklı noktalardan hareket eden gözlemcilerin bakış açıları nedeniyle nicelikleriyle ters orantılı bir öneme sahiptir.

Bu onursal unvan Ermeni toplumunun icat ettiği yeni bir şey olduğundan dönemin Batılı yazarları "amira" sözcüğüne aşina değillerdi. Ama birçoğu yazdıkları kitaplarda sarraflar, yani dönemin bankerleri hakkında çok şey yazmışlar ve Ermeni yazarların ya bilmedikleri (ki pek inandırıcı gelmiyor), ya da daha büyük bir olasılıkla söz etmekten kaçındıkları ayrıntılar verirler. Charles MacFarlane,[35] R. Walsh,[36] Charles White[37] bu çalışma açısından en önemli yazarlar arasında yer alır. A. Ubicini[38] ve David Urquhart'ın[39] anlattıkları değerli veriler ve analizler içerse de, güçlü önyargılardan arınmış değildir. Çok sayıdaki Avrupalı diğer gezgin ve tarihçiler, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfusu üzerine yazılar yazmışlarsa da, sarraflar ve diğer varlıklı kişilere ilişkin verdikleri bilgiler birkaç satırı aşmaz, onlar da kendilerinden önce yazılanların tekrarından ibarettir.

Osmanlı arşivlerinin başka hiçbir yerde bulunamayacak boyutlarda veri ve bilgi içereceği kesindir. Bununla birlikte bu belgeleri inceleme fırsatını elde edemediğimizden, şu an için tahminler üzerinden yorum yapmak doğru olmaz.[40]

Resmi Osmanlı saray tarihçileri arasından yalnız Ahmet Cevdet Ermeni sarraflara ilişkin birkaç paragraf yazmıştır; diğerleriyse Ermenilerden genel anlamda bahsederler; ama bu çalışmanın odaklandığı amiralara ilişkin bilgi vermezler.

Çağdaş Türk tarihçilerinin amiralar hakkında bilgi sahibi olmamaları şaşırtıcı değildir. Pek çok Türk araştırmacı Osmanlı maliyesi ve imparatorluğun ekonomisi hakkında ciddi çalışmalar yapmıştır. İçlerinden yalnız Mehmet Zeki Pakalın üç ciltlik çalışmasında çeşitli başlıklar altında Ermeni sarraflardan bahseder.[41]

Daha önce de belirtildiği gibi, başta İstanbul toplumu olmak üzere genel olarak Ermeni milleti hakkında birçok çalışma yapılmıştır; bu nedenle tek konu üzerinde uzmanlaşmış monografik çalışmalardan önce aceleye gelen bir sentezden bahsedebiliriz ancak. Bu monografik çalışma, İstanbul'daki Ermeni milletinin küçük ama önemli bir unsurunu oluşturan amiraların sosyal, ekonomik ve politik özelliklerine ve "tarihi kişilerin sözlerine değil, yaptıklarına"[42] ağırlık veren prosopografik* yaklaşımı benimsemiştir.[43]

Sovyet Ermeni tarihçisi Diloyan'ın[44] St. Petersburg'daki Lazaryan ailesi hakkındaki monografı, bu çalışmanın öncülü olarak kabul edilebilir. Diloyan da, aile bireylerinin ekonomik, politik ve kültürel aktivitelerine odaklanarak prosopografik yöntemi kullanmış; ünlü hanedanın soyağacı ve bağlantılarına ilişkin diğer ayrıntılar üzerinde çok az durmuştur. Ancak bu çalışma tek bir aileyle ilgilidir ve esas olarak Doğu Ermenilerinin tarihine katkıda bulunmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşamış Batı Ermenilerinin tarihine ilişkin en yakın zamana ait çalışmalar, özgürlükçü ve devrimci hareketlerin yer aldığı, bu nedenle de Ermeni halkı ve Türk devletinin, anlaşılır bir şekilde, hasmane ilişkiler içinde olduğu dönemi ele alır. Bu çalışma, daha önceki dönemi, Ermenilerle Osmanlı yönetimi arasında, toplumun en üst kademelerinde yürütülen iş ve güç birliği dönemini kapsar. Bu işbirliği olduğundan daha büyük ve güçlü gösterilmiştir. Bunun bir nedeni, amiraların Ermeni milletinin liderleri olması ve neyi nasıl yapacaklarını Ermeni milletinin toplumsal yaşamı üzerindeki kontrollerine göre belirlemeleri, diğer bir nedeni de, Ermeni ve Türk gelenekleri arasında

---

* **Prosopografi:** Bir grup kişi ya da karakteri, tarihsel ya da sosyal bağlamları içinde, özellikle görünüşleri, kariyerleri, kişilikleri açısından inceleyen çalışma.

var olan hatırı sayılır benzerlikti. Hatta bu benzerlik bazı Avrupalı gözlemcileri, iki halkın (can alıcı din farklılığı dikkate alındığında) olması beklenenden daha büyük benzerlikler gösterdiğine inanmak gibi bir yanılgıya sevk etmiştir. Yine de, Ermenilerin Türklere özgü pek çok tarzı benimsediğini de inkâr etmemek gerekir. Bir Fransız gezgini bu konuda şöyle yazmıştır: "Türk Ermeni'ye, Rum ve Yahudi'den daha fazla sempati duyar, zira Ermeni onun örf ve âdetlerine daha yakındır; Ermeni harfleriyle yazsa bile tamamen benimsediği Türk dilini konuşması onu memleketin efendilerine daha bir bağlar."[45]

Amiraların Osmanlı yetkilileriyle işbirliklerine ve Ermeni milletine liderlik etmelerine doğru bir açıdan bakabilmek için, amira sınıfının nüfusunu ve bileşimini olduğu kadar, kendi içindeki birlik ya da birlikten yoksunluk gibi durumlarını da incelemek gerekir. Böylesine temel olguların bilinmesi, ikili bir rol oynayan bu sınıfın anlaşılması ve doğru değerlendirilmesi açısından önemlidir. Mevcut çalışmaların, amiraların davranış biçimlerini belirleyen faktörler ve düşünce yapıları konusunda derinlemesine bir araştırmaya dayandıkları pek söylenemez. Eleştirel yaklaşanlar da dahil olmak üzere çoğu yazar amiraları ve yaptıklarını belirli bakış açılarından değerlendirirler. Amiralar yaşadıkları döneme ve sosyal çevrelerine oturtulmalıdırlar. Oynadıkları rol, Osmanlı İmparatorluğu'nun üst düzey memurlarıyla bağlantı içindeki Rum ve Yahudi milletinden ayrıcalıklı sınıfların, yani sarraf ve diğer varlıklı şahsiyetlerin oynadıkları rolle kıyaslandığında daha iyi anlaşılabilecek ve değerlendirilebilecektir. Ancak böyle bir karşılaştırmanın verimli olabilmesi için, her üç sınıfın eşit şekilde araştırılacağı ve ele alınacağı ayrı bir çalışmanın konusu olması gerekir –ki bu da yalnızca amira sınıfını ele alan bizim çalışmamızın sınırlarını aşmaktadır.

Bugün bile amira sözcüğü Ermeni toplumunun varlıklı bireyi imgesini çağrıştırır. Varlık, sınıfa üyeliğin *sine qua non*uydu [olmazsa olmaz] ve amiralar her zaman varlıklarını artırmaya çalışmışlardır. Yine de bu varlık birikimi kendi içinde, Alman Yahudisi bir

bankerin yaşamını araştıran bir tarihçinin sözleriyle, "bulanıklık ve belirsizlik" barındırıyordu.[46] Statüleri, en alt kademeden sultana kadar uzanan bir yelpaze içinde yer alan tüm güç sahibi Türkler arasında öyle huzursuzluk ve haset uyandırıcıydı ki, her tarihçi bunun beraberinde getireceği tehlikeleri gözünün önünde canlandırabilir. Amiraların varlıklarının huzursuzluğa yol açmasının önemli bir nedeni, bu birikimin ağırlıklı olarak tarımsal ve yarı-feodal yapıya sahip bir devlette oluşmuş olmasıdır; böyle bir devlet içinde sermaye birikimi cezalandırmalara da açıktır. Bu nedenle amiralarınki çarpıcı olduğu kadar kaybedilmesi kolay bir başarıdır aynı zamanda.

Bu doktora tezi, yaklaşık 1750'den 1860'a kadar bir yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni milletinin egemen sınıfı konumundaki amira seçkinler grubunun yükseliş ve çöküşünün izlerini sürme girişimidir. Betimleyici, öyküleyici ve analitik bir yaklaşım kullanacak, bu yolla, amira sınıfının kaderindeki değişimlerin izlediği yolu çizmeye ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ihtiyaçlarının nasıl bu sınıfın Ermeni milleti üzerindeki iktidarını pekiştirmesine zemin hazırladığını (tıpkı bir yüzyıl sonra Osmanlı Devleti'nin değişen ihtiyaçlarının, Ermeni milletinin yapısal özelliklerinden kaynaklanan iç baskılarla birleşerek, kendine özgü bir seçkin iktidarı olan amiraların yok oluşuna yol açması gibi) göstermeye çalışacağım.

Şimdiye kadar amiralar Batı tarihinin akademik yöntemiyle incelenmemiştir. Bunun büyük ölçüde nedeni bu sınıfın ne Batılı tarihçiler, ne de Osmanlı İmparatorluğu yöneticileri tarafından ayrı bir grup olarak tanınmış olmasıdır. Ben Ermenilerin amira adını verdikleri ve tereddütsüz egemen seçkinler grubunun üyeleri olarak tanımladığı bu kişilerin gerçekten de, iltizam denilen vergilendirme sisteminin en yaygın uygulandığı ve Batı bürokrasisinin bir taklidiyle değiştirilmek üzere çöküş sürecine girdiği dönemde, millet yapısı içinde yer alan, ama kaçınılmaz bir şekilde Osmanlı egemen sınıfının bir uzantısını oluşturan bir sınıf olduğunu savunacağım. Ayrıca her ne kadar durum, çalışmanın son bölümünde daha

iyi anlaşılacağı gibi, amira tarihinin son dönemlerinde bu sınıfın ilk oluştuğu döneme oranla daha karmaşık olsa da, amiraların yükselişi ve düşüşünün, ele aldığımız dönemin büyük bir bölümünde, Osmanlı İmparatorluğu'nu yöneten birkaç bin kişilik bir kesimin ihtiyaçları doğrultusunda gerçekleştiğini ileri süreceğim. On dokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinde, amiralar ekonomik açıdan önemlerini göreli olarak, Ermeni milleti üzerindeki güçlerini ise tümüyle kaybettiklerinde, bu değişimlere neden olan baskılar artık tümüyle Babıâli kaynaklı değildi. Değişiklik kısmen amira egemenliğinin, Ermeni milletinin refahında ve toplumsal örgütlenme biçiminin karmaşıklığında görülen artışın yarattığı baskılara yenik düşmesinden kaynaklandı.

Belli başlı amira ailelerinin sayısı az olduğu ve görece net bir şeklide tanımlanmış coğrafi kökenlerden geldiği için bu doktora tezi, bir bakıma prosopografik bir çalışmanın parçasıdır. Çalışma boyunca amiraların tarihinde gözlemlenen çelişkilere dikkat çekeceğim. Onlar şehirde güç kazanmış taşralılar, Osmanlı İmparatorluğu'nda hüküm süren Türk aristokrasisinin memurları olarak güç kazanmış Ermenilerdi. Onları paşa kadar varlıklı kılabilecek ekonomik güçleri olduğu halde bir paşaya karşı gelemezlerdi, tersine ona boyun eğmek durumundalardı; çünkü muazzam servetlerine rağmen siyasi güçleri yoktu. Şaşırtıcı bir şekilde, kendilerine siyasi güç önerildiği ender durumlarda, bu gücü sahiplenmekte gönülsüzlük göstermişler ve bundan çekinmişlerdir. Hepsinin ötesinde, amiraların tarihini en derinden belirleyen ironik çelişki, Ermeni milleti içindeki rolleridir. Son derece muhafazakâr olan amiralar, halklarının yaşamı üzerindeki ataerkil egemenliklerinin devamını güvence altına almak için, Ermeni milletinin dini, sosyal ve kültürel yaşamı üzerindeki egemenliklerini pekiştirdiler. Ancak bu süreçte, çocukları ve torunları üzerindeki kontrolünü kaybeden sert, ama müşfik aile reisleri gibi davrandılar. Ermeni milletini yönetmeye yetecek belirli bir refah, eğitim ve manevra alanı elde eden amiralar giderek, zanaatkârlar, entelektüeller ve bir kısmı kendi saflarından gelen (bazı teknokrat amiralar) liberalleşme yanlıları-

nın oluşturduğu bir esnaf koalisyonunu karşılarında buldular. Kıskacın bir kolu bu kesimlerin amiraların üzerinde baskı yaratan tehdidi ise, diğer kolu da Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'ya karşı Batı'nın siyasi himayesine olan artan bağımlılığı ve imparatorluğun sahip olduğu ekonomik ve mali fırsatların Batı tarafından kullanılmakta olmasıydı. Bu kıskaç, Ermenilerin haklı olarak ayrı bir sınıf olarak gördükleri bu iktidar sahibi seçkinin kontrolünü elinden aldı. Gücünü kaybeden amiralar hızla yok oldular ve Ermeni burjuvazisinin üst katmaları arasına karışıp kaybolurken imparatorlukta ve Ermeni milletinde ekonomik, kültürel ve siyasi faaliyetlerinin izlerini bıraktılar.

Amiraların faaliyetlerinin ve nüfuzlarının Ermeni milleti ve Osmanlı Devleti olmak üzere iki alana yayıldığını vurgulamakta yarar var. Osmanlı devlet mekanizmasının belirli ayrıcalıklara, statüye ve güç araçlarına sahip üyeleriyken, Ermeni kimlikleriyle de gayet iyi bilinen dezavantajlarla malul bir *zımmi millet*in üyesiydiler. Çok açık ki, statülerinin bu ikili karakteri, olumlu ve olumsuz sonuçlar doğuran ikili rollerini etkilemiştir. Statülerindeki bu dikotominin ve rollerinin görünürdeki çelişkili yapısının açıklanması ve yorumlanması bu çalışmanın ana eksenini oluşturuyor. Bu çalışma aynı zamanda bu sınıfın yükseliş ve düşüş öyküsünü canlandırma girişimidir; amiralara ne olduğunu ve bunun nasıl geliştiğini anlamanın, Osmanlı Devleti'nin yarattığı milletleri nasıl yönettiğine (ve bazen de iyi yönetemediğine) ilişkin daha derinlemesine bir kavrayışa yardımcı olacağını umuyorum.

Bu çalışma süresince bir dizi Osmanlı ve Ermeni kurumlarına odaklanıldı; amaç bu kurumların, örneğin Osmanlı maliye sisteminin ya da darphanesinin, ya da Ermeni Patrikhanesi'nin kendisini incelemek değil, bu kurumlara, amiraların rollerini, fayda ve katkılarını sergileyebilmemize yardımcı olmak üzere ışık tutmaktı.

Amira sınıfı üzerine çalışmalar daha 1880'lerde başlamıştı. Püzant Keçyan, 1888'de basılan İstanbul Surp Pırgiç Hastanesi'nin tarihiyle ilgili çalışmasında gayet yerinde bir soru sorar:

Neden eğitimli bir beyin, pek çok değerli ulusal anıyla bağlantılı olan,

ilginç ve tanınmış bir sosyal, idari, politik ve ekonomik bir sisteme sahip olan amiraların kökenini, gelişimini ve yok oluşunu incelemesin?[47]

Sekiz yıl sonra, bu kadar uzun bir zaman aralığında yayımlanan çalışmalardan memnun kalmadığı anlaşılan Siruni, buna karşılık şöyle sorar:

İstanbullu amiraların yaşamları hakkında daha çok bilgi edinmemiz gerekmez miydi? Üç yüzyıl boyunca İstanbul'daki Ermeni toplumu üzerinde egemenlik sahibiydiler. Ama onlar hakkında kim ne kadar şey biliyor?[48]

Bu çalışma, bu sorulara tatmin edici yanıtlar sunmayı ve dağarcığımızdaki boşlukları güvenilir bilgilerle doldurmayı amaçlıyor.

Notlar

1 İstanbul'daki Ermeni nüfusu hakkında detaylı bilgi için bkz. Hagop C. Siruni, *Bolis yev ir Teri* [İstanbul ve Rolü], 2 cilt, Beyrut, 1965-1970, 1:82 çeşitli yerlerde; Hayk Berberyan, *Nüter K. Bolso Hayots Badmutyan Hamar* [İstanbul Ermenilerinin Tarihi Hakkında Konular], Viyana, 1965, s. 105; Mağakya Ormanyan, *Azkabadum* [Ermeni Tarihi], 3 cilt, İstanbul ve Kudüs, 1913-1927, 2:2148 çeşitli yerlerde.

2 Siruni, *age.*, 1:174; H. Berberyan, *age.*, s. 13; Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, 13 ve 15. ciltler.

3 Dz. P. Ağayan, (gen. ed.). *Hay Joğovurti Badmutyun* [Ermeni Halkının Tarihi], 10 cilt, Erivan, 1967-1974, 5. cilt: *Hayasdanı 1801-1870 Tvagannerun* [1801-1870 Yıllarında Ermenistan], s. 315; H. G. Palakaşyan, *Değakrutyun K. Bolso yev ir Şrçagayits* [İstanbul ve Çevresinin Topoğrafyası], İstanbul, 1887, s. 7; H. G. Mırmıryan, *Masnagan Badmutyun Hay Medzadunneru* [Nüfuzlu Ermenilerin Kısmi Tarihi, bundan böyle *Masnagan* olarak anılacak], İstanbul, 1910, s. 49.

4 1850'li yıllarda İstanbul'daki Ermeni nüfusu hakkında birbirinden farklı tahminler vardır. Robert Curson'a göre, 100.000 kişi, *A Year at Erzurum and on the Frontiers of Russia and Turkey and Persia*, Londra, 1854, s. 19; A. Ubicini'ye göre 205.000, *La Turquie Actuelle*, Paris, 1855, s. 58; yine A. Ubicini'ye göre, *Letters on Turkey*, çev. Lady Easthope, Londra, 1856, 1:24; ve James Lewis Farley'ye göre 222.000, *The Resources of Turkey*, Londra, 1862, s. 75; (her iki yazar da biri Apostolik Ermenileri için, 205.000, diğeri de Katolik Ermeniler için, 17.000, olmak üzere iki sayı verirler). A. Ubicini ve Pavet de Courteille'in *Etat Présent de l'Empire Otoman* adlı eserinde (Paris, 1876, s. 202, not 3) şöyle denmektedir: "İstanbul'daki Ermeni nüfus hiçbir zaman 180.000'i aşmamıştır." Bu düşük rakam hakkında hiçbir açıklamada bulunamamıştır. Gerek Eugene Boré, *Almanach de l'Empire Ottoman* (İstanbul, 1849) gerekse Mgr. Mislin, *Les Saints Lieux* (Paris, 1851) İstanbullu Ermeni nüfusunu 222.000 olarak belirtirken, Lorenz Rigler, *Die Turkey und ihre Behowner* (Viyana, 1852), s. 82, Ermeni nüfusunu 250.000 olarak belirtir. 222.000 rakamı, Avrupa Türkiyesi'ndeki Ermeni nüfusunu 400.000 olarak belirten diğer kaynaklardan elde edilen daha yüksek ve daha düşük tahminler içinde en mantıklı ve kabul edilebilir rakam olarak görünür. Bkz. Joubert ve R. Mornand, *Tableau Historique; Politique et Pittoresque de la Turquie et de la Russie*, Paris, 1867, s. 63 ve Henri Mathieu, *La Turquie et ses differents Peuples*, Paris, 1857, s. 45.

5 Ağayan, *Hayasdanı*, s. 375.

6 Epigrafik kanıtlar ve kaynaklarla ilgili daha ayrıntılı bir değerlendirme için II. Bölüme bakınız.

7 Arsen Pakraduni, *Azkapanutyun yev Badmutyun Nışanavor Antsits Aznvazarm Dann Düzyants*, [Soylu Düzyan Ailesinde Önemli Olayların Tarihi ve Ailenin Soyağacı]. Mıkhitarist Kütüphanesi, Venedik, 1856.

8 Siruni için bkz. not 1, s. 3.
9 Kapriyel Menevişyan, *Azkapanutyun Zarmin Düzyants* [Soylu Düzyan Ailesinin Soyağacı], Viyana, 1890.
10 Yeprem Boğosyan, *Dadyan Kertasdanı* [Dadyan Sülalesi], Viyana, 1968.
11 Isdepan Papazyan, *age.*, İstanbul, 1864.
12 Arşag Alboyacıyan, *Les Dadian*, çev. Anna Naguib Boutros Ghali, Kahire, 1965.
13 Vahan G. Zartaryan, *Hişadagaran* [Anı Kitabı], İstanbul, 1910.
14 Mırmıryan için bkz. not 1, s. 2.
15 Avedis Berbèryan, *Badmutyun Hayots* [Ermeni Tarihi], İstanbul, 1870.
16 Ormanyan için bkz. not 1, s. 1.
17 Vahram H. Torkomyan, der., *Yeremya Çelebi Kömürcüyan Stambolo Badmutyun* [Yeremya Çelebi Kömürcüyan'ın İstanbul Tarihi], 3 cilt, Viyana, 1913-1938.
18 Püzant Keçyan, *Badmutyun S[urp] Pırgiç Hivantanotsin Hayots i K[ostandnu] Bolis* [İstanbul Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi], İstanbul, 1887.
19 Hrant Asadur, "Bolso Hayerı yev İrents Badriarknerı" [İstanbul Ermenileri ve Patrikleri], *Intartzag Oratsuyts Surp Pırgiçyan Hivantanotsi Hayots*, İstanbul, 1901, s. 77-258; tekrar baskı, Watertown, Mass., 1973.
20 Arşag Alboyacıyan, "Azkayin Sahmanatrutyunı" [Milli Anayasa], *Intartzag Oratsuyts Surp Pırgiçyan Hivantanotsi Hayots*, İstanbul, 1910, s. 76-528.
21 Toros Azadyan, *Agın yev Agıntsik* [Eğin ve Eğinliler], İstanbul, 1943; *Agın* (İstanbul, 1956); (bundan sonra Azadyan, *Agın I* ve *Agın II* olarak anılacaktır); "Dadyan Kertasdani Dzakumı yev ir Aganavor Temkerı" [Dadyan Sülalesi ve Önde Gelen Üyeleri], İstanbul, 1951.
22 Arakel Keçyan, *Agın yev Agıntsin* [Agın ve Agınlı], 1020-1915, Bükreş, 1942, (bundan sonra Keçyan A., *Agın* olarak anılacaktır).
23 Mikayel Varantyan, *Haygagan Şarjman Nakhabadmutyun* [Ermeni Hareketinin Tarihine Giriş], 2 cilt, Cenevre, 1912-1914.
24 Leo [takma ad], *Khocayagan Kapitalı yev Nra Kağakagan-Hasaragagan Terı Hayeri Meç* [Hocalar Kapitalizmi ve Ermeniler Arasında Oynadığı Politik ve Sosyal Rol], Erivan, 1934.
25 Hayk Ğazaryan, *Arevmdahayeri Sotsyal-Dındesagan yev Kağakagan Gatsutyunı 1800-1870* [Batı Ermenilerinin Sosyal, Ekonomik ve Politik Durumları], Erivan, 1967.
26 Hagop Anasyan, *XVII Tari Azadakragan Şarjumnern Arevmdyan Hayasdanum* [On yedinci yüzyılda Batı Ermenistan'daki Bağımsızlık Hareketleri], Erivan, 1961.
27 M. G. Nersesyan, "Hayasdani Dındesagan yev Kağakagan Trutyunı (1860-1880)" [Ermenistan'ın Ekonomik ve Politik Durumu], *Değegakir Haygagan SSR Kidutyunnerı Akademyayi*, 1946, No. 10, s. 33-59.
28 A. N. Nersesyan, *Arevmdahayeri Dındesagan u Kağakagan Vicagı yev Nrants Rusagan Orientatsyan 19rd Tari Araçin Gesin* [On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Batı Ermenilerinin Ekonomik ve Politik Durumları ve Rusya Eğilimleri], Erivan, 1962.
29 Aşot Hovhannesyan, *Nalbandyanı yev Nra Jamanagı* [Nalbandyan ve Dönemi; kitapta *Nalbandyan* olarak geçecektir], 2 cilt, Erivan, 1955-1956.

30 O. G. İncikyan, *Burjuaziya Osmanskoy İmperii* [Osmanlı İmparatorluğu Burjuvazisi], Erivan, 1977.

31 Levon Çormisyan, *Hamabadger Arevmdahayots Meg Taru Badmutyan*, [Batı Ermenistan Tarihinin Yüz Yıllık Dönemine Kısa Bir Bakış], 4 cilt, Beyrut, 1972-1975.

32 P. Keçyan, *age.*, s. vii-viii.

33 Bkz, 4. Bölüm, s. 206-207.

34 *American Board of Commissioners for Foreign Missions* (Harvard Üniversitesi, Houghton Kütüphanesi, Cambridge, Mass.) (Bundan böyle ABCFM olarak anılacaktır.)

35 Charles MacFarlane, *Constantinople in 1828*, 2 cilt, Londra, 1829.

36 R. Walsh, *A Residence at Constantinople*, 2 cilt, Londra, 1836.

37 Charles White, *Three Years in Constantinople*, 3 cilt, Londra, 1845.

38 A. Ubicini, *Letters on Turkey*, çev. Lady Easthope, 2 cilt, Londra, 1856.

39 David Urquhart, *Turkey and Its Resources*, Londra, 1833.

40 Türk yetkililer, 1750-1860 dönemine ait *maliye defterleri*ni incelemem için gerekli izni vermediler.

41 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3 cilt, İstanbul, 1971.

42 Norman Itzkowitz ve Joel Shinder, "The Office of Şeyh ul-Islam and the Tanzimat-A Prosopographic Enquiry," *Middle Eastern Studies* 8, No. 1, Ocak, 1972, s. 93.

43 Lawrence Stone, "Prosopography," *Daedalus* 100 No. 1, Kış 1971, s. 46-79.

44 Valter A. Diloyan, *Lazaryanneri Hasaragagan-Kağakagan Kordzuneutyan Badmutyunits* [Lazaryanların Sosyal ve Politik Faaliyetlerinin Tarihi], Erivan, 1966.

45 Cesar Vimercati, *Constantinople et l'Egypte*, Paris, 1854, s. 110.

46 Fritz Stern, *Gold and Iron; Bismarck, Bleichröder, and the Building of the German Empire*, New York, 1977, s. 5.

47 P. Keçyan, *age.*, s. vii.

48 Siruni, *age.*, 1: 40. Siruni'nin İstanbullu Ermeni milletini "üç yüzyıldır" yöneten amira egemenliğine yaptığı gönderme, oldukça yaygın bir karışıklıktan kaynaklanıyordu.

I. BÖLÜM

Öncüller

Amiralar, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Ermeni milletinin, özellikle de İstanbullu Ermenilerin lideri oldular. Bundan çok önce, gerek İstanbul'da gerekse vilayetlerde ruhban sınıfı dışında, sıkı dokunmuş bir yapıya sahip olmasa da, millet içinde varlığı ayırt edilebilir nitelikte, ancak hakkında pek az şey bilinen bir seçkinler grubunun liderliği oluşmuştu. Amiralarla ilgili yapılacak herhangi bir çalışmanın bu öncüllerden başlaması, çalışma için ise kullanılan unvan hiyerarşisinden haberdar olunması gerekir. En çok kullanılan unvanlar hoca ve çelebidir.

Bu unvanlar, etimolojik köken, semantik karmaşa ve zaman zaman farklı düzeyde önem taşıyan şahsiyetler için gelişigüzel kullanılma gibi sorunlara yol açar. Böyle bir anlam karmaşasında yolunu bulmaya çalışan tarihçi, unvanların tümünün aynı dil ya da sosyal ortamlardan türemediklerini, başlangıçta aynı nedenlere dayanarak kullanılmadıklarını ve aynı düzeyde kabul görmediklerini unutmamalıdır.

On yedinci yüzyılın ortalarından başlayarak hoca ve çelebi unvanlarının kullanılmaya başlanması aynı döneme denk düşer. İlk terim Farsça kökenliyken,[1] ikinci terim kulağa Türkçe kökenli geliyor. Hocanın çeşitli Farsça anlamları Osmanlı Türkçesinde olduğu gibi kullanılmış, bunun yanı sıra başka anlamlar da eklenmiştir. Çoğu zaman efendi, ağa ve katip sözcükleriyle eşanlamlı kullanılır, ama aynı zamanda tüccar anlamına da gelirdi.[2] Türkolog Siruni kelimenin, "büyücü, hokkabaz, sarıklı, üfürükçü, halk hikâyeleri anlatıcısı" gibi başka anlamlar taşıdığını belirtir.[3] Modern Türkçede hoca, dini bilgiler veren kişinin yanı sıra din dışı öğretmen anlamını da taşımaktadır.[4]

Bu sözcük Ermeniler tarafından ilk olarak çok önceleri, on üçüncü yüzyılda kullanılmaya başlanmış, Hocabab, Hocamir, Hocamali, Hocabeg, Hocacan, Hocasar, Hocahan örneklerinde olduğu gibi soyadlarının da bir parçası olmuştur.[5] Batı Ermeni vilayetleriyle İstanbul'da da hocalar bulunmakla beraber, özellikle İranlı Ermeni hocalar tanınmış kişilerdi. Ermenicede bu sözcük Ermeni toplumu içindeki önde gelen tüccarları belirtmek için kullanılırdı. Türkler de Ermeni tüccarlara genellikle hoca derlerdi. Her ne kadar bu unvan, genelde varlıklı bireyleri belirtmekte kullanılsa ve dönemin varlıklı Ermenilerinin kazançlarını çoğunlukla ticaret ve mali işlerden sağladıkları biliniyor olsa da, bu durumu verili kabul etmek doğru değildir. Dahası, bu dönemde varlıklı olmak ve liderlik arasında kaçınılmaz bir bağ olsa bile, Ermeni milletinin sivil bileşenlerinin tarihinde, bazı dalkavukların hocalık unvanını yakıştırdığı yeni zengin Ermeni tüccarların millet içinde liderlik konumunda oldukları söylenemez.

Hocaların kökeninin nereye dayandığı kesin olarak bilinmemektedir. Kolofonlar üzerinde yapılan araştırmalar bu unvanın daha çok vilayetlerde kullanıldığını gösteriyor. 1401 tarihli bir kolofon, "Tebrizli bir centilmen" olan *khaca* ya da *khoca* [hoca] Mesudşah'tan bahseder.[6] 1423 tarihli bir başka kolofonda ise, "ünlü ve saygıdeğer büyük hoca Baron Amir"in adı geçer.[7] Neyse ki, topluluğun tüm önde gelen şahsiyetlerinin doğrudan bu saygın unvanla onurlandırılmadıklarına dair kanıtlar mevcuttur. Toplumun zengin ve nüfuzlu üyelerinden bahseden pek çok kolofonda listelenen şahsiyetlerden ancak birkaçı hoca unvanına layık görülürken, yeterli güç ve ayrıcalıktan yoksun olduğu anlaşılan diğerleri, bu saygıdeğer unvanla anılmamıştır. Pek çok örnekte bir ailenin tüm üyeleri, baba, oğulları, erkek kardeşleri ve onların oğulları bu unvanı taşır.[8] Başka örneklerde, ailenin bazı üyeleri hoca unvanıyla anılırken, diğerleri yalnız kendi adlarıyla anılır. Kolofonları, unvanın kullanımı hakkında bir fikir oluşturmak için güvenilir bir ölçüt olarak benimsersek, on beşinci yüzyılda hoca unvanının kullanımı çok azken, on yedinci yüzyılın ilk çeyreğinde yaygınlaşmaya başladığını

kabul etmemiz gerekir. Bunun nedenini açıklamak oldukça güçtür. Belki aklına lider olmayı koyan ve bunu başaran şahsiyetlerin sayısının artması; belki de unvana olan talep arttıkça, toplumda gayrı resmi standartların daha katı olduğu dönemlerde dışlanmış olan çeşitli kesimlerden kişileri sonradan onurlandırmak amacıyla unvanın daha sıklıkla verilmeye başlanmış olması bu gelişmeye neden olmuştur. Her ne kadar kişilere hoca unvanının verilme sıklığındaki artış hiçbir zaman Batı'da gözlenmemiş olsa da, unvanların kimi zaman değer kaybına, kimi zaman daha sık kullanılır olmasına Batı'da rastlarız. (Yalnızca "madame" hitabının bir zamanlar ne kadar az kullanılan bir saygınlık ifadesi olduğunu hatırlamak bile yeter).

Son olarak, on beşinci ve on altıncı yüzyıllara ait belgelerde İstanbul'da yaşayan kişilerden bahsederken hoca unvanına oldukça seyrek atıfta bulunulduğunu belirtmekte yarar var. Ancak salt bu nedene dayanarak, unvanın Osmanlı İmparatorluğu başkentinde nadiren kullanıldığını söyleyemeyiz. Hizan ve Van gibi vilayetlerle karşılaştırıldığında İstanbul'da çok az kolofon yazılmıştır; dolayısıyla kaynakların az oluşu, yanlış sonuçlar çıkarmamıza neden olabilir.

Hocaların toplumsal kökeni hakkında ne kolofonlardan, ne de tarihi kayıtlardan herhangi bir ipucu edinebiliyoruz. Hocalar hakkında bugüne kadarki en ayrıntılı ve derinlemesine çalışmayı yapmış olan Sovyet Ermeni tarihçisi Hagop Anasyan hocaların, "eski Ermeni feodal soyluları"ndan geldiğini ileri sürer.[9] Bu iddia tarihsel verilerle kesin olarak kanıtlanabilmiş değildir.

Hocalar, Osmanlı Devleti'nin mali faaliyetlerinde önemli rol oynarken, Ermeni milletinin de ulusal yaşamının kontrolünü ellerinde tutarlar. Ünlü bir Ermeni tarihçisi bu rolü şöyle değerlendirir:

> On beşinci ve on altıncı yüzyıllardan başlamak üzere hocalar, nüfuzlu toprak sahipleri, kilise ve manastırların onarımlarını yaptıran ve elyazmalarının kopyalanması için bağışta bulunan kişiler olarak bilinirler. Sivil [Ermeni] yaşamının kontrolünü ellerinde tuttukları için çoğu zaman "yabancılara karşı koruyucular" olarak övgü görürler. Aralarında, Ermeni kilisesinin ve halkın durumundaki gerilemeyi fark

eden ve daha aydınlık bir geleceğin hayalini kuranlar olması da muhtemeldir.[10]

On yedinci yüzyıl başlarında hocaların sayısı ve nüfuzu artmıştır. İstanbul'da, merkezi pazar yeri olmasının yanı sıra, yönetim binası olarak da kullandıkları ünlü hocahanda (han sözcüğü "kervansaray" anlamında kullanılırdı) yoğunlaşmışlardı. On yedinci yüzyıl Ermeni tarihçisi Taranağtsi, kısa ama özlü çalışmasında hocaların ticari faaliyetlerinin kapsamından bahsederken bu hanın önemine de dikkat çeker: "[Han] dünyanın dört bir yanından gelen çok sayıda Ermeni tüccarla doluydu."[11] 1660 tarihli büyük yangından nasibini alan han, yarı yarıya yıkılmış olmasına rağmen, yangından sonra da uzunca bir süre hocalara hizmet vermeye devam etmiştir.

Günümüze kadar gelen birkaç kronikte ve çok sayıda kolofonda, hocaların önemli hayır işlerinden bahsedilir. Örneğin, dönemin tarihçilerinden biri, İstanbul'un Balat bölgesindeki Surp Hıreşdagabed Kilisesi'nin yapım ve onarımı için bağış yapan on bir hocadan bahseder.[12] 1656 tarihli bir kolofonda, İstanbul'un Galata semtindeki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin "onurlu prensleri ve temsilcileri" olarak yedi hocanın adı geçer.[13] On beşinci ve on sekizinci yüzyıllar arasındaki kolofon koleksiyonlarında hocaların cömertliğinden bahseden çok sayıda örneğe rastlamak mümkündür.

Gerek İstanbul'da gerek taşrada, hocalar Ermeni halkının yaşamı üzerinde öyle etkiliydiler ki, bu konu üzerine çalışma yapan bir araştırmacı dönemi "hocalar yüzyılı" olarak adlandırır.[14] Yüzyılın belki de en nüfuzlu Ermenisi ve o çevrenin kesinlikle önemli bir şahsiyeti olan Ruhican Hoca, sadrazama *kürkçübaşılık* yapmıştır.[15] Patrikhane çevresinde dönen şiddetli anlaşmazlıklarda ön saflarda yer almış, bu iç çatışmalar süresince, iki patriğin görevden alınmasında önemli rol oynamıştır.[16] Ermeni milletinin en yüksek ruhanisinin seçiminde ya da görevden alınmasında etkili olabilmek, sivil bir kişinin Ermeni toplumu içindeki gücünün ve saray üzerinde yüzyıllar boyu sürecek etkisinin en açık göstergesi olmuştur; bu amiralar dönemi boyunca böyle devam edecektir.

Ruhican'ın sıradan bir hoca olmadığı kesindi, ama davranışı ve

yaptıkları hoca sınıfının hareket ve davranışlarından farklı değildi. Hocaların ilgi alanları ve nüfuzları başkentin coğrafi sınırları içinde ya da Ermeni kilisesinin duvarları arasında kalmadı, çünkü:

> ulusal [Ermeni] yaşamının liderliğini elinde tutan hoca sınıfı, Ermeni vilayetlerinde yaşayan nüfus ile temas halindeydi ve gücünü kullanabilme becerisine sahipti; çünkü ekonomik gücünü ve muazzam olanaklarının bir kısmını toplumun hizmetine nasıl sunacağını biliyordu. [...] 1671'de, aslen Vanlı olan Alhas Hoca ve Khaçadur Hoca, İstanbul'daki merkezi hükümete bir dilekçe vererek halkın üzerindeki vergi yükünün bir kısmının azaltılmasını, bazı vergilerin de tümüyle kaldırılmasını sağlayabilmişti.[17]

Hocaların, halkın sevgisini ve güvenini kazanmak suretiyle nüfuz alanlarını genişletmelerine en iyi örnek belki de, uzun Türk-İran Savaşı esnasında esir alınan Ermenilerin fidyelerini ödeyerek serbest bırakılmasını sağlamış olmalarıdır.[18] Hocalar ayrıca sıkça meydana gelen depremlerde hasar gören manastır ve kiliselerin onarım masraflarını da karşılarlar, devlete olan borçların ödenmesine de yardımcı olurlardı. Örneğin Kudüs Patrikhanesi'nin büyük vergi borcunu ödemişlerdi.[19]

Doğal olarak, hocaları hayırsever faaliyetlere sevk eden sadece dindarlıkları ve diğerkâmlıkları değildi. Yaptıkları hayır işleri kısmen onların kökleşmiş ve neredeyse içgüdüsel davranış biçiminin bir sonucudur: Ermeni kültürel ve dini değerlerinin, Ermeni kimliğinin korunması kendi başına, Ermeni milletine liderlik yapan pek çok aile için yüksek değer taşır. Ancak bu etkinlikler öncelikle halk desteği kazanarak millet üzerinde kontrol sağlayabilmek amacıyla benimsenmiştir. Hocaların uzun vadeli amaçları, kendi liderlikleri altında ve kendi ekonomik çıkarları doğrultusunda (bu iki konu bu bölümde daha sonra ele alınacaktır), ulusun yabancı egemenliğinden kurtulmasını sağlamaktır. Dolayısıyla, 1666'dan sonra sloganları, Ermeni anavatanının kurtuluşu biçimini almıştır.[20]

Ermeni toplumunun yegâne paralı kesimi hocalar değildi. İstanbul ve taşradaki pek çok saygıdeğer Ermeni, çelebi olarak adlandı-

rılırdı. Hoca sözcüğünden farklı olarak çelebinin kökeni tam anlamıyla belirlenememiştir ve kullanımı konusunda da yeterli bir tarihi açıklama bulunmamaktadır. Yapılan son çalışmalara göre, "Anadolu Türkçesinde 'Tanrı' anlamına gelen *çalap* kelimesinden" türediği düşünülmektedir.[21] Çelebi terimi, "on üçüncü yüzyıl sonuyla, on sekizinci yüzyıl başları arasında, başta şairler, edebiyatçılar ve ayrıca prensler olmak üzere, Türkiye'deki üst sınıf mensubu kişilere verilen bir unvandır."[22] Osmanlı Türkçesinde, "yazar, şair, okur, bilge, sağduyulu" anlamlarına gelen kelime günümüz Türkçesinde, "eğitimli", "centilmen", "rafine kişi" anlamlarını taşır.[23] Kelimenin Ermenicedeki kullanımı, Osmanlı-Türk kültürünün bir yansımasıdır.

Hocalar gibi, Ermeni çelebilerin de "eski [Ermeni] feodal soyluları arasından ve şehirdeki esnaf sınıfından çıkıp yükselen kişilerden oluştuğu" iddia edilir.[24] Yine, ilk görüşü destekleyecek tarihi bir belge bulunmazken, genel olarak kabul görmüş olan ikincisidir.

On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda çelebi diye adlandırılan çok sayıdaki tanınmış Ermeni arasında en tanınmış ve belki de en güçlü şahsiyet şüphesiz, dönemin ünlü Ermeni yazarı Yeremya Çelebi'nin de ayrıntılı bir şekilde bahsettiği, on yedinci yüzyılda yaşamış olan Abro ya da Abraham Çelebi'dir. 1644'ten sonra, Abro Çelebi Osmanlı ordusunun resmi tedarikçisi olarak Girit'e atanmıştır. 1659'da, Deli Hüseyin Paşa zimmetine para geçirme suçuyla idam edilince, o da hapse atılmıştır. Abro yaşanan krizi zarar görmeden atlatmış, Köprülüzade Ahmet Paşa'yla birlikte Osmanlı Devleti'ne hizmet etmeye devam etmiştir.[25] Ermeni milletinde Abro Çelebi, hayırseverliği ve kültürel faaliyetlere yaptığı katkılarla tanınır. Çok sayıda elyazmasının kopyalanması, çok sayıda kilisenin inşa edilmesi ve bir kısmının da onarımı için gerekli tüm masrafları üstlenmiştir. Piskopos Yeğiazar Ayntaptsi'nin muhalifleriyle mücadelesinde onun en sağlam destekçisi olmuştur.[26] Kurduğu, esasen bir aile şirketi olan ticari kuruluşu düşünecek olursak, aile üyelerinin on sekizinci yüzyıl sonlarına kadar güçlü konumlarını korumuş olmaları pek de şaşırtıcı değildir. Ağabeyi Bedros Çelebi

de önemli bir şahsiyetti ve oğlu Madteos Çelebi, 1687'de Fransız Kralı XIV. Louis'den soyluluk belgesi alacak kadar varlıklı ve aynı zamanda gösteriş meraklısıydı. 1717'de Madteos'un üç oğlu, Osmanlı İmparatorluğu tebaası Ermeni tüccarlara Rusya'yla ticaret kapılarının açılması için Büyük Petro'dan özel izin almışlardır; bu olay imparatorluğun ekonomi tarihi açısından büyük bir önem taşır.[27]

Benzer bir on yedinci yüzyıl figürü olan Andon Çelebi için çağdaşı Ermeni tarihçisi Arakel Tavrijetsi şöyle der: "Bu adam [...] öyle bir nama ve şöhrete sahipti ki, Osmanlı padişahlarının [yanı sıra] Fransız kralları ve İran hükümdarlarınca da tanınırdı. Büyük olanaklara ve çok sayıda mal ve mülke sahipti."[28] Doğum yeri olan Bursa'da, bir ticaret merkezi olan İzmir'de ve İstanbul'da evleri olan Andon Çelebi, İran'dan gelen kervanın getirdiği bütün malların veya Avrupa'dan İzmir'e gelen gemi kargosunun bedelini hemen oracıkta peşin ve nakit ödeyebilecek kadar varlıklıydı.[29] Çelebi diye tanınan diğer bireylerden farklı olarak halkına asla hayırsever davranışlarda bulunmamış, Ermeni cemaat yaşamına pek ilgi göstermemiştir. Yaşamının büyük kısmını maddi sıkıntı içinde geçiren ve karanlık bir kişi olan erkek kardeşi ise anlaşıldığı kadarıyla İslamiyete geçerek cezalandırılmaktan kurtulmuştur.[30]

Diğer ünlü çelebiler hakkındaki kaynaklar yetersizdir. Amedli (ya da Diyarbekirli) Hoca Yeremya'nın oğlu olan Mağakya, 1649'da Sadrazam Melek Ahmet Paşa'nın dönemi boyunca, kürek mahkumluğundan muaf olmak için ödenen kürekçi akçesinin azaltılmasını sağlamıştı.[31] Başkentteki Ermeni kiliselerinin, normalde bu vergiyi ödeme zorunluluğu vardı. Ayrıca, babasının da yardımıyla, yine sadrazamla yakın ilişkileri sayesinde 25 genç Ermeninin kürek mahkumluğundan kurtulmasını da sağladı.[32] Bu ilişkilerin mahiyeti konusunda aydınlatıcı bilgi veren tek bir kaynak vardır ve bu da yetersizdir. Bu kaynakta aynı ailede hoca ve çelebi unvanlarına neden rastlanabildiği konusunda da bir bilgi yoktur. Daha sonra göreceğimiz üzere bu durum, hoca unvanının değer kaybına uğrayarak daha bol kullanıldığı, ama çelebilerin saygınlıklarını korudukları on yedinci yüzyılda artış gösterir.

On yedinci yüzyılda yaşamış Ermeni tarihçi Arakel Tavrijetsi, diğer bir şahsiyet olan Şahin Çelebi'den, "Padişah sarayının tanınmış ileri gelenlerinden" biri olarak bahseder.[33] Diğer bütün Ermeni çelebiler gibi o da varlıklı ve nüfuzlu biriydi. Bu unvan ve varlık kuralına istisna olarak, görüldüğü kadarıyla varlıklı da olmayan, devlet katında da nüfuza sahip olmayan, ama Ermeni cemaatince çelebi diye adlandırılan Yeremya Çelebi gösterilebilir. Erken dönem aydınlardan olduğu konusunda görüş birliği olan Yeremya, Ermeni milletinin sivil lideridir ve aynı zamanda yazardır. Bir rahibin oğlu olmasına rağmen din adamı olmamıştır. Ancak erken dönem modern Ermeni tarihinde ruhban sınıfından olmadığı halde, tek değilse bile birkaç aydın kişiden biridir. Bazıları Türkçeye çevrilmiş tarihsel, dilbilimsel ve edebi değeri olan çok sayıda eseri bulunur.[34]

Çelebiler arasında en çok tanınan Düzyan ailesiydi. Bu ailenin yükselişi, gözden düşüşü, yeniden ortaya çıkışı ve sonunda yok oluşu, bu çalışmanın odak noktalarından biri olacaktır. Dedeleri Harutyun'un oğlu Sarkis, İstanbul'da saray kuyumcusuydu ve on sekizinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde artık amira unvanı daha önem kazanmış olsa bile, torunları tarafından da sürdürülen onursal çelebi unvanını aile içinde ilk kazanan kişidir.

Bu konuda çalışan bir akademisyen, Katolik Ermenilerin genellikle çelebi unvanını tercih ettiklerini belirtir;[35] bir başkası bunu "*frankutyun*" yani, "frankizm" veya Katolikliğe kabul edilişin göstergesi olarak açıklar.[36] Önceki dönemler söz konusu olduğunda bu görüşler tartışmaya açık olabilir, ama on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllar için kesinlikle doğrudur.[37]

Taşralı saygın Ermeniler İstanbul'un cazibesine kapıldıkça ve hoca unvanı değer kaybettikçe, saygınlık bildirmek açısından çelebi unvanının kullanımı, en üst statü ve prestij sahibi olmaya hevesli olanlar arasında özel bir cazibe kazandı.

Çelebi sözcüğü, en yüksek Osmanlı çevrelerinde bilgi ve zarafet anlamlarını taşıdığı ve hoca sözcüğüne aynı çevrede daha az değer verildiğinden, saygın Ermenilerin bu unvanın kullanımını artırmak için çaba harcadıkları görülüyor. Eldeki veriler, Anasyan'ın çelebi

sözcüğünün, "Başkentteki [Ermeni] aristokrasini tanımlayan" bir unvan olarak algılandığı görüşünü destekler.[38] Hocaların bu duruma imrendikleri bellidir ve babaları bu unvanı kullanırken oğullarının çelebi unvanına geçmiş olmaları da dikkat çekicidir. Tovma Hoca'nın oğlu Simon Çelebi;[39] Amed ya da Diyarbekirli Yeremya Hoca'nın oğlu Mağakya Çelebi;[40] Vanlı Khanents Tuma Hoca'nın oğlu Markas Çelebi;[41] Pegi Çelebi, Peglar Çelebi ve Hagop Çelebi;[42] Halepli Sanos Hoca'nın oğlu İskender Çelebi[43] bu duruma birkaç örnektir.

İki unvan arasındaki sınırların kaybolmaya başlaması, her iki unvanı da taşıyan tanınmış Ermenilerin karşımıza çıkacağı on yedinci yüzyılın ilk dönemlerinde başlamış olmalı. Hoca Bedik Çelebi ve Hoca Sanos Çelebi kardeşler bu duruma güzel bir örnektir. Sanos Hoca, Halep'te gümrük vergisi toplanması konusunda imtiyaz sahibi olan Bedik Hoca'nın yardımcısıydı. Daha sonra, Sultan IV. Murat, Bedik'i baş gümrükçü olarak Erzurum'a atayınca, 1638 yılında, Perslere karşı Osmanlılarla birlikte savaşan Tatar ordusu tarafından ganimet olarak tutulan binden fazla Ermeni'nin fidyeyle serbest bırakılmasında iki kardeşin önemli bir rolü oldu.[44] Pek çok meseleyle ilgilenip, pek çok resmi veya yarı resmi görevde çalışan Bedik Hoca'yı Ermeni rahip Simeon Tbir Lehatsi şu şekilde anlatır: "Otuz kırk korumayla tıpkı bir paşa gibi gezen bu ünlü şahsiyetin yeniçerileri ve sipahileri vardı. Muhasebe defterinde aynı anda yapılmış yirmi dört mala ait işlemin kaydı olurdu; gümrük vergisi, pazar denetimi, polislerin denetimi, hanlar, halk hamamları gibi çok çeşitli kaynaklardan geliri vardı."[45]

Bir kişinin bu unvanlardan birini hangi koşullarda kazandığını net bir biçimde açıklayan döneme ait tarihi kayıtlar yoktur. İki unvanın kullanımıyla ilgili çok sayıda kolofon da bize burada sözünü ettiğimiz genel durumdan daha fazla açıklayıcı bilgiler sunmuyor; çünkü her ne kadar kolofonlardan çok sayıda veri elde etsek de, bunlar açık değildir ve süreklilikleri de yoktur. Öte yandan az sayıda Ermeni tarihçi, hoca ve çelebilerin Ermeni tarihinin erken modern döneminde temsil ettikleri öneme ciddi biçimde odaklan-

mıştır. Bu konuyu araştıranlar arasında iki karşıt görüş mevcuttur. İlk görüşe göre, her ünvan belirli bir tarihi rolü olan ayrı bir sınıfı temsil ederken, diğer görüş kesin ayrımları reddeder ve unvanlara politik önem atfetme konusunda daha isteksizdir.

Ağırlıklı olarak Anasyan'ın başı çektiği Sovyet Ermeni tarihçileri tarafından savunulan ilk görüş, iki sınıfın varlığını kabul etmekle kalmayıp aralarındaki "sınıf mücadelesi" teorisini de öne sürer.[46] Bu mücadelenin "sosyal altüst oluşlar yaratacak kadar" şiddetli olduğu iddia edilir.[47] Bu görüşe göre hocalar, karşıtlarıyla sürekli bir mücadele içindedir ve çatışmanın mekanı da İstanbul Patrikhanesi'dir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni kilisesinin yönetim merkezinin kontrolünü ele geçirmek, imparatorluk sınırları içindeki Ermeni halkı ve milleti üzerinde egemenlik kurmak anlamına geliyordu. Detaylara girmeden, bu görüşü savunanlara göre vilayetlerde sayıca daha çok ve daha güçlü olan hocaların Ermeni halkının duygu ve isteklerine, çoğunluğu Osmanlı başkentine yerleşmiş olan çelebilerden daha yakın olduğunu belirtmek yeterli olacaktır.

Bu görüş, çelebilerin kendilerini İstanbul'un yerlisi, hocaları da yeni gelenler olarak gördüklerini savunur.[48] Onları destekleyen bir olgu, çelebilerin, tümü değilse bile çoğunluğunun sarraf, yani banker olmasıydı. Bu yüzden çelebiler:

> Osmanlı sarayı ve onun feodal çevresiyle yakından bağlantılıydılar. [...] On yedinci yüzyılda, büyük ölçüde soylu sınıfın özelliklerini kazanmışlar ve asimile olduklarından gerileyerek Ermeni toplumunun muhafazakâr kesimlerinin siyasi konumlarına çekilmişlerdi.[49]

Aynı görüşe göre, hocalar halka daha yakın olmakla kalmayıp ihtiyaçlarının hiç değilse bir kısmını karşılamaya da çalışırlardı. Böylece kitleleri etki altına almak ve liderlik sağlamak, arkalarına halk desteğini alarak nihai hedeflerine, Ermenistan'ın kurtuluşuna ulaşmayı amaçlıyorlardı. Hocalar, "Türklerin askeri feodalizmi"ni kendi ekonomik, özellikle de ticari çıkarlarını gerçekleştirme koşullarının bulunmadığı bir sistem olarak görüyorlardı. Bu görüşün

yandaşları, hocaların bu "ağır boyunduruk"tan kurtularak Ermeni halkının kurtuluşunu ve "kendi anayurtlarında kendi yönetimlerini kurma"yı savunduklarını ileri sürerler.[50] Onlara göre, amaçlarına ulaşmak için dışarıdan yardım almak konusunda Ermeni kitlelerinin desteğini elde ettiklerinde, Papalık ve Fransa'nın başkenti bu açıdan en umut vaat edici ve cazip seçeneklerdi. Sonuç olarak, hocalar bir yandan Roma'daki Katolik kilisesine bir takım tavizler vermek için Ermeni kilisesindeki müttefiklerini ikna etmeye çalışırken, bir yandan da önde gelen hocalardan biri, Ermeni ve Yunan ortak ayaklanmasının planlarını hazırlama göreviyle Batı Avrupa'ya gönderildi.[51]

Hocaların tersine çelebiler, ekonomik çıkarları bu türden politik bir yönelimi gerektirdiğinden, Osmanlı yönetimi ve statükosunun savunucuları olarak konumlandırılıyordu. Bu görüşe göre çelebiler banker olduklarından "Sermayelerinin [faaliyet] alanı öncelikle saray çevresi ve paşalardı ve bu yüzden de çıkarları Türk (yani Osmanlı) bürokrasisine sıkı sıkıya bağlıydı."[52]

Ağırlıklı olarak Siruni'nin savunduğu diğer görüş, yalnızca bir sınıf mücadelesinin varlığını kabul etmemekle kalmaz, iki ayrı sınıfın varlığını da reddeder. Anasyan'ın tezini ayrıntılı bir şekilde ele alan Siruni, iki sınıf iddiasının geçersiz olduğunu belirtir ve şu olguya dikkat çeker:

> Tüm çelebiler eski hocalardır; belirli bir [güç] konumuna ulaştıktan sonra çelebi ünvanını kazanmanın, devlet işlerinde daha önemli bir pozisyona ulaşmanın ve Ermeni toplumunda güç ve mevki elde etmenin peşine düşmüş eski tüccar ve bankerlerdir.[53]

Bu iki görüşün savunduğu tezlerden hangisinin doğru olduğuna karar vermek zordur; ama Anasyan'ın savı daha kuşkuludur. Büyük bir olasılıkla vilayetlerdeki varlıklı tüccarların on yedinci yüzyılda bir "bağımsızlık" hareketinin önderliğini yapma yönünde girişimleri olmuştur; üzerinde son derece ayrıntılı bir şekilde incelenmiş olan bu hareket bizim konumuzun dışında kalıyor. Birçok tüccarın hoca unvanını taşıdığı da doğrudur. On beşinci yüzyıla ait

kolofonlarda yüzlerce hoca unvanına rastlanırken hiçbir çelebi kaydına rastlanmaz.[54] 1601-1620 yıllarına ait kolofon koleksiyonunda, biri İstanbul'da yaşayan iki çelebiden bahsedilir.[55] Hocatüccarların başkentte banker olarak başarı gösterme arzusunda oldukları ve başarı kazanınca da çelebi unvanını elde etmek istedikleri açıktır. Anasyan'ın kendisi de bu onursal unvanın "farklı bir cazibesi olduğunu" kabul eder. "Hocalar, gerçekte aynı hoca-tüccar olmalarına karşın, genellikle bu unvanla yüceltilmek istemelerinin nedeni de budur", der.[56] Bu tablo, unvan sahibi iki grubun iki ayrı "sınıf"ı oluşturduğu ve Ermeni halkının bağımsızlığına ilişkin politik konularda birbiriyle mücadele içinde olduğu görüşünü desteklemekten uzaktır. Daha çok, bir dönem egemen olmuş taşralı güç sahibi seçkinlerle (genelde hocalar) bu seçkinlerin daha sonra İstanbul'a yerleşmiş ve daha rafine hale gelmiş kentli üyeleri arasındaki ayrıma işaret eder. Finans işlerinde uzmanlaşarak sarraflık mesleğinden servet kazanan unvanlarına çelebiyi ekleyen hocalar, ya da hocaların yeni unvanı almayı tercih eden oğulları; ya da hoca unvanını hiç taşımamış olup doğrudan çelebi unvanını alanlar vardı: Yukarıda adı geçen Abro, Andon ve Yeremya Çelebiler bu son gruptandılar.

Sovyet Ermeni tarihçileri, başka türden çatışmaların söz konusu olduğu durumlarda sınıf çatışması görmeye eğilimlidirler. Eldeki veriler, Siruni'nin (Batı Ermeni tarihçisi) gerçeğe daha yakın durduğuna ve Ermeni burjuvazisinin birbirinden kesin çizgilerle ayrılmamış iki grubunu oluşturan hoca ve çelebiler arasındaki çatışmanın bir iktidar mücadelesi olduğuna işaret ediyor. Bu sınıf üyeleri arasında yarış, rekabet ve hatta mücadele yaşandığı tarihsel bir gerçek; ama iki unvanın temsil ettiği özellikler açısından çatışmaların tam olarak nereden kaynaklandığı yeterince açık değil. Bu konuya, bölüm sonunda tekrar döneceğiz.

Pek çok yönden amiraların öncülleri olan bu varlıklı burjuvazi sınıfıyla ilgili çalışmalar, yeni bir unvan olan *mahdesi*nin kullanıma girmesiyle daha da karmaşık bir hal alır. Siruni, İstanbul ve vilayetlerde bu unvanı taşıyanların ayrı bir sınıf oluşturduğunu savunur.[57]

Mahdesi terimi, etimolojik açıdan Kudüs'e hacca giden kişi anlamına gelir;[58] "Kudüs'e giden", dolayısıyla hacı olan anlamındaki Arapça *mukaddesi* veya *mukdasi* sözcüğünden türemiştir.[59] Hıristiyanlar bu iki formdan birini tercih ederken, Müslümanlar yine Arapça *hac* sözcüğünden türetilmiş *hacıyı* kullanmayı tercih etmişlerdir.[60] Ermenicede *mahdesi* sözcüğünün, *muğtesi, mığtesi, mahtasi* veya *mahdasi* gibi sayısız versiyonu vardır.[61]

Mahdesi denen bireylerin ayrı bir sınıf oluşturduğu görüşü şöyle bir varsayıma dayandırılır:

> On yedinci ve on sekizinci yüzyıllara ait kaynaklarda *mahdesi* unvanının kullanılış şekli, bizi bu unvanın Ermeni milleti içinde [etkili] bir pozisyona gelmiş ve toplumsal yaşama da müdahil olan belirli bir sınıfa verildiği sonucuna götürüyor.[62]

Hoca ve çelebilerin iki ayrı sınıf oluşturduklarını kabul etmeyen Siruni'nin, bu görüşü savunması ilginçtir. Görüşünü desteklemek üzere, çeşitli kiliselerin onarım masraflarını karşılayan kişiler arasından, isimlerinin önüne *mahdesi* sıfatını ya da unvanını getirmiş kişilere atıfta bulunur. Örneğin 1627'de, İstanbul'un Balat semtindeki Surp Hıreşdagabed Kilisesi'nin onarımına bağış yapanlar listesinde, "adı geçen on bir hoca arasından hiçbiri aynı zamanda *mahdesi* unvanını kullanmamıştır", diye yazar.[63] Siruni, kayıtları dikkatli incelemediğinden, verdiği bu ve diğer örneklerde tamamen yanlış sonuçlara varmıştır. Pek çok kolofonda hocalardan *mahdesi* olarak da bahsedilir. 1604 yılına ait dört kolofonda üç *mahdesi*-hocanın bulunduğunu belirtmekte fayda var. Mahdesi Hoca Panos,[64] Mahdesi Hoca Adom ve oğlu Mahdesi Hoca Zirak[65] gibi, burada tümünün belirtilmesi mümkün olmayan, gereği de olmayan çok sayıda isme rastlarız.[66]

*Mahdesi*nin kolofonlarda kullanımı, terimin açıkça *hacı* anlamına geldiğine işarettir. Bir dizi künyede, ilgili kişinin Kudüs'e hacca gidişi kayıtlıdır. On beşinci yüzyıla ait bir kolofonda, anısına oğullarının bir İncil'in kopyalanması için bağış yaptıkları Mahtasi Paşah-Mayr adlı kadının Kudüs'e hacca gittiği yazılıdır.[67] Mığtasi

Hovhannes[68] ve Mahtasi Margos[69] da bu durumun diğer örnekleridir. Ender durumlarda Kudüs haccına atıfta bulunulması, aslında terimin herkes tarafından aynı biçimde anlaşıldığını destekler: *Mahdesi* olarak anılan bir bireyin gerçekten Kudüs'e hacca gittiği veri olarak kabul edilmiştir.

Hoca ve çelebi unvanlarından farklı olarak, daha önce adı geçen Mahtasi Paşah-Mayr,[70] Mahtasi Khanum,[71] Mğtesi Atlaz,[72] Mğtesi Maryam ve Mahdesi Vartkhatun,[73] Mahtasi Knar,[74] Mahdesi Lusi[75] ve Mahtası Vartkhatun Ana örneklerindeki gibi, *mahdesi* kadınlar tarafından da kullanılan bir unvandı. Bu isimlerin zikredilmesinin nedeni, kadınların sosyal yaşamda son derece sınırlı rol oynamasına rağmen *mahdesi* unvanının kadınlar arasında kullanımının rastlantısal değil, gayet yaygın olduğunu, dolayısıyla *mahdesi*nin bir "sınıf"ı tanımlamasının çok uzak bir ihtimal olduğunu göstermektir. Bu sıfat ayrıca Ermeni din adamlarınca da kullanılırdı: Mğtesi Der Mağakya,[76] Mahtasi Der Tavit,[77] Mahdesi Der Garabed ve Mahdesi Der Hayrabed,[78] Rahip Mahtasi Der Herbed,[79] Mahtasi Der Tavit,[80] Mahtasi Der Mıgırdiç[81] ve Mahdesi Der Melkon[82] şeklinde isimler kayıtlarda geçmektedir. Ermeni din adamlarıyla sivillerin ortak kullandığı tek sıfat veya unvan budur.

Sonuç olarak, hoca ve çelebi varlık ve prestij göstergesiyken, *mahdesi*, bazıları hali vakti yerinde olmayan ama hacca gitme fırsatı bulmuş, halktan insanların da kullandığı bir unvandı. İki örnekte *mahdesi*lerin sıradan işçiler olduklarını görürüz.[83]

Kudüs'e hacca gidenleri *mahdesi* diye adlandırma adetinin, Müslümanların kutsal Mekke ve Medine şehirlerini ziyaret edenleri *hacı* diye adlandırma geleneğinin bir taklidi ya da benimsenmesi sonucunda ortaya çıkmış olması muhtemeldir; "Müslüman isimlerinin başına sıklıkla eklenen *hacı* da bir saygınlık unvanıdır."[84]

Mahdesi unvanına sosyal ve ekonomik statü ya da anlam atfetmek, tahminlerden sonuç çıkarmaktan öteye geçmez. *Mahdesi*lerin ayrı ve kendine özgü bir sınıf oluşturduğu iddiasının, en fazla, içlerinden bazılarının hocalar ve diğer önemli şahsiyetler arasında anılmak için büyük miktarlarda bağış yaptıklarını belirtmeyi amaç-

ladığı düşünülebilir. Başka bir deyişle, *mahdesi*lerin bazıları yalnızca dindar hacılar olmakla kalmayıp toplumsal yapının ileri gelenleri arasında yer alan oldukça varlıklı insanlardı.

Amiraların öncülleri hakkında bilinenleri tekrar gözden geçirdiğimizde, bazı gruplara ve mücadelelerine olduğundan büyük önem atfedilirken, diğerlerinin küçümsenmesinin, kayıtların doğru bir şekilde yorumlanmasını zorlaştırdığını görürüz. En önemlisi ve gözden kaçmaması gereken, unvanları ne olursa olsun ele alınan kişilerin, dönemin Ermeni burjuvazisinin üst tabakasına ait olduklarıdır. Elbette ki "burjuvazi" terimi oldukça geniş bir grup için kullanılabilir ve kullanılmıştır da; ancak biz burada terimin kapsamını sınırlayabiliriz. Ermeni yazarlar hangi sınıf ve grup hakkında yazdıklarını gayet iyi bilirlerdi; bu grup mensuplarının *işkhan* diye adlandırılmaları nedensiz değildir. Bu sözcük modern Ermenicede "prens" anlamına gelir, ama içinde iki ayrı anlamı barındırır: Biri "yönetmek" anlamına gelen *işkhel*den türetilmiştir, diğeriyse aristokrat soydan gelen anlamındadır. Doğal olarak, bu iki anlam klasik Ermeni tarihiyle bağlantılıdır. *İşkhan* teriminin feodal aristokrat soyundan gelen kişileri tanımlayıp tanımlamadığı bizim konumuz değil; asıl vurgulamamız gereken, Ermeni milletinin "yönetici sınıfı"ndan bahsedildiğinde, bu sınıfın sultanın egemenliğinin ve Osmanlı Devleti'nin dayattığı sınırlamalar dahilinde "yönettiği" gerçeğidir.

Bu yönetici sınıfın belirgin bir sınırla ayrılmamış olan iki grubunun üyeleri arasında yarış ve rekabetin olduğu kuşku götürmez bir gerçektir. Coğrafi açıdan hocalar aslen büyük ölçüde taşralı tüccarlar, çelebilerse daha çok kentli ve servetlerini finans kapitalin manipülasyonu yoluyla kazanan kişilerdir. Bununla birlikte, hocaların taşradan İstanbul'a göç ederek cemaatlerine liderlik etmeyi sürdürmeleri bu durumun değiştiğini gösterir.[85] İstanbul'a göç etmiş güç sahibi iki seçkin kesim arasındaki rekabet, kesintisiz biçimde devam etmiş ve sosyal anlamlar da kazanmıştır. Ermeni kroniklerin anlattığı uzun yıllar süren rekabet, "içeridekiler" ve "dışarıdakiler" şeklinde yeni bir kutuplaşmaya yol açmıştır. Ermenicede *nersetsi*

denen "içeridekiler", uzun zamandır başkentte yaşayıp kendilerini buranın yerlisi gören ve bununla büyük gurur duyan kişilerdi. Ermenicede *trsetsi* denen "dışarıdakiler" de, aynı zamanda *kavaratsi*, yani taşralı diye anılan, vilayetlerden yeni gelenlerdi. Kentin "yerlileri" onları hor görürdü. Birçok kolofon ve kronik, bu iki sosyal unsur arasındaki anlaşmazlıkların detaylarından bahseder. Arakel Tavrijetsi'nin gözünden kaçmayan[86] "yerliler"in "taşralılar"a karşı sergilediği ezici kibir, genellikle yeni gelenlerin başarıları, zenginlikleri ve elde ettikleri konumdan kaynaklanırdı. Taşralı Ermeni seçkinler, başkentte önemli bir göreve atanan Türk paşalarının maiyetinde görev alabiliyor, bu da, "dışarıdakiler"i "kaba ve uygarlıktan yoksun (görgüsüz)" olarak nitelendiren "içeridekiler"de haset duygularına yol açıyordu.[87]

Bazen çatışmalara da neden olan bu rekabet, "dışarıdakiler"in zamanla "içeridekiler"e dönüşmelerine rağmen devam etti; başta ekonomik gereksinimler ve bazen de vilayetlerdeki politik koşullar nedeniyle başkente göç akını hiç durmadı. Doğurduğu ekonomik, kültürel ve politik sonuçlarıyla bu sosyal olgu, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilere özgü bir durum değildi; ama on yedinci, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl koşullarında, aralarında karmaşık çelebi ve hoca rekabetinin değişen biçimleri de olmak üzere bir dizi sorununun anlaşılabilmesine yardımcı olur.

On sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkan amiralar Ermeni milleti içinde egemen bir konuma ulaşarak toplum ve Patrikhane işleri üzerinde çarpıcı derecede güçlü bir kontrol sahibi oldular. Amiralar, "ataları" ve "prototipleri" olarak anılan çelebi ve hocaların rollerini ve görevlerini devralıp geliştirdiler.[88] Büyük ölçüde hayırsever kişilerden oluşan amiralar, sultan ve onun Ermeni tebaası arasında bir aracı, bir çeşit "iktidar simsarı", kilisenin ve cemaatin sivil liderleri, statükonun muhafazakâr koruyucuları haline geldiler ve bu şekilde iktidar ve pozisyonlarının sürekliliğini sağladılar.

Notlar

1 Hoca kelimesinin tarihsel olduğu gibi etimolojik incelemesi açısından bkz. *İslam Ansiklopedisi*, "Hace", M. Fuad Köprülü ve "Hoca", W. Ivanow.

2 *Türk Ansiklopedisi*'nde ilgili madde: "Hace." *Encyclopedia of Islam*, ilgili madde: "Khoca" A. Yusuf Ali. İkinci madde "Çoğunlukla Pencap'taki Müslüman muhalif bir topluluğun adı"na ilişkin bir çalışma ve tanımlama ile sınırlamıştır.

3 Siruni, *age.*, 1: 477. Siruni'nin, gayrimüslimlerden bahsedildiğinde kelimenin farklı telaffuz edildiğine ilişkin iddiası tek, dolayısıyla da yetersiz bir örneğe dayanır.

4 *Yeni Redhouse Türkçe-İngilizce Sözlük* (1974), "Hoca".

5 Hraçya Acaryan, *Hayots Antznanunneri Pararan* [Ermenice Kişi Adları Sözlüğü], Erivan, 1944, s. 526.

6 Levon S. Khaçigyan, *JE Tari Hayeren Tserakreri Hişadagaranner, Masn Araçin (1401-1450)* [15. yy. Ermeni Ermeni Elyazmalarının Künyeleri, Birinci Bölüm], Erivan, 1955, s. 10.

7 *age.*, s. 310.

8 *age.*, s. 328. *age.*, *Üçüncü Bölüm (1481-1500)*, Erivan, 1967, s. 60-61; Vazken Hagopyan ve Aşot Hovhannesyan, *Hayeren Tserakreri JE Tari Hişadagaranner (1601-1620)* [17. yy. Ermeni Elyazmalarının Künyeleri (1601-1620)], Erivan, 1974, s. 25.

9 Anasyan, *age.*, s. 60.

10 Aşot Hovhannesyan, *Trvagner Hay Azadakragan Mtki Badmutyan* [Ermenilerin Özgürlükçü Düşünce Tarihi], 2 cilt, Erivan, 1959, 2:38.

11 Krikor Taranağtsi, *Jamanagakrutyun* [Vakayiname], Kudüs, 1915, s. 168-169.

12 Melkon Asadur, *Yerektaryan Badmutyun Balatu Surp Hıreşdagabed Yegeğetsvo* [Balat Surp Hıreşdagabed Kilisesi'nin Üç Asırlık Tarihi], İstanbul, 1931, s. 58.

13 Papken Güleseryan, *Golod Hovhannes Badriark* [Patrik Hovhannes Golod], Viyana, 1904, s. 120.

14 Siruni, *age.*, 1:477.

15 Mırmıryan, *Masnagan*, s. 27.

16 İlk örnekte Ruhican ve arkadaşları, 1658 yılında gözden düşen Patrik Tovmas Beratsi'yi görevinden aldılar; patrik, kendisini göreve getiren patriklik *fermanı*nın düzenlenmesini yükselterek ve memurlara rüşvet vererek sağlamıştı. İkinci örnek, 1655 yılında Patrik Hovhannes Muğnetsi'nin görevden alınmasıdır; Ruhican'ın önderliğindeki nüfuzlu bir grup, patriği istifaya zorlamıştır. Bkz. Ormanyan, *age.*, 2:2513; 2518-2521 ve Asadur, *agm.*, s. 25-26.

17 Anasyan, *age.*, s. 80-81.

18 Hagop Garnetsi, *Değakir Verin Hayotso* [Yukarı Ermenistan'ın Topoğrafyası], Vağarşabad, 1903, s. 34.

19 Taranağtsi, *age.*, s. 324-326.

20 Anasyan, *age.*, s. 83.

21 *Encyclopedia of Islam*, tekrar baskı, "Çelebi" W. Barthold ve B. Spuler.
22 *age.*
23 *age.* ve *Yeni Redhouse*, "Hoca" maddesi.
24 Anasyan, *age.*, s. 59.
25 Mikayel Çamçiyan, *Badmutyun Hayots* [Ermenilerin Tarihi], 3 cilt, Venedik, 1784-1786, 3:698-709.
26 Yeğiazar Ayntaptsi'nin yıllarca sürdürdüğü amansız mücadelesi için bkz. Anasyan, *age.*, s. 72'de sıkça bahsedilir; Siruni, *age.*, 1:516 çeşitli yerlerde; Ormanyan, *age.*, 2:2559 çeşitli yerlerde; Çamçiyan, *age.*, 3:697.
27 Siruni, *age.*, 1:485-486.
28 Arakel Tavrijetsi, *Badmutyun* [Tarih], Vağarşabad, 1896, s. 338-339.
29 *age.*
30 Torkomyan, *age.*, 2:547-548, 574-575 ve 3:198-199.
31 *age.*, 1:51-52, 388-389.
32 *age.*
33 Tavrijetsi, *age.*, s. 287.
34 Torkomyan'ın değerli çalışmasına ek olarak, Nerses Aginyan'ın *Yeremya Çelebi Kömürcüyan, Gyankn u Kragan Kordzuneutyunı* [Yeremya Çelebi Kömürcüyan, Hayatı ve Eserleri], Viyana, 1933; Simon Yeremyan, "Yeremya Çelebi" *Pazmaveb* (1903): 367-373 adlı eserler de dahil olmak üzere başka sayısız eser vardır. Bu konuyla ilgili tüm listeyi görmek için bkz. Torkomyan, *age.*, 1:138, not 1 ve Yeremya Çelebi'nin eseri için bkz. Aginyan.
35 G. Hnaser (lakap) "Hay Vacaraganner yev Arhesdavorner K. Bolso meç (JZ yev JE Tar)" [İstanbul'daki Ermeni Tüccar ve Zanaatkârlar (on altıncı ve on yedinci yüzyıllar)], *Arev*, Kahire, 7 Ekim 1955, s. 3.
36 Mırmıryan, *Masnagan*, No. 25.
37 Ğazaryan, *age.*, s. 382.
38 *age.*, s. 381; Anasyan, *age.*, s. 67, not 1.
39 H. M. Uğurluyan, *Badmutyun Hayots Kakhtaganutyan yev Şinutyan Yegeğetsvo i Livorno Kağaki* [Ermenilerin Livorno'ya Yerleşimi ve Kiliselerini İnşa Etmeleri], Viyana, 1891, s. 30; Siruni, *age.*, 1:491.
40 Bkz. not 2, s. 32.
41 Tavrijetsi, *age.*, s. 513.
42 Karekin Srvantzdiyants, *Toros Ağpar* [Toros Emmi], 2 cilt, İstanbul, 1879-1884, 2:400.
43 Hagopyan ve Hovhannesyan, *age.*, s. 743.
44 Simeon Tbir Lehatsi, *Uğekrutyun* [Seyahatname], Viyana, 1936, s. 318; Siruni, *age.*, 1:487-488.
45 Taranağtsi, *age.*, s. 580.
46 Anasyan, *age.*, s. 62.
47 *age.*

48 *age.*
49 *age.*, s. 60.
50 *age.*, s. 112-113.
51 *age.*, s. 113.
52 *age.*, s. 66.
53 Siruni, *age.*, 1:491.
54 Khaçigyan, *age.*, Birinci ve Üçüncü Bölüm.
55 Hagopyan ve Hovhannesyan, *age.*, s. 274-275 ve 350.
56 Anasyan, *age.*, s. 67, not 1.
57 Siruni, *age.*, 1:492.
58 Acaryan, *Hayeren Armadagan Pararan* [Ermenice Etimolojik Sözlük], 6 cilt, Erivan, 1926-1933, 4:760; *Antznanunneri*, s. 171.
59 *age.*, *Hayeren...*, 4:760-762.
60 *Encyclopedia of Islam*, tekrar baskı, "Hacc" A. J. Wensinck; *İslam Ansiklopedisi*, "Hacı".
61 Khaçigyan, *age.*, Birinci ve Üçüncü Bölüm.
62 Siruni, *age.*, 1:493.
63 *age.*
64 Hagopyan ve Hovhannesyan, *age.*, s. 138.
65 *age.*, s. 143, 146, 149.
66 *age.*, s. 29, 33, 377, 425, 590; Khaçigyan, *age.*, Birinci Bölüm, s. 328; Ara Kalaycıyan, "Tsutsak yev Hişadagaranner K[alust] Gülbenkyan Madenatarani Hayeren Andib Krkeru" [K[alust] Gülbenkyan Kütüphanesindeki Basılmamış Ermenice Kitapların Liste ve Künyeleri], *Sion*, 1969, No. 9-10: 482.
67 Khaçigyan, *age.*, Birinci Bölüm, s. 522-523.
68 *age.*, Üçüncü Bölüm, s.369
69 Hagopyan ve Hovhannesyan, *age.*, s. 644.
70 Khaçigyan, *age.*, Birinci Bölüm, s. 522-523.
71 Hagopyan ve Hovhannesyan, *age.*, s. 318.
72 *age.*, s. 91.
73 *age.*
74 *age.*, s. 705.
75 *age.*, s. 709.
76 *age.*, s. 57.
77 *age.*, s. 241.
78 *age.*, s. 529.
79 *age.*, s. 577.
80 *age.*, s. 611.
81 *age.*, s. 612.
82 M.E.N., "Surp Hagopi Sepaganutyan Khıntir" [Surp Hagop Manastırı'nın Mülkiyet Sorunu], *Sion*, 1942, No. 3-4: 89-91.
83 Kalaycıyan, "Surp Hagopi", s. 253; Khaçigyan, *age.*, Üçüncü Bölüm, s. 318.

84 Bkz. not 1, s. 42.

85 Hovhannesyan, Anasyan'ın Kitabının Eleştirisi, *Badma-Panasiragan Hantes*, 1963, No. 1: 241.

86 Tavrijetsi, *age.*, genele bakınız.

87 Bir önceki not ile karşılaştırınız.

88 Anasyan, *age.*, s. 60.

II. BÖLÜM

Amira Sınıfının Ortaya Çıkışı

Amira kelimesi "amir", "komutan", anlamlarına gelen Arapça *emir* kelimesinden türemiştir.[1] Klasik dönemde, Ermeni tarihçileri bu terimi Müslüman valiler için kullanırlardı.[2] 1630'larda tarihçi Krikor Taranağtsi ve 1660'larda tarihçi Arakel Tavrijetsi'nin yanı sıra, ilk modern Ermeni tarihçisi olarak kabul edilen Mikayel Çamçiyan bile, 1785 gibi geç bir dönemde, terimi klasik anlamıyla Müslüman ya da Türk valiler için kullanmıştır.[3]

Modern çağda Ermeniler amira terimini, milletin lideri olarak görülen ve Osmanlı hükümetinin çeşitli biçimlerde ayrıcalıklar tanıdığı bir grup varlıklı kişi için bir saygınlık unvanı olarak kullanmaya başladılar. Bir bireyin bu saygın unvanı kazanmasını mümkün kılan belirleyici faktörler, varlıklı ve dolayısıyla nüfuz sahibi olması ve Osmanlı devlet mekanizmasıyla bağlantılarının bulunmasıydı. Varlıklı olmak gerekli bir "koşul" olsa da, tek başına yeterli değildi. (Bu çelebiler için geçerli değildi, çünkü hepsi değilse bile çoğunun hükümet çevreleriyle yakın bağları vardı. Hocaların ise böyle bağlantıları kesinlikle yoktu).[4]

Amira terimini tanımlamayı deneyen tek on dokuzuncu yüzyıl yazarı Püzant Keçyan şöyle bir tanımlama yapar:

> Amira olarak anılmayı hak eden kişiler, vezirlerin ve devletin vilayetlerdeki yöneticilerinin sarrafları, barut fabrikası yöneticileri, baş mimarlar ve darphane yöneticileriydi... [diğer] devlet dairelerinin gereksinimlerinin karşılanmasından sorumlu kılıççıbaşı, süngücübaşı, kürkçübaşı, kuyumcubaşı olarak görev yapan tanınmış Ermeniler vardı; ama bunlar sadece ağa olarak anılırlardı. Ancak, aralarında Başkomutan ve Tophane komutanının, amira olarak anılan ekmekçibaşısı unvanına sahip Harutyun Noradunkyan gibi istisnalar da bulunuyordu.[5]

Keçyan'ın, ayrıcalıklı muameleyle birlikte "hak"lara atıfta bulunması konuyu gereksiz yere karmaşıklaştırır. Resmi ve yasal anlamda "haklar" diye bir şey söz konusu olamazdı; ancak toplumsal gelenekler güçlü ve yerleşikti. Bu yüzden Keçyan'ın yukarıda ilk kısımda saydığı devlet görevlilerinin hemen hepsine ve sarrafların tümüne olmasa da büyük bölümüne toplum tarafından bir saygınlık rütbesi olarak amira unvanı verilmişti.[6]

Amira sözcüğünün, ilk başta Ermenilerin diğer Ermenileri tanımlayan onursal bir unvan olarak kullandıklarının altını çizmek gerek. Osmanlı Devleti de, Türk toplumu da böyle bir unvanın varlığını kayda geçirmemiştir. Amira olarak anılan kişiler elde bulunan resmi belgelerde bu şekilde anılmamakta, ancak aynı kişiler Ermenice belgelerde önde gelen Ermenileri tanımlayacak şekilde her zaman bu unvanla anılmaktadır.[7] Kısacası bu unvan, Ermenilerin önemli liderlerini, daha doğrusu onların "aristokrasi"sini (daha sonra daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır) tanımlamak üzere kullanılmıştır.

Kendi Ermeni toplumunun gözünde amira konumuna sahip sarrafların durumunu yorumlamak, hükümet işlerinde çalışıp bu unvanı neredeyse otomatikman kazanan amiraların durumunu yorumlamaktan çok daha zordur. Sarraf ve amira sözcüklerinin pek çok Ermeni'nin gözünde hemen hemen eş anlamlı olduğu doğrudur. Yirminci yüzyılın başlarında bir din adamının şu sözleri de bu anlayışı kanıtlar niteliktedir: "Tanrı sarraf prenslerimizi korusun", ve "Osmanlı Devleti'ne amira yani sarraf olarak hizmet etsinler."[8] Ancak veriler böyle bir özdeşleştirmeyi doğrulamıyor.

On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllara ait çok sayıda mezar taşı yazısında, başkaca bir unvan belirtilmeyip yalnızca sarraf sözcüğü geçirilmiştir. Şu isimler bu duruma örnektir: 1750 yılında, "sarraf Diratsu Krikor";[9] 1756 ve 1771 yıllarında "sarraf Baron Madteos";[10] "sarraf Mahdesi Hovhannes" 1794;[11] "sarraf Bedros" 1804;[12] "sarraf Baron Isdepan" 1849.[13] Bu yazıtlarda sarraf sözcüğü, bahsi geçen kişilerin mesleklerini belirtmek için kullanılmıştır; belli ki bu şekilde bir hitap yüksek bir saygınlık ifadesidir ama bu,

sarraf sözcüğünün amira ya da hoca gibi spesifik bir unvanla eşanlamlı olduğunu göstermez. Bazı sarraflar aynı zamanda ağa, hoca, bazıları da amira diye anılırlardı. Bunlardan ilki için şöyle örnekler vardır: "sarraf Hoca Bedros, 1776";[14] "sarraf Garabed Ağa Terziyants" 1832;[15] "Bedrosyan sarraf Kevork Ağa" 1829;[16] "Rubeyan sarraf Krikor Ağa" 1829.[17] Sarrafın amira olarak anıldığı ikinci duruma pek çok örnek vardır. Konumuz açısından üç örnek yeterli olacaktır: "Misakyan ailesinin gururu Misak Amira, bu başkentte yetişen zengin (varlıklı) sarraf..." 1856;[18] "*kaymakam*ın sarrafı, yani Mahdesi Geşgeşyan Boğos Amira", 1828;[19] "büyük sarraf Baron Amira [Dakesyan]" 1849.[20] Bu son örnekte, Ermenicede sarraf ile aynı anlama gelen *hadavacar* kelimesi kullanılarak meslek belirtilmiştir. Buradan anlaşılıyor ki, ölen kişinin adı yazılırken sarraf sözcüğü mesleğini belirtmek için kullanılırken, unvanı ayrıca yazılıyordu.

Sarrafların bazıları farklı unvanlar taşırken, bazılarının unvan taşımaması sarrafların doğrudan amira diye adlandırılamadığını ve sarraf sözcüğünün amira anlamına gelmediğini gösterir. Şüphesiz sarrafların hepsi, servetleri nedeniyle Ermeni toplumunun yüksek tabakalarına aittiler. Amira veya bahsi geçen herhangi bir unvanı taşıyan sarraflarla ilgili mezar taşı yazıları ya da kolofonların 1820'li yıllardan sonrasına ait olmaları önemlidir. Bu, on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde amira sıfatının, sarraflar da dahil varlıklı kişilerin sahip olmak istedikleri yüksek prestijli bir unvan olduğunun bir başka göstergesidir. Yine de, 1849[21] kadar geç bir tarihte, en az bir sarrafa ait unvansız mezar taşı, tüm sarrafların mutlaka amira olması gerekmediği görüşünü destekler.[22]

Modern anlamıyla amira, ilk olarak 1559 yılında kayda geçmiştir. Bu kaynakta İstanbullu İskender Amira'dan bahsedilir.[23] Fakat bu bilginin güvenilirliği tartışmalıdır.[24] Bu konu üzerine bir inceleme, amira unvanının 1550 ve 1870 yılları arasında kullanıldığını iddia eder.[25] Ancak en azından bu çalışma yapılırken incelenmiş olan Ermeni kaynakları, bu görüşü desteklemiyor. Yukarıda atıfta bulunduğunuz ilk çalışma zayıf kanıtlara dayanmaktadır.

1930'larda yazan Arakel Keçyan, Agın [Eğin] yakınlarındaki Abuçekh köyünde taşralı bir din adamının bugün kayıp olan anılarından bahseder. Buna göre kilise kayıtları, "Ermeni takvimine göre R Kh T (1600 yılına tekabül eder) yılında 'Varents [ailesinden] *mahdesi*, büyük hayırsever amira Pilibos'un, Surp Minas Kilisesi'ni temelden başlayarak yaptırdı[ğını]' belgelemektedir."[26] Ayrıca aynı kaynakta, Pilibos Amira'nın varlığının yine Agın bölgesinde bulunmuş başka ve tıpkı onun gibi kayıp olan bir belge tarafından da kanıtlandığı iddia edilir. Buna göre söz konusu diğer kaynak, "Ermeni takvimine göre R H (1621 yılına tekabül eder) yılında Varentslerden varlıklı Pilibos Amira'nın, [halk yararına bir çeşmenin inşaatının denetmeni olarak] seçildi[ğine]" tanıklık etmektedir.[27] Keçyan, din adamının anılarının nerede yayınlandığını hatırlamadığından, bu iki kaydın doğruluğunu kontrol etmek de olanaksızdır.

Amira sözcüğünün tam olarak belgelenmiş ilk kullanımlarından biri, 1758 yılına ait bir mezar taşı yazısında yer alır;[28] 1745 ve 1770 yılları arasında yazılmış bir kolofonda da beş amiranın isimleri geçer.[29] 1760 yılından sonra, kolofon, mezar taşı yazısı, kitabe ve resmi kayıtlarda unvanın kullanımının yaygınlaştığı görülür.[30] Patrik Krikor Basmacıyan'ın 1772 yılında seçilmesini onaylayan resmi belgede, din adamlarının hemen arkasından amiraların imzası yer alır.[31] Bu tarihlerde, kilise kayıtlarında ve toplantı tutanaklarında, ilk önce amiraların, ardından diğer katılımcıların isimlerinin yazılması geleneği benimsendi.

Amiranın, Türk memurlarınca kullanılan ve orta düzeyde de olsa, Osmanlı devlet hiyerarşisinde bir rütbeyi temsil eden ağadan daha üstün bir unvan olarak algılanması da önemlidir. Örneğin, yeniçeri birliğinin komutanına ağa denirdi. Seğpos Yerevanyants örneği, amira unvanının Ermeniler açısından yüksek bir saygınlığı ifade ettiğinin bir başka kanıtıdır. Seğpos Yerevanyants'ın mevkisine saygı ve sayısız hayır işlerine bir minnet ifadesi olarak Kudüs Patriği Krikor Şığtayagir, ona "Büyük Ağa" unvanını vermiştir. Ölümünden sonra, patrik unvanını kayda geçirenler de dahil ol-

mak üzere pek çok kaynak onu amira unvanıyla anmıştır.[32] Büyük bir servete ve hükümette yüksek mevkiye sahip olan bu kişi, aynı dönemden kalma kolofonlarda[33] sarraf ve *bezirgânbaşı*, başka bir deyişle, "büyük tüccar ve tedarikçi" olarak anılsa da, sonraki dönemin yazarları onu amira olarak anmaya devam ettiler.[34]

Tek örnek bu değildir. Osmanlı'nın yönetici çevrelerinde ve Ermeni milletinde oldukça nüfuzlu ve eşit derecede tanınmış bir kişi olan[35] Ermeni Hagop [öteki adıyla Yakup] Hovhannesyan'dan, o döneme ait kayıt ve kitabelerde[36] ağa diye bahsedilir, ama sonraki biyografi yazarları onu amiralar arasında sayarlar.[37] Bu türden bir başka örnek de, İstanbul'un Galata semtindeki Surp Lusavoriç Kilisesi'nde "Penganlı merhum *Mahdesi* Asdvadzadur Ğoncagülents" sözlerinin yer aldığı, 1799 tarihli Ermenice kitabedir.[38] Daha sonra, bir İncil kolofonunda aynı kişi, "Merhum *Mahdesi* Asdvadzadur Amira Penganlı Ğoncagülyan" (1823) şeklinde anılır.[39]

Bu örnekler açık bir şekilde gösteriyor ki, amira unvanının saygınlığı on dokuzuncu yüzyıl başlarında o kadar büyük bir hızla artmıştır ki, çeşitli saygınlık sembollerinden biri olmaktan çıkarak, ömürleri boyunca başka unvanlarla anılan ileri gelen kişilere, ölümlerinden sonra geriye dönük olarak verilen bir rütbeye dönüşmüştür.

Amira unvanıyla, saygınlık unvanı olarak ağa arasında belirgin bir bağlantı vardır. Amiraların çoğu ağa oğullarıdır. Mıgırdiç Amira Cezayirliyan'ın babası sadece Sarkis Ağa diye anılırdı;[40] Varteres Amira Çayents, yani Çayan'ın babası Asdvadzadur Ağa'ydı;[41] iki unvanın bu şekilde birbirini izlemesi başka örneklerde de görülür. Tam tersinin görüldüğü de olurdu. Amiraların bütün oğulları, babalarının unvanını taşımak zorunda değildi: Şınorhk Mıgırdiç Amira Miricanyan'ın üç oğlundan yalnız ortanca oğlu amira (Murad Amira) olarak adlandırılırken, en küçük oğlu Manuel Ağa diye tanınırdı;[42] Varteres Amira Çayents'in iki oğlundan büyük olanı Hagop Ağa diye tanınırken, küçük oğluna Baron Isdepan denirdi;[43] Garabed Amira Pişmişyan'ın dördüncü oğlu Krikor Ağa diye adlandırılmıştı.[44] Dadyan ailesinin kurucusu olmak gibi büyük

bir üne sahip olan Dad Arakel Amira'nın ortanca oğlu bir unvana sahip değilken, diğer iki oğlu da amira olarak anılırdı: Simon Amira ve Hovhannes Amira Dadyan.[45]

Hasköy'deki Surp Isdepannos Kilisesi'nin yeniden inşası için alınan 7 Mayıs 1830 tarihli kararın resmi kaydında amira unvanıyla bahsedilen tek kişi, yapım işlerinin "nazır"ı olarak görevlendirilen Eram (ya da Yeram) Amira'dır.[46] Karar metninde adı geçen diğer varlıklı dört bağışçıdan ağa diye bahsedilir.

Unvanlar arasında belirgin bir önem farkının bulunmadığı önceki dönemlerden farklı olarak, amira unvanının, ağadan veya diğer unvanlardan daha büyük bir prestij ve daha yüksek bir toplumsal statüyü yansıttığı, daha büyük bir varlık ve güç ifade ettiği açıktır. Kaynaklarda aynı kişiden bazen ağa, bazen de amira olarak bahsedilir: Hovhannes Aznavuryan aynı kaynakta hem ağa, hem de amira[47] olarak adlandırılır; Mikayel Pişmişyan[48] ve Garabed Pişmişyan[49] da aynı kaynaklarda her iki unvanla anılır; aynı şekilde Isdepan Aznavuryan,[50] Kasbar Çerazyan,[51] Misak Misakyan,[52] Ğazar Movsesyan[53] ve pek çokları farklı kaynakta hem ağa, hem de amira olarak anılırlar. On sekizinci yüzyılda yaşamış bir kronikçi, Yağub Hovhannesyan'dan ağa ve amira olarak bahsederken,[54] on dokuzuncu yüzyılda yaşamış bir diğeri, İstanbul'daki tüm seçkinleri ağa olarak anmış, 1823'te amira unvanını kullanmaya başlamıştır.[55]

Eldeki kanıtlar 1550 ve 1750 yılları arasında hoca, çelebi, ağa, *mahdesi*, amira şeklinde bir dizi unvan olduğunu gösterir. Ermenilere özgü bir övgü ifadesi olan amira, çok açık şekilde zenginlik, saraydaki konum ve statüyü ifade eden bir mevki olarak on sekizinci yüzyılda daha sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır. 1750-1800 yılları arasında bir süre bu unvanın kullanımında bir karışıklık gözlenir; çünkü babadan oğula geçip geçmeme gibi unvana ait kriterler konusunda henüz bir mutabakat sağlanmamıştır. Daha sonra, 1800-1850 yılları arasında, amiranın gayet net bir şekilde özel bir unvan olduğu, babadan oğula geçmeyen en yüksek toplumsal mevkiye işaret ettiği iyice açıklığa kavuştu ve kime amira deneceğinin cemaat içi zımni bir mutabakatla belirlenmesi "sistematik"leşti.

Ermeni milleti içinde hiçbir zaman amira diye anılmamış seçkinler de vardı. İsimleri her zaman dönemin ünlü amiralarıyla birlikte anılacak kadar toplumun önden gelen kişilerinden Boğos Ağa Markaryan[56] ve Hagop Ağa Mananyan[57] bunlardandı.

Katolik Ermeni saygınları çelebi unvanını, belli bir ölçüde de hoca unvanını tercih ederlerdi; hiçbir ünlü Katolik Ermeni amira diye anılmazdı.[58] Ünlü Katolik Ermeni Düzyan ailesinin tümüne çelebi denirdi. Bu mezhebin (daha sonra ayrı bir *millet*) liderleri olan diğer Katolik Ermeniler on dokuzuncu yüzyıl tarihçisi Avedis Berberyan tarafından yalnız isimleriyle belirtilmiştir.[59] Ancak bir başka kaynakta, bazılarından ağa ve çelebi olarak bahsedilir.[60] Katolik Ermenilerin çelebi unvanını tercih ettiklerinden ilk bölümde söz etmiştik.

Yukarıda bahsi geçen nedenleri ve açıklamaları göz önünde tutarak amiraların bir listesini hazırladım (bkz. "Amiraların Listesi"). Günümüze dek, 1750 ve 1850 yılları arasındaki dönemde yaşamış amiralarla ilgili güvenilir bir döküm yapılmamıştır. Bir yazar bu dönemde amiraların sayısının 150[61] civarında olduğunu iddia eder, bir başkası 100[62] kişi olduklarını belirtir; yakın dönemden bir tarihçi de yaklaşık 200[63] kişi olduklarını tahmin eder. Bu çalışmaya benzer araştırmalar çerçevesinde birçok bakımdan yararlı olabilecek bir liste oluşturmanın çok önemli olduğunu düşünüyorum. Böyle bir liste ilk önce amiraların sayısına ilişkin daha güvenilir ve gerçekçi bir fikir verecek; ikinci olarak, bu kişilerin belirlenmesi aile ilişkilerinin izlerinin sürülebilmesini sağlayacak, üçüncüsü de, bilgileri destekleyen kanıtları (listedeki açıklayıcı notlar üzerinden) inceleme olanağını tanıyacaktır. Kuşkusuz, bir kişinin amira olduğunu belirten mezar taşı yazısı, sonraki dönemlerde kaleme alınmış kayıt veya anılardan daha güvenilirdir; çünkü bunları yazan kişinin belleğinde kalanlar ya da söz konusu şahsın akrabalarının egosunu okşayacak bir şey yapma arzusu, yazarı o kişiye geriye dönük olarak amira unvanını yakıştırmaya sevkedebilir. Benim hazırladığım liste, içerdiği kişilerin amiralık iddialarını ya da onlara atfedilen amiralık unvanını belgelere dayanarak kanıtlamayı hedeflemiştir.

Liste eksiksiz değildir, ancak mevcut koşullarda mümkün olan en kapsamlı dökümü içermektedir.

On dokuz ailede üç veya daha fazla amira vardı. Düzyanlarla birlikte (Katolik olduğu için çelebi unvanını tercih etmiştir, bkz. not 58) listede, ailelerin toplam nüfusunun yüzde 60'ını oluşturan toplam 91 kişi vardır. Bu çekirdeğin muazzam bir serveti ve gücü elinde topladığı açıktır.

Bu amiralar, İstanbul'daki Ermeni nüfusunun çok küçük bir yüzdesini oluştursa da, güç ve iktidarın yoğunlaşmış ve yerelleşmiş niteliğini temsil ediyordu; her amiranın maiyetinde hizmetçileri ve yardımcıları olduğunu unutmamak gerekir (daha ayrıntılı bilgi için bkz. s. 76-77). Ne kadar saygınlık ve güç sahibi olurlarsa olsunlar bu seçkinlerin sayısı, genel nüfusa oranla o kadar azdır ki, akla şu sorular gelir: Pek çok Ermeni tarihçisinin yaptığı gibi, bir amira sınıfından bahsetmek mümkün müdür? Tarihçiler, amiraların sayısı hakkında kesin bir bilgiye sahip olmadıkları için "sınıf" terimini geniş anlamıyla mı kullanıyorlar? Konumuzla bağlantılı olarak soracak olursak, "sınıf"ın bu şekilde tanımlanması için minimum bir sayı gerekli midir?

Sosyologlar, bir grup insanın ayrı bir toplumsal katman ya da sınıf olarak kabul edilmesi için sayısal bir ölçütün olmadığını belirtirler. Bir insan grubunun sınıf oluşturması için kaç kişi olmaları gerektiğine ilişkin kesin bir sayı yoktur.[64] Bu sosyolojik sorunun ayrıntılı bir incelemesine girmeden, belirli bir sayıyı tutturma gibi bir zorunluluğun olmadığı koşullarda, amiraların, sınıf olmasalar bile, son derece belirgin çizgilerle tanımlanmış bir toplumsal eliti oluşturduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Grup olarak amiralar, onları nüfusun geri kalanından ayıran pek çok toplumsal özelliğe sahipti. Bu özellikler arasında en önemli olanı, yaşadıkları toplum içinde sahip oldukları prestijdir. Bu prestij ve üstünlüğün en belirgin işareti giysileriydi. Ermenilerin ancak Osmanlı sarayından izin alarak giyebildikleri giysi unsurlarını içeren "amira kıyafeti" ile ilgili pek çok kaynak vardır. Amiralara, kürk manto giyme ve başlarına da kapitone türbandan yapılan

kavuk takma hakkı böyle bir izinle verilmişti.[65] Amiraların giyimi, sadece sıradan Ermenilerden değil, Müslüman Türklerin giyiminden de farklıydı; yalnız imtiyazlı Türk memurları bu şekilde giyinebilirdi. O zamanlar, kişinin üzerine giydikleri, toplumdaki yerini gösterirdi; gayrimüslim veya *zımmi* tebaa, Müslüman tebaadan farklı giysiler giyerdi. Giyim tarzının önemli bir sembol olduğu toplumlarda, insanların üzerlerine giydikleri, taktıkları şeyler sadece dış görünüşlerine önem verip vermeme meselesinden ibaret değildi; aynı zamanda o kişinin toplum statüsünü belirtir ve bir bakışta bu statünün tanınmasını sağlardı. Amira, ne Ermeni milletinin sıradan bir mensubu, ne de sultanın basit bir *zımmi* tebaasıydı; Osmanlı yönetici sınıfında özel bir mevki sahibiydi. Yeni bir çalışmaya göre, Osmanlı yönetici sınıfını oluşturanların sayısı on sekizinci yüzyılda "binin oldukça altında"dır.[66] Bu ortam ve koşullarda amiralar, oldukça geniş ve prestij sahibi bir sosyal tabaka oluşturuyorlardı.

Prestij ve üstünlüklerinin bir başka işareti de ata binme, hatta atlı bir maiyete sahip olma hakkının verilmiş olmasıydı.[67] Genelde, sadece Müslümanlar ata binebilirdi; Hıristiyanlarla Yahudiler sadece eşek veya katırlara binebilirler ve bu şekilde bir yerden bir yere gidebilirlerdi.

Daha az belirgin ve gösterişe yönelik bir olgu da, amiraların, büyük olasılıkla amira unvanının vurgulanması amacıyla, sadece ilk adlarıyla anılmalarıydı. Sınırlı sayıda olmaları, böyle bir uygulamayı mümkün kılıyordu. "Canig Amira", Simon Amira Papazyan'ın oğludur ve iki soyadı vardır. Bunlardan birisi kendi soyadı olan Papazyan, diğeri de ünlü babasının onuruna aldığı Simonyan'dır.[68] "Misak Amira" Misak Misakyan'ın,[69] "Mikayel Amira" Mikayel Pişmişyan'ın,[70] "Mıgırdiç Amira" ya da "Şınorhk Amira" Mıgırdiç Miricanyan'ın,[71] "Yeram Amira" Yeram Karakehya Terziyan'ın[72] anılma şekliydi. Bunlar gibi daha birçok örnek vardır.

Ermenilerin, bu kişilere gösterdikleri ya da göstermek zorunda kaldıkları saygı ve çekinme o kadar etkiliydi ki, amiraları tanımlayan bir dizi özel sıfat geliştirilmişti. Bu sıfatlar *kerabadiv* (yüksek

onur sahibi) ve *harkamedzar*dan (saygıdeğer) başlar, *işkhanazun* (prens soylu) ve *aznıvazarm*a (asilzade) kadar uzanır.[73] Son iki sıfat, amiraların kendilerini Ermeni "aristokrasisi"nin temsilcileri olarak görme arzularını dilbilimsel açıdan desteklediği için özel bir öneme sahiptir (bu konu daha ilerde ele alınıyor). Zaman içinde benzer terimler hızla çoğaldı: *medzapar işkhan* (şanlı prens), *baydzar işkhan* (ışık saçan prens), *medzadohm işkhan* (yüce prens) gibi.[74] En yaygın olarak kullanılan *aznıvazarm bayazad* (soylu beyzade) da, aristokrat sınıfından olma iddiasını güçlendirmek için kullanılmıştır.[75] Birkaç önemli amiraya, *azkabed* (millet başı) unvanı verilmişti.[76] Grup olarak amiralar kamuya açık toplantılarda *harkabadiv azkabed amirayk* (saygıdeğer millet başı amiralar) gibi sözlerle anılırlardı.[77] Bu sıfatlar arasında en çarpıcı olanı Harutyun Amira Bezciyan'a verilmiş olan ve yalnız onun için kullanılan *kristosazor*du (Gücünü İsa'dan alan).[78] Bu sıfatın doğrudan Bezciyan için yaratılmış olup olmadığını kesin olarak bilmiyoruz; çünkü en az bir kaynakta aynı sözcüğün Rupenyan krallarına verilen bir sıfat olduğu belirtilmiştir.[79]

Bir toplumbilimci "prestij"i şöyle tanımlar: "Belli bir toplumun mensuplarını sınıflandırmaya yarayan ölçüdür. Toplumsal tabakaların dayanağını oluşturan birimdir."[80] Konu üzerinde çalışan bir başka akademisyen de prestiji, bir sınıfın tanımlanmasında temel alınacak ilk ölçüt ya da aranacak şart olarak kabul eder.[81] Toplumun katmanlanma yapısı açısından gerçekten de böyle bir önemi ve işlevi varsa, kesinlikle olağandışı yüksek bir prestije sahip olan amiraların, kendi başlarına ayrı bir toplumsal katman oluşturdukları son derece açıktır.

Amiraların belirli meslekleri vardı. Çoğunluk sarraf, bazıları *bezirgân*, yani tüccar ya da sarayın ihtiyaçlarını karşılayan tedarikçi, diğerleri sanayici-teknokrat ve mimardı. Bu meslekler, ekonomik, mali ve endüstriyel arka planları ve etkileriyle birlikte sonraki bölümde ele alınacaktır. Şimdilik, amiraların Ermeni milleti içindeki sosyal statü, prestij ve politik nüfuzlarının dayandığı esas temelin, ellerindeki ekonomik güç olduğunu belirtmek yeterli olur. Top-

lumları sosyal katman ya da sınıflara bölen faktörler, statü ile birlikte gelir, mal varlığı, sermaye ve meslekler olduğuna göre, amiraları Ermeni toplumunun geri kalanından ayıran özellikleri de, sahip oldukları varlık ve yaptıkları işti.[82] "Sınıflar, benzer ekonomik konuma sahip kişi ve aile topluluklarından[83] oluştuğuna göre, amiralar toplumsal organizasyon açısından bu ölçüte kesinlikle uymaktadır.

Amira sosyal tabakası veya sınıfı, ne tam anlamıyla "kapalı" ne de büsbütün "açık"tı. Kan temelinde bir soyluluk koşulu aranmadığı doğrudur; ancak bu gruba dahil olmak kolay değildi. Daha önce de değinildiği gibi, sarraf olmak bile amira olmak için yeterli değildi. Sadece Darphane Emini, İmparatorluk Baş Mimarı ve Barut-hane-i Amire Emini gibi konumlarda bulunanların, Ermeni cemaatinden amira unvanını otomatikman "kazandıkları" görülür.

Evlilik pratikleri bir sınıfın, özellikle de "aristokrat"lık iddiasında olan bir sınıfın, kendi sınıf konumunun bilincinde olduğunu gösteren faktörlerden biridir. Amiraların akrabalık bağları, tümden güvenilir bir genelleme yapmayı mümkün kılacak kadar açık değildir; ancak elimizde, amira ailelerinin evlilik, vaftiz ve diğer toplumsal işlevler (sağdıçın, vaftiz babanın rolü vb.) üzerinden bir bağlılık ilişkisi içinde olduklarını gösteren güçlü kanıtlar var. Amiraların önem kazanmaya başladıkları erken dönemde, bu ilişkiler ya fark edilmeyecek kadar az sayıdaydı, ya da tarihi kaynaklarda kaydedilmemişlerdi. 1797'de, Garabed Amira Pişmişyan'ın oğlunun vaftiz babalığını, Kasbar Amira Aznavuryan'ın oğullarından biri olan Madteos Aznavuryan'ın yaptığı kayıtlıdır.[84] Aynı kişi 1799'da, Garabed Amira Pişmişyan'ın diğer oğlunun da vaftiz babası olmuştur.[85] Karakehya Apraham Amira Terziyan'ın kızı, Apigyan ailesinin bir üyesiyle evliydi.[86] Mıgırdiç Amira Miricanyan'ın kızı, Bedros Amira Papazyan'la evliydi;[87] her iki aile de çok tanınmıştı ve Ermeni milletiyle ilgili işlerde aktif rolleri vardı.

1820 ve 1830'lu yıllara kadar, amira aileleri arasında evlilikler yapıldığına ilişkin belirgin bir eğilim görülmez. Bununla birlikte, bu dönemin ardından ünlü amira ailelerinin fertleri arasında evli-

likler başlar. Birkaç örnek vermek gerekirse, Mikayel Amira Pişmişyan'ın (millet reisi) ikinci kızı, Harutyun Amira Bezciyan'ın yeğeni Garabed Ağa'yla 1831'de evlenmiştir;[88] Canig Amira Papazyan'ın kızı, Hovuyan ailesinden biriyle evliydi.[89] Bu tür evlilikler özellikle, amiraların yaklaşık bir yüzyıl boyunca Ermeni yaşamında önemli bir güç olarak varlıklarını sürdürdükleri on dokuzuncu yüzyılın ortalarında daha sık görülmeye başladı. Arakel Bey Dadyan'ın kızı, Sarkis Bey Balyan'la evliydi;[90] Varteres Amira Misakyan'ın torunlarından biri, Krikor-Mihran Bey Dadyan'la evliydi.[91] Bu tür aileler arası evliliklerin birçok başka örneği vardır.

Amira aileleri arasında akrabalık ilişkilerinin yayılmasına karşın, katı bir endogami /topluluk içi evlilik/ kuralı hiçbir zaman olmamıştır. Pek çok amira, ekonomik şartların elverişli olmadığı dönemlerde alt sosyal sınıflara mensup ailelerden kişilerle evlenmişlerdir. Bir yandan amira aileleri arasında evlilik ve vaftiz bağları üzerinden dostluk ilişkileri gelişirken, diğer yandan da bu aileleri birbirine düşüren düşmanlık ve çatışmalar yaşanıyordu. (Bu konuya Dördüncü Bölüm'de değinilecektir.)

Amiraların coğrafi kökenleri çeşitlidir; bununla birlikte hemen hemen yarısının Agın[92] kazasından (Osmanlı Türkçesinde Eğin, günümüzde Kemaliye)[93] geldiği, ya da buradan göç edenlerin çocukları ya da torunları oldukları da bilinen bir olgudur. Agın hakkında çok sayıda araştırmacının geniş çaplı çalışmasına karşın hiçbiri Agın'dan bu kadar çok amira çıkmasının nedenine ilişkin tatmin edici bir açıklama getirememiştir.[94] Son döneme ait bir çalışmada, Sovyet Ermeni tarihçisi doğru bir gözlemde bulunur:

> Önce, yirmiden fazla amira ailesi Agın ve çevresinde yaptıkları işlerden [işletme] sermaye biriktirdiler, ardından Konstantinopolis'e taşındılar ve [giderek] imparatorluk ekonomisinin sevk ve idaresini ele geçirdiler.[95]

Ancak bu gözlem de öncekiler gibi sorumuza yeterli bir yanıt vermemekte.

Agın stratejik nedenlerle ilk yerleşimcileri tarafından dağlık bir

bölgeye kurulmuştu; bu nedenle ekonomik olanakları kısıtlıydı. Halkı büyük bir beceriyle düzenlediği bağ ve bahçelerde sebze ve meyve yetiştirir, ürünlerini, çevre ovalarda yaşayan köylülerin yetiştirdikleri tahıl ve diğer tarım ürünleriyle takas ederdi. Bu bahçe ürünlerine ek olarak Agınlılar gelişkin bir ev endüstrisi yaratmışlar, oldukça canlı bir ticaret mekanizması kurmuşlardı. Agınlı *bezirgânlar*, başka bir deyişle tacirler, büyük kervanlar düzenleyip uzun yolculuklara çıkar, İstanbul ve Halep gibi ticaret merkezlerinden mal getirirler, bunları tüm bölge halkına satarlardı. "Bir Ermeni dükkânı bazen, her türlü eşyanın bulunabileceği bir '*grand magasin*' (alışveriş merkezi) gibiydi."[96] Bu büyük dükkânın sahibi, mallarını satmakla kalmaz, köylülerin ürünleriyle de takas ederdi. Müşterilerine borç da verirdi. Daha sonra, kış geldiğinde bu tüccar, ya da dükkân sahibi, çevre köy ve kasabaları dolaşıp borç ve alacaklarını toplardı.[97] Görüldüğü kadarıyla Agınlı tüccarların faizle borç verme işine girip küçük çaplı birer sarraf olmaları bu şekilde gerçekleşmiştir. Böylece zaman içinde İstanbul'a yerleşmelerine yetecek sermayeyi biriktireceklerdi.

Agınlıların özelliklerinden biri de "aşırı tutumlu" olmalarıydı;[98] böyle olmaları hiç kuşkusuz işletme sermayesi birikimini kolaylaştırmıştır. Dahası, para kazanmak için başta İstanbul olmak üzere, Anadolu'nun büyük şehirlerine, özellikle de İstanbul'a *sılaya*[99] gitme, yani uzun yolculuğa çıkma adetleri vardı. Tutumlu yaşayıp çok çalışarak birkaç yıl bu şehirlerde kaldıktan sonra, genellikle biriktirdikleri bir miktar parayla geri dönerlerdi. Bu geçici göçün sosyal açıdan kabul görmesi sarrafların başkente taşınmasını kolaylaştırdı. Buraya yerleştikten sonra, aile üyelerini de yanlarına aldılar. On sekizinci yüzyıla girildiğinde, Osmanlı başkentine yerleşmiş, çoğu oldukça iyi durumda olan yüzlerce Agınlı aile vardı. Bunların birçoğu Türk devlet görevlilerine borç para veren sarraflardı.

Agınlı amiralar hakkında çok fazla şey yazılmış olmasına karşın, diğer amiraların kökenine ilişkin çok az bilgi vardır. Çoğu Van, Sivas, Kayseri, Divriği (Sivas yakınlarında yukarı Fırat bölgesindedir), Anadolu'nun ve Batı Ermenistan'ın diğer şehir ve kasabalarının

yanı sıra, başta Tebriz olmak üzere İran'dan gelmişlerdi.[100] Diğerleriyse, çok uzun zamandır İstanbul'da yerleşik Ermeniler arasından yükselerek bu konuma ulaşmışlardı.

Amiraların kökenlerinin belirsizliğine rağmen, belki de bu nedenle, birçok Ermeni yazar konuya geniş yer ayırmıştır. Bu yazıların büyük bir kısmı çok sınırlı bilgiye dayalı spekülasyonlardan ibarettir. Bazı yazarlara göre amiraların kökleri zeki, kendini beğenmiş, şehvete düşkün ve olağanüstü cömert olan Anili "*nakharar*lara[101] dayanır."[102] Bir başkası daha da ileri giderek şöyle der:

> Bu amiraların hemen hemen tümü Agın'dan gelmişti. Ani harabeye döndüğünde, 72 seçkin Ermeni *nakharar* ve prens, tüm mallarını ve eşyalarını alıp Agın'a yerleşmişler ve zaman içinde oradan da kademeli olarak İstanbul'a göçerek burada [ekonomik olarak] güçlenmişlerdi.[103]

Bazı Ermeni yazarlar amiraları daha da yüceltmek için onlara, gerçek bir seçkinlik ve saygınlık işareti olarak gördükleri soyluluk payesini bile vermişlerdir. Agın hakkında yazan bu aynı yazarlar ilk olarak kasabayı Ermeni *nakharar*ların kurduğunu ve buraya yerleştiklerini, sonra da buradaki bir amira ailesinin bu hanedan soyundan geldiğini kanıtlamaya çalışırlar. Tarihi kayıtlara baktığımızda, Vaspuragan'ın /Van/ Ardzruni soyundan gelen son kralı Senekerim, 1021 yılında Kapadokya'daki Sepastiya /Sivas/ şehrine karşılık krallığını Bizans İmparatoru II. Vasil'e bırakmıştı.[104] Senekerim'in bazı *nakharar*ları Sivas'ı terk ederek Fırat nehri kıyısında Agın ve Arapkir kasabalarını kurdular.[105] On birinci yüzyıl sonlarına doğru Selçuklular bölgedeki Bizans hâkimiyetine son verinceye kadar, Agın ve çevre bölgelere yerleşen *nakharar* aileleri,[106] yaklaşık elli yıl boyunca kasabayı yarı özerk bir statüyle denetimleri altında tutmayı başardılar. Selçukluların ardından bölgenin tamamı, Akkoyunlu ve Karakoyunlu göçebe beyliklerinin ve nihayet Mehmet Çelebi döneminde (1403-1421) burayı fetheden Osmanlıların yönetimine geçti.[107]

Bu Ermeni *nakharar*ların sahip oldukları toprakları ve ayrıcalıkları Bizans sonrası dönemde muhafaza edip etmediklerine ilişkin

bir kayıt yok. Ayrıca, ilk dönemlerde bir şekilde statülerini koruma olanağını bulmuş olsalar bile, daha sonraki Osmanlı yönetimi altında bunu sürdürmeleri mümkün değildi; çünkü çok kısa süreli bazı istisnalar dışında Osmanlı, gayrimüslim feodallerin senyörlük haklarından yararlanmalarına izin vermedi.[108] Günümüze ulaşan Ermeni kaynaklarında, Agın'daki Ermeni ileri gelenlerinin ayrıcalıklı bir statüye sahip olduklarından söz edilmez. Bununla birlikte, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl Ermeni yazarları ve tarihçileri, çok sayıda önemli amira ailesinin soylu bir kökenden geldiği konusunda ısrarlıdırlar. Örneğin, Dadyanlar, Cezayirliyanlar, Aznavuryanlar, Düzyanlar, Çerazyanlar, Arpiaryanlar ya da Varyanlar, Zohrabyanlar, Blökhanyan-Ardzruniler, Misakyanlar, Torosyan-Minasyan-Aliksanyanlar, Aşnanyanlar, Azadyanlar, Hovyan-Hovuyanlar ve daha pek çokları bunlardandır.[109]

Vaspuragan ve Anili *nakharar*lar Agın'a yerleştikleri için, yukarıda adları geçen ailelerden bazılarının soylu bir kökenden gelmeleri mümkündür. İçlerinden birkaçının kökenini incelemek, her ne kadar kesin bir çözüm getirmeyecek olsa da, bu tartışmalı konuyu daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Kökeni en detaylı biçimde araştırılıp en iyi şekilde belgelenen, Dadyan ailesidir. Aile önceleri, dedeleri Beroz'dan dolayı Berozyan, Berenk veya Beryan adını taşırken, sonraları Zadayan ve en sonunda Dadyan olarak adlandırıldı. Dadyan adı, tanınmış aile büyüğü Dad Arakel'den türetilmiştir.[110] Başlangıçta, soylu kökenleri 1212 tarihli Darsoun (Tarsus) İncili'nin sonunda yer alan, Agınlı bir piskoposun 1758'de yazdığı şecereye dayanır. Bu şecerede piskopos, Dadyan ailesinin kökenini araştırdığını belirtir, şehrin yaşlıları ve ileri gelenleriyle yaptığı konuşmalardan ve yüz yıl önceki yangında kül olan kiliseden kurtarılan vaftiz defterinde okuduklarından yola çıkarak ailenin, Vaspuragan Kralı Senekerim Ardzruni'nin torunu Beroz'un soyundan geldiği sonucuna varır. Beroz'un 1350 yılında doğan Mihrtad adlı bir oğlu vardır. Piskopos Mihrtad'ın soyunu Dad Arakel'e dayandırır (doğum tarihi 1753).[111] "Sasants" diye bilinen bir diğer İncil'de, aşağıdaki kolofon bulunmuştur:

> Ben, Kont I. Vahram, kendim, ağabeyim Beroz, Tanrı tarafından kutsanan [donatılan][112] oğlum ve ölmüş ve yaşayan tüm aile bireylerim adına bu Kutsal Kitabı satın alıyorum [Kutsal Kitap elime geçmiş bulunuyor]; bu kitabı Senekerim'in soyunun anısına[...] Manastıra bağışlayacağıma söz veriyorum.[113]

Konuyla ilgilenen bir araştırmacı şöyle bir sonuca varır:

> Eskiden Berenk veya Berozyanlar diye bilinen Senekerim Ardzruni' nin soyundan gelen Dadyanlar, 1300'lü yıllarda Sivas'tan Agın bölgesine göç ederler ve aynı ailenin atalarından biri olan Kont Vahram'ın, Senekerim soyu adına Hromulos Manastırı'na bağışlayacağına dair söz verdiği 'Sasants' Kutsal Kitabı'nı da yanlarında getirirler.[114]

Ancak başka bir tarihçi farklı bir sonuca ulaşır:

> İsim benzerliği, Kont Vahram'ın, Beroz'un torunu Vahram'la özdeşleştirilmesi için yeterli bir gerekçe değildir. Böyle bir tanımlamanın zorluklarla karşılaşacağını gözardı etmemek gerekir.[115]

Bir kitabe, başka bir kolofon, vaftiz kaydı veya kilise kitabesi gibi destekleyici başka bir kanıt olsaydı, Dadyan ailesinin kökeni saptanabilirdi. Soyluluk iddiası bir miktar tarihsel gerçeklik taşıyor gibi görünse da, titiz bir araştırma yapıldığında Dadyanların, değil "Senekerim soyu", bir *nakharar* ailesinden bile geldiği iddiası kanıtlanabilir durumda değil.[116]

Dadyanlar, tarihi olarak zayıf kanıtlar göstererek kendilerini soylu bir geçmişe dayandırırken, bazı amira aileleri soyluluk iddialarını minimal, hatta tamamen "düzmece" kanıtlara dayandırıyordu. Agın bölgesini ve bu bölgeden çıkan amiraları kapsamlı bir şekilde inceleyen Toros Azadyan, kendisinin de ait olduğu Azadyan ailesi üyelerinin mezar taşlarında taht, kartal, turna, güneş, yarımay gibi semboller olduğunu belirtir ve şu sonuca varır:

> Ardzruni kraliyet hanedanının iki başlı kartalını ve tahtını temsil ettiklerinden bu heykeller özel bir değere sahiptir. [Ardzrunilerin] Vaspuragan'dan Agın'a göçleri gagasıyla bir dal taşıyan kanatları açık bir

turnayla sembolize edilmiştir. Güneş Ari kökenlerini, yarımay da Osmanlı egemenliğini simgelemektedir.[117]

Azadyan, ailenin kökenine ilişkin bu semboller temelinde açık ifade edilmiş sonuçlar çıkarmaktan sakınır, ama ima ettiği şey nettir: Ailesi soylu bir kana sahiptir. Nedenini bilemiyoruz ama Azadyan, ne bu sembollerin anlamı ve önemi üzerine ayrıntılı bir açıklama sunar, ne de söze dökmemiş olsa bile, gayet açık olan bu soyluluk iddiasını doğrulayan kanıtlar gösterir.

Kayda değer başka amira aileleri, yüksek dini makamlardan soylu ailelerden geldiklerini doğrulayan "mühürlü" ve imzalı belgeler almışlardır. 1854 yılında Patrik Hagop Seropyan, önceden Hovuyants soyadını taşıyan Mıgırdiç Amira Cezayirliyan'ın kökeninin Arşaguni hanedanlığına dayandığını ve bu soylu ailenin Pakraduni yönetimi sırasında Ani'ye göç ettiğini doğrulayan bir belge düzenlemiştir. Belgeye göre Pakraduni hanedanlığının yıkılmasıyla birlikte, ailenin bir kolu Polonya'ya, diğer bir kolu ise Rupenyan krallığı döneminde Kilikya'ya göç etmiştir, Rupenyan krallığının çöküşünün ardından ailenin bir üyesi, atalarından Markar'ın 1691'de doğduğu Agın'a yerleşir.[118] Patrik, bu bilgiyi tarihsel açıdan gerekçelendirmek için Zenop Klag'ın adına atıfta bulunur, ancak bu boşuna bir çabadır, çünkü, belki kasıtlı olarak, belki de bilmediğinden, başka bir din adamının 1779'da benzer bir şecere belgesi hazırladığından hiç söz etmez. Agın piskoposu aynı ailenin kökenini 1494'lere, "Rupenyan kraliyet soyunun" üyelerine dayandırmıştır.[119] *Vartabed*'in iki dudağının arasından çıkanın dışında öykünün bütününü doğrulayan başka hiçbir kanıt yoktur. Dönemin yazarları, ailenin soylu Rupenyan hanedanlığıyla arasındaki kan bağını araştırmışlar, ancak aile soyağacının on beşinci yüzyıla dayandığı iddiasını kabul etmekten ileri gidememişlerdir.[120]

Mevcut kaynaklarda, amiraların ailelerinin soylu bir geçmişe sahip olduğunu kanıtlamak için çaba harcadığına dair yalnızca birkaç örnek olsa da, bütün göstergeler bize soyluluk iddiasının yaygın ve ağırlıkta olduğunu göstermekte. Hovhannes Amira Dadyan, Agın piskoposundan şeceresini araştırmasını isterken,[121] gücünün zirve-

sindeki Mıgırdiç Amira Cezayirliyan'ın da patrikten belge aldığı anlaşılıyor. Varlıklı, dolayısıyla da ekonomik açıdan güvende olan bu insanların artık en çok istedikleri şey, kendi çevrelerinde şan, şeref ve itibar kazanmak, onları "yüksek sosyete"de özel bir konuma taşıması için soylu bir kana sahip olduklarını gösterecek bir statü elde etmekti. Nitekim, mezar taşlarında ve kitabelerde sürekli "prens soyundan" geldiklerine ve "soylu ataları"na atıfta bulunduklarını görürüz.

Amiraların Ortadoğulu olduğu kadar Avrupalı da olan yaşam ve davranış biçimleri de bu heves ve zihniyeti yansıtır. Bazıları gerçekten de saray denebilecek büyük, rahat ve güzel evlerde yaşarlardı. Mıgırdiç Amira Cezayirliyan, Yeniköy'de deniz kıyısında, Ermeni ve Türk soylularının gıpta ettikleri muhteşem bir yalı yaptırmıştı.[122] Öte yandan Dadyanlar, Düzyanlar, Balyanlar ve diğerleri saray yavrusu evlerde yaşıyorlardı.

Amiraların gücü azalmaya başladıktan sonra, daha geç dönemde dindar yazarlar, amiraların profesyonel eğlendiriciler tutarak evlerinde düzenledikleri oldukça oryantal görünen sefa alemlerinden utanç duyduklarını yazmaya başladılar. Bazı amiralar aşçı, uşak ve oda hizmetçilerinin yanı sıra şarap mahzencilerini de içeren kalabalık bir ev hizmetlisi grubuna sahip olmakla kalmıyor, buna ek olarak, bazı ileri gelen kişileri, eğlence için kendi palyaço ve müzisyenlerini de maiyetlerinde bulunduruyorlardı. Amiraların kendi kâtipleri, rahip ve *vartabed*leri ve ev işleri kadar, mal varlıklarını ve ticari işyerlerinde çalışanlarını da denetleyen yöneticileri vardı.[123]

Ayrıca grup gezileri, hac ve şenlikler de düzenlerlerdi. Düğünleri, kabul merasimleri ve cenaze alayları için de kural ve normlar koymuşlardı.[124] Örf ve adetleri gevşek, fazla toleranslı ve hatta ayıplanacak nitelikte olmakla eleştirilirdi.[125] Hasetli, acımasız ve kibirli olmakla suçlanırlardı. Bazı amiraların parlak bir dış görünümün ardında bencillik ve açgözlülüklerini gizlediklerine inanılırdı.[126] Bununla birlikte, güçlü inanca sahip, dindar, cömert ve hayırsever amiralar da vardı.[127]

Amiralar, Ortaköy ve Hasköy gibi İstanbul'un belli bölgelerin-

de yaşarlardı.[128] Bazı ailelerin belirli mezarlıkları tercih ettikleri de görülürdü;[129] özel bir mezar yerinin tercihi ve aileye adanmış anıt mezar yaptırma eğilimi, soyluluk sergileme isteğinin göstergeleri olarak görülebilir.

Amiraların eğitim düzeyi hakkında çok az bilgi vardır. Harutyun Amira Bezciyan, ancak ilkokulu bitirebilmiştir; çok sayıda okul kurmasının ve bunun için hibelerde bulunmasının nedeni belki de budur. Amiralar, genellikle okuyup yazabilecek kadar eğitim almış olurlardı. İhtiyaçtan olduğu kadar prestij açısından da bir yazıcıları olurdu. Bununla birlikte, oldukça yüksek düzeyde eğitim almış olanları da vardı. Seğpos Yerevanyants, İngiliz Büyükelçisi'nin tercümanıydı.[130] Arakel Amira Dadyan'ın, İstanbul ve Venedik'teki Mıkhitarist cemaatle yazışmaları çok önemlidir. Mıkhitarist *vartabed*lere yazdığı mektuplarda, "tercihen İtalyanca", ama bu dilde bulunamıyorsa Fransızcasını da kabul edebileceği, 11 ciltlik bir ansiklopedi istediğini görüyoruz.[131] On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında, emsalleri arasında kesinlikle en eğitimli kişi, yüksek öğrenimini İtalya'da tamamlayan Mıgırdiç Amira Miricanyan olmalıdır.[132] Onun tersine Hovhannes Amira Dadyan, sadece özel öğretmenlerden temel dersler almış, ama daha sonra, matematik ve Fransızcada kendini geliştirmiştir. Resmi eğitim alanındaki açığını, Batılı eserleri okuyarak ve Avrupa'ya uzun seyahatler yaparak kapatmıştır. Avrupa'daki kuruluşlardan teknik alanlarda çeşitli diplomalar alan kendi kendini yetiştirmiş bir kişidir.[133]

Grup olarak amiralar, Ermeni cemaatinin diğer kesimlerinden daha eğitimliydi. Eğitimli kişilerle ve İstanbul'da yaşayan Batılılarla ilişkileri, genel kültür düzeylerini yükseltmelerine ve ufuklarını genişletmelerine yardımcı olmuştur.

İstanbul'un birkaç semtinde bir arada yaşayan, çeşitli meslekleri icra eden, devletin yüksek düzeylerinde hizmet veren, Ermeni milletinin yönetimini elinde tutan, sayıca sınırlı, varlıklı ve nüfuzlu amiralar, toplum içindeki konumlarının ve her ne kadar kendi içinde bölünmeleri de olsa, yekpare bir sosyal tabakanın üyeleri olduklarının son derece bilincindeydiler. Bir yanda sınırlı üye sayı-

ları, diğer yanda belirli ellerde yoğunlaşmış ekonomik ve politik güçleriyle (bu ikincisi yalnızca Ermeni milletine özgüdür) amiralar, bir seçkinler topluluğunun tüm karakteristik özelliklerine sahiptirler.

Bu seçkinler sınıfının üyeleri olarak amiralar, temelinde varlık ve saygınlık yatan böylesi özel bir konuma sahiptir. Bu konum hem çok sahici, hem de açıkça görünür bir durumdaydı. Sahiciydi, çünkü devlet onlara vergi muafiyeti ve babadan oğula geçen yüksek devlet memurluğu gibi bazı ayrıcalıklar tanıyordu; açıkça görünür durumdaydı, çünkü bazı giysileri kullanma ve at binme gibi haklara sahiptiler. Onlara bu özel konumu sağlayan devletti. Böyle bir konuma sahip olmasalar, diğer pek çok Ermeni çağdaşlarından zenginlikleri dışında önemli bir farkı olmayan kişiler olacaklardı.

Tanım itibariyle, "statü sahibi bir grup, kendine özgü davranış biçimlerine ve bu gruba dahil olmak isteyenler tarafından uyulması gereken bir 'yaşam tarzı'na sahip kişilerden oluşur."[134] Ancak statü, bir davranış biçimi ve yaşam tarzından çok daha fazlasını ifade eder; "bir toplumdaki grup ve bireyler arasındaki prestij sahibi olma ve buna saygı gösterilmesi" ile belirlenen ilişkileri içerir.[135] Amiraların karakteristik yaşam tarzları ve sosyal davranış biçimlerini daha önce görmüştük. Ayrıca prestijin, amiralık konumuna yükselmek için bir *sine qua non* olduğunu da belirtmiştik. Varlıklı olmak tek başına yeterli olmadığı gibi, bazı özel durumlar dışında, yüksek devlet memuriyeti ve sarraflık yapmak da amira olmak için yeterli değildi. Bu bağlamda, "modern toplumlarda katmanlaşma boyutları"ndan[136] biri olarak ele alınan statü, aynı zamanda amiraları diğer varlıklı şahsiyetlerden ve toplumun geri kalanından ayırarak kendi başına bir sosyal sınıfa dönüştüren en önemli faktördür.

Sonraki iki bölümde, amiraların özel sınıf statüleri, Osmanlı hükümetinde ve Ermeni milleti içinde oynadıkları ikili rol üzerinden daha ayrıntılı biçimde incelenecektir.

Notlar

1 Acaryan, *Armadagan*, 1:158; Edward B. Ağayan, *Arti Hayereni Patsadragan Pararan* [Açıklamalı Modern Ermenice Sözlüğü], 2 cilt, Erivan, 1976, 1:33; Isdepan Malkhasyants, *Hayeren Patsadragan Pararan* [Açıklamalı Ermenice Sözlük], 4 cilt, (tekrar baskı) Beyrut, 1955-1956, 1:67-68.

2 Klasik anlamıyla amira, yalnız vilayet yöneticilerini değil, kent yöneticilerini belirtmek için de kullanılırdı. Ani, Dvin, Kars yöneticileri "amiraların amirası" diye anılırdı. Bkz. T. Kh. Hagopyan, *Hayasdani Badmagan Aşkharhakrutyun* [Ermenistan'ın Tarihsel Coğrafyası], Erivan, 1968, s. 324.

3 Taranağtsi, *age.*, s. 338 çeşitli yerlerde; Tavrijetsi, *age.*, s. 635 çeşitli yerlerde; Çamçiyan, *age.*, 3: II. Bölüm, 150 (Yönetici amiralar listesi).

4 P. Keçyan, *age.*, s. 49.

5 *age.*

6 *age.*

7 Alboyacıyan, *Les Dadian*, s. 39.

8 Güleseryan, *Golod*, s. 33, No. 1 ve s. 206.

9 Azadyan, *Agın II*, s. 90.

10 *age.*, s. 65, 92 (üç kez bahsedilir).

11 *age.*, s. 88.

12 *age.*, s. 79.

13 *age.*, s. 59. Hmayag Ekserciyan, *Hişadagaran Hnkyak Hopelyani Surp Khaç Yegeğetsvo Üsküdari 1676-1926* [Üsküdar Surp Haç Kilisesi'nin İki Yüz Ellinci Yıldönümü Anı Kitabı], İstanbul, 1927; s. 24'te dört sarrafın, s. 72'de de üç sarrafın adı geçer.

14 Azadyan, *Agın II*, s. 90.

15 *age.*, s. 107.

16 Torkomyan, *age.*, 2:431.

17 *age.*

18 *age.*, s. 699.

19 *age.*, s. 429.

20 Azadyan, *Agın II*, s. 88.

21 Bkz. not 6, s. 52.

22 Aslında, Koranyan veya Koranyants aile üyeleri sarraftır ama bazılarının amira aileleriyle evlilik yapmalarına karşın hiçbiri amira olarak anılmazlar. Bkz. Azadyan, *Agın II*, s. 105-108.

23 A. Keçyan, *Agın*, s. 60.

24 *age.* Yazar, bu bilginin kaynağını belirtmemiştir. Büyük ihtimalle *Intartzag Oratsuyts Surp Prgiçyan Hivantanotsi* [Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Yıllığı], İstanbul, 1902, s. 197'den yararlanmıştır. Burada şöyle der: "Tarihte ilk kez İskender Amira, amira diye adlandırılmıştır; [bu kişi] o dönemdeki dini baskılar sırasında (1641-1642), evinde gizlenen fizikçi ve din adamı Clemens Galanus'un

arkadaşıydı." Yazarı bilinmeyen bu makale, bilginin özgün kaynağına ilişkin bir ipucu vermez. İskender Amira, Teatine [Italya'da, adını Theate kentinden alan, katı yaşam kuralları ve yoksulluğu yücelten bir Hıristiyan cemaat], rahibi Clemens Galanus yani Clemente Galano'nun "arkadaş"ı olduğundan, bu araştırmacı onun üç ciltlik çalışmasını incelemiş (*Conciliationis Ecclesiae Armenae cum Romana*, 3 cilt, Roma, 1658-1690), ama bu konuda bir bilgiye ulaşamamıştır. Bir başka kaynakta ondan "İskender Çelebi" diye bahsedilir. (Bkz. Mırmıryan, *Masnagan*, s. 25) Ayrıca, böyle biri varsa bile, ya yanlış tarih verilmiş ya da tarih yanlış yazılmıştır. 1666'da ölen Galanus'un arkadaşı 1559'da yaşamış olamaz! Bu çelişki bir baskı hatası olabilir mi? Doğru tarih 1659 olabilir mi? İkinci durumda da kaynak hakkında yeterli bilgimiz yok.

25 *Intartzag Oratsuyts* [Kapsamlı Yıllık], 1902, s. 196.

26 A. Keçyan, *Agın*, s. 225.

27 *age.*, Ermeni takvimine göre tarih belirten harfler yanlış basılmıştır. Söz konusu tarihin 1621 yılına karşılık gelmesi için, "R Kh H" değil, "R H" şeklinde yazılması gerekir.

28 Azadyan, *Agın II*, s. 92.

29 *age.*, s. 111.

30 Asadur, *agm.*, s. 63, No. 2: "amira sözcüğü, 1760 yılından sonrasına ait kolofonlarda görülür."

31 Krikor Kalemkâryan, *Gensakrutyun Yergu Hay Badriarkneru yev Dasn Yebisgobosneru* [İki Patrik ve On Piskoposun Biyografileri], Viyana, 1915, s. 344-350.

32 Azadyan, *Agın II*, s. 85.

33 Arakel Keçyan ve Mıgırdiç Barsamyan, *Agın yev Agıntsik* [Eğin ve Eğinliler], Paris, 1952, s. 197 (ek). Burada, biri 1742, diğeri 1750 tarihli iki kolofona atıfta bulunulmaktadır.

34 *age.*; Azadyan, *Agın II*, s. 85; Asadur, *agm.*, s. 57; A. Keçyan, s. 255; Mırmıryan, *Masnagan*, s. 61.

35 Asadur, *agm.*, s. 71: "İstanbul'un en zengin ve nüfuzlu Ermenileri."

36 Keçyan ve Barsamyan, *Agıntsik* [Eğinliler], s. 191 (ek); A. Keçyan, *Agın*, s. 173; Torkomyan, *age.*, 2: 612, No. 1.

37 *age.*, Azadyan, *Agın II*, s. 76-77; aynı yazar, *Agın I*, s. 56; kaynaklar yukarıda not 3'te belirtilmiştir.

38 Azadyan, *Agın II*, s. 130.

39 *age.*

40 *age.*, s. 160.

41 *age.*, s. 131.

42 *age.*, s. 74-75; en büyük oğlunun bir unvanı yoktu ve bu konuda kaynaklarda da herhangi bir bilgi yoktur.

43 *age.*, s. 132.

44 *age.*, s. 125.

45 Boğosyan, *age.*, s. 41.

46 Hagop Varjabedyan, *Hişadagaran Harüramya Hopelyani Khasküği S[urp] Isdepannos Yegeğetsvo 1831-1931* [Hasköy Surp Isdepannos Kilisesi'nin Yüzüncü Yılı Anı Kitabı, bundan böyle *Hopelyan* olarak anılacak], İstanbul, 1931, s. 20.

47 P. Keçyan, *age.*, s. 40 ve 27.

48 *age.*, s. 53 (ağa) ve 27 ve 69 (amira).

49 Azadyan, *Agın II*, s. 124 (ağa) ve s. 122 (amira).

50 P. Keçyan, *age.*, s. 20 (ağa); A. Keçyan, *Agın*, s. 153 (amira).

51 P. Keçyan, *age.*, s. 52 (ağa); Keçyan, *Agın*, s. 207 (amira).

52 P. Keçyan, *age.*, s. 40 (ağa); Asadur, *agm.*, s. 157 (amira).

53 P. Keçyan, *age.*, s. 40 (ağa); Asadur, *agm.*, s. 157 (amira).

54 Torkomyan, *Yeremya Çelebi*'de geçtiği şekilde Sarkis Tbir Sarraf Hovhannesyan, 2:2612 ve 3:279.

55 A. Berberyan, *age.*, s. 188 çeşitli yerlerde. Bu vakanüvisin amira unvanını ilk kez Harutyun Amira Bezciyan için kullanması ilgi çekicidir.

56 Asadur, *agm.*, s. 113, No. 1 ve s. 116; A. Berberyan, *age.*, s. 134 ve 168; Mırmıryan, *Masnagan*, s. 107.

57 A. Berberyan, *age.*, s. 104; Asadur, *agm.*, s. 113.

58 Mırmıryan, *Masnagan*, s. 106. Bu yazar, "on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde varlıklı Katolik Ermeniler arasından beş ya da altı ailenin bazen amira, genelde ise çelebi veya hoca olarak adlandırıldıklarını gözlemlemiştir."

59 A. Berberyan, *age.*, s. 82-83 ve 190. On iki kişinin isimleri unvansız belirtilmiştir.

60 Asadur, *agm.*, s. 113, No. 1; tanınmış Ermenilerin listesi 1818'de basılmıştır; Katolikler arasında sekiz kişi *ağa* ve çelebi unvanlarıyla anılır.

61 Mırmıryan, *Masnagan*, s. 139.

62 Leo, *age.*, s. 248.

63 Mezar taşı yazısının ne olduğu adından bellidir. Kitabe kilise duvarına, çeşme başına veya okul duvarına oyularak yazılmış bir yazı olabilir; kayıtlar bir kitaba, belgeye veya kilise kayıt defterine yazılanları içerir; tutanaklar, toplantı ve görüşmelerin kayıtlarıdır. Bunlara ek olarak, kolofonlar, mühürlü mektuplar (piskopos, patrik veya rahip tarafından yazılmış olanlar), sertifikalar, fermanlar da kanıt olarak kullanılır.

64 G. D. H. Cole, *Studies in Class Structure*, Londra, 1955, s. 9.

65 A. Keçyan, *Agın*, s. 226; A. Berberyan, *age.*, s. 203.

66 Joel Shinder, "Career Line Formation in the Ottoman Bureaucracy" 1648-1750: "A New Perspective," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 16 (1973): 236.

67 A. Keçyan, *Agın*, s. 226; A. Berberyan, *age.*, s. 203.

68 P. Keçyan, *age.*, s. 73.

69 *age.*

70 *age.*
71 Asadur, *agm.*, s. 89 ve 91.
72 Azadyan, *Agın II*, s. 63; ayrıca bkz. yukarıdaki not 1, s. 59.
73 *age.*, s. 153 ve 156 (Başpiskopostan mektup).
74 Sırasıyla Azadyan, *Agın II*, s. 69; P. Keçyan, *age.*, s. 32; Torkomyan, *age.*, 1:337, 2:682. Mırmıryan, *Masnagan*, s. 143-144'te bu sıfatların bir bölümünün listesi vardır.
75 İlk sözcük, "aznvazarm", "kökeni aristokrat soyuna dayanan" anlamına gelen Ermenice bir sözcük, ikinci "bayazad" ise, Türkçede eski anlamıyla prens, başkan, günümüzde bey, beyefendi anlamına gelen "bay" ve Farsçada özgür, esir olmayan anlamına gelen "azad" sözcüklerinin bileşiminden meydana gelmiştir.
76 Azadyan, *Agın II*, s. 123.
77 Editöre mektuptan, *Arşaluys Araradyan*, İzmir, 9 Aralık 1844, s. 4.
78 Çok sayıda kaynak arasından, Torkomyan, *age.*, 3:78.
79 Galanus, *Concillationis*, 1:475.
80 Emile Pin, *Les Classes Sociales*, Paris, 1962, s. 27.
81 Cole, *Class Structure*, s. 9.
82 Kurt B. Mayer, *Class and Society*, Garden City, N.Y., 1955, s. 23.
83 *age.*
84 Azadyan, *Agın II*, s. 99.
85 *age.*
86 Varjabedyan, *Hopelyan*, s. 156. Kocasının ismi belirtilmemiştir.
87 Torkomyan, *age.*, 2:693.
88 Azadyan, *Agın II*, s. 124.
89 Varjabedyan, *Hopelyan*, s. 170 (bu evlilik 1830-1840 yılları arasında yapılmış olmalı.)
90 Torkomyan, *age.*, 2:659.
91 Boğosyan, *age.*, s. 264.
92 Toplam 164 kişinin 73'ü, yani yüzde 45'i.
93 İlçenin Eğin olan adı 1938'de Kemaliye olarak değiştirildi, bkz. *İslam Ansiklopedisi*, "Eğin" maddesi, Besim Darkot; *Türk Ansiklopedisi*, "Kemaliye" maddesi; *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran* [Sovyet Ermeni Ansiklopedisi], "Agın" maddesi.
94 Üç Ermeni yazar özellikle Agın'la ilgili yazmışlardır: Toros Azadyan, Arakel Keçyan ve Merujan Barsamyan; Bkz. Kaynakça'da belirtilen çalışmalar.
95 Ğazaryan, *age.*, s. 397.
96 Keçyan ve Barsamyan, *Agıntsik* [Eğinliler], s. 380. Ev endüstrisi ve ticaret sayesinde zenginleşen Agın "Küçük Mısır" diye anılırdı, A. Keçyan, *Agın*, s. 20.
97 *age.*, s. 381.
98 *age.*, s. 383.
99 *age.*, s. 381. "Sıla" Agın diyalektine özgü bir kelimedir.
100 Ğazaryan, *age.*, s. 397.

101 "Nakharar" kelimesinin tam bir çevirisi yoktur; en yakın anlamı prens, efendi, feodal bey olabilir. Bu terimi daha iyi anlayabilmek için bkz. Nicolas Adontz, *Armenia in the Period of Justinian; the Political Conditions Based on the Naxarar System*, çeviri ve inceleme Nina Garsoian, Lizbon, 1970, s. 183-371.

102 Karakter tanımı, A. Keçyan, *Agın*. s. 11'de bahsi geçen ünlü Ermeni devlet memuru ve yazarı Minas Çeraz tarafından yapılmıştır.

103 Aleksan Papazyan, *Hayots Badmutyun* [Ermeni Tarihi]; A. Keçyan, *Agın*, s. 11.

104 Senekerim, Sivas bölgesinde, başka kasabaların yanı sıra aralarında Agın, Arapkir ve Divriği'nin de bulunduğu Sepasdiya [Sivas] Krallığı'nı kurdu. Krallık muhtemelen, on birinci yüzyıl sonlarında Selçuk Türkleri'nin Orta Anadolu'ya akını sırasında yıkıldı. Bkz. Alboyacıyan, *Badmutyun Hay Kağtaganutyan* [Ermeni Göçünün Tarihi], 3 cilt, Kahire, 1941-1961, 2:507.

105 Çamçiyan, *age.*, 2:903; Antoine Jean Saint Martin, *Mémoire sur l'Arménie*, 2 cilt, Paris, 1819, 1:189; Darkot, "Eğin", s. 194.

106 İlk yerleşimin ardından, Pakraduni hanedanlığının başkenti Ani 1236 yılında Moğolların eline geçtikten sonra, bu bölgeye Ani'den sürekli bir nüfus hareketi başladı. Ani 1319'daki depremle harabeye dönünce, bu hareket bir nüfus akınına dönüştü.

107 Darkot, "Eğin", s. 195.

108 Egemenliklerinin ilk döneminde Osmanlılar düşmana karşı Osmanlı ordusunda yer almaları şartıyla, yerli Hıristiyan prenslerin topraklarını ve ayrıcalıklarını ellerinde tutmalarına izin verdiler. Ancak Osmanlılar bölgeye iyice yerleşince, bu feodal beylere iki seçenek tanıdılar: Ya haklarını ve mallarını ellerinde tutabilmeleri için İslam dinini kabul edecekler, ya da Hıristiyanlıktan vazgeçmemeleri halinde tüm feodal ayrıcalıklarından ve topraklarından feragat edeceklerdi. Bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Norman Itzkowitz ve Colin Imber, Londra, 1973, s. 114.

109 A. Keçyan, *Agın*, s. 121-305; bkz. Not 1, s. 71, yukarıda.

110 Azadyan, *Agın II*, s. 4-5; Alboyacıyan, *Les Dadian*, s. 21; Boğosyan, *age.*, s. 4; A. Keçyan, *Agın*, s. 131.

111 Bu soyağacı Boğosyan, *age.*, s. 16-20'de yer almaktadır; Azadyan, *agm.*, *Asdğaberd* 8-9, İstanbul, 1951: 153-156; aynı yazar, *Agın II*. s. 131.

112 Metinde kullanılan Adzazard kelimesi, Tanrı tarafından "kutsanmış" (tam anlamıyla "donatılmış") demek olan *Asdvadzazart* şeklinde okunmalıdır. Bu durum üç şekilde yorumlanabilir: (a) özel isim olabilir; ama H. Acaryan'ın 5 ciltlik *Hayots Antznanunneri Pararan* [Ermenice Kişi Adları Sözlüğü], (tekrar baskı, Beyrut, 1972) kitabında yer almamıştır; (b) adından bahsedilmeyen Vahram'ın oğlu için kullanılan bir sıfat olabilir; (c) [Vahram'ın], kendisinden yaşça çok küçük olduğundan oğlu gibi büyüttüğü kardeşi için kullanılmış bir sıfat olabilir. (Sözcüğün yukarıda belirtilen olası anlamlarına ilişkin görüşleri için Dr. Krikor Maksudyan'a teşekkür ederim.)

113 Azadyan, *Agın II*, s. 3; Fransızca çevirisi Alboyacıyan, *Les Dadian*, s. 23 (sözcüğün Fransızca çevirisi - bkz. yukarıda not 2 - şu şekildedir: "...de mes fils ornes de Dieu." [Tanrı tarafından donatılmış oğullarım –edn.])

114 Azadyan, *Agın II*, s. 95.

115 Alboyacıyan, *Les Dadian*, s. 23. Alboyacıyan, kolofonu ilk kopyalayıp yayınlayan piskopos Karekin Hovsepyan ve H. Canigyan'ın söz konusu Kutsal Kitap'ın on birinci ve yirminci yüzyıllara ait olduğuna ilişkin tahminlerine karşı çıkar. Ona göre, bu tahminler doğru olsaydı arada kronolojik bir boşluk olurdu ve bu yüzden "une telle identification n'est pas possible" /böyle bir tespit mümkün değildir/. Ama bu on dördüncü yüzyılda yazılmış bir elyazmasıysa, o zaman "la situation change et il prend de l'importance au point de vue de la généalogie Dadyan" /durum değişiyor ve Dadyanların soyağacı için önem kazanıyor/.

116 Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Alboyacıyan, *Les Dadian*, s. 19-25.

117 Azadyan, *Agın II*, s. 95.

118 *age.*, s. 159-160.

119 *age.*, s. 160. Melik Buğam adlı kişinin çocuğu yoktur, sonunda Tanrı ona bir erkek çocuk bahşettiğinde, rüyasında gördüğü bir keşişin sözünü dinleyerek ona Hoviv adını verir. Hoviv'den sonra aile Hovuyan diye anılmaya başlar.

120 Arşag Çobanyan, *Anahid 3*'te editörün notu, No. 3-4, Paris, 1931: 151-152.

121 Boğosyan, *age.*, s. 9-14.

122 Zartaryan, *age.*, s. 28; Azadyan, *Agın II*, s. 115.

123 Mırmıryan, *Masnagan*, s. 112. Sayfa 113'te kopyası bulunan ve dönemin bir Mıkhitarist *vartabed*i tarafından yazılan şiirde amiraların yaşam biçimleri oldukça canlı ve detaylı biçimde betimlenmiştir.

124 *age.* Boğos Amira Dadyan'ın cenaze töreniyle (24 Aralık 1863) ilgili en ince detaylar, kimin katıldığı, nerelerden geçildiği bu kaynakta verilir. Cenaze töreninin saat 7.30'da başlaması, sürenin uzunluğuna ve törenin ihtişamına işaret eder. *Zaptiye*lerin önemli gayrimüslim kişilerin cenazelerine katılması da dikkat çekicidir.

125 Güleseryan, *Hişadagaran Basmacıyan Krikor Badriarki* [Patrik Krikor Basmacıyan'ın Biyografisi], Paris, 1908, s. 5 ve 70.

126 *age.*, s. 5.

127 Varjabedyan, *Harüramya Hopelyan Veraşinutyan Badriarkaranis Mayr Yegeğotsvuyn Kumkapui 1828-1928* [Kumkapı Meryem Ana Kilisesi'nin Yenilenmesinin Yüzüncü Yılı], İstanbul, 1928, s. 37; Mırmıryan, *Masnagan*, s. 111.

128 P. Keçyan, *age.*, s. 73; Torkomyan, *age.*, 2:437, 458, 678; Mırmıryan, *Masnagan*, s. 94.

129 Torkomyan, *age.*, 2:657.

130 Asadur, *agm.*, s. 71.

131 Dini İşler Başkanı Mahdesi Arakel'in 14 Nisan 1804'te Peder Kevork Abdullahyan'a gönderdiği mektup ve İstanbul'dan Rahip Mıgırdiç Avkeryan'ın 11 Mayıs

1804'te Venedik'teki Rahip Gabriel Avedikyan'a gönderdiği mektup. Arşiv Koleksiyonları, Yazışmalar, cilt 35. Bu ve başka mektupları bulup incelememi sağlayan Venedik'teki Mıkhitarist cemaatinden Rahip Sahag Cemcemyan'a teşekkür ederim.

132 Azadyan, *Agın II*, s. 74; *age.*, *Agın I*, s. 55.

133 A. Keçyan, *Agın*, s. 137; Boğosyan, *age.*, s. 43, 52, 106, çeşitli yerlerde.

134 Mayer, *age.*, s. 26.

135 *age.*, s. 24.

136 *age.*

III. BÖLÜM

Osmanlı Devleti'nde Amiraların Rolü

Amiraların, çeşitli devlet dairelerinde amir veya yönetici düzeyinde görev yaptıkları, saray, merkezi yönetim ve Türk memur sınıfıyla yakın ilişki içinde oldukları genel kabul görmüş bir olgudur. Varlıkları, imparatorluk içindeki ekonomik yaşamın iki alanında güçlü biçimde hissediliyordu: finans ve endüstri. Dolayısıyla bu alanlara nasıl sızdıklarına ilişkin kanıtların ayrıntılı bir şekilde irdelenmesi hem gereklidir, hem de yararlı olacaktır.

Nispeten varlıklı Ermenilerin, İstanbul'da ya da taşrada yeterli bir işletme sermayesi biriktirince, Osmanlı'da bankerlik ya da faizcilik anlamına gelen sarraflık işine girdiklerini biliyoruz. Amiraların büyük bir çoğunluğu bu meslektendir (detaylar için ekler bölümüne bakınız). Bazı Yahudi ve Rum sarraflar da bulunmasına karşın, sarraflık işini yapma ayrıcalığı büyük çoğunlukla Ermenilerin elindeydi. Dönemin Batılı ve Ermeni kaynakları da, Ermenilerin bu meslekte ağırlıkta olduğu tespitini destekler.[1] On dokuzuncu yüzyıl saray tarihçisi *vakanüvis* Ahmet Cevdet iki önemli Ermeni sarraftan bahseder ve diğerlerinin de çoğunlukla aynı etnik gruptan olduğunu belirtir.[2] Bununla birlikte, sermayesi küçük ya da büyük olsun Osmanlı uyruklu herhangi biri gerekli *beratı*, yani izni sağlayıp, belli bir ücret ödedikten sonra sarraflık mesleğini icra edebilirdi. Bundan sonra sarraflar locasına katılma hakkını kazanırdı. Resmi izin alındıktan sonra sarraf, genel yasa ve yönetmeliklere, aynı zamanda yerleşik kurallara uyması koşuluyla herkese borç para verebilirdi, ancak devletle finansal işlemler yapmak için özel bir ruhsat alması gerekirdi. Devlet tarafından ruhsat verilmiş sarraflar, imtiyazlı veya ruhsatlı oldukları anlamına gelen *kuyruklu* diye anılırlardı.[3] Bunlara devlet hazinesiyle çalışma izni verilmiş olurdu ve bu yüzden bu kişilere hazine sarrafları denirdi.[4]

Bu sarraflar, iltizam vergi sisteminde çok önemli bir rol oynarlardı. Sistemin ana işlevi, vergilerin toplanması yoluyla devlet hazinesinin gelirini güvence altına almaktı. İlk başta vergiler imparatorluk topraklarından sadece, Osmanlı terminolojisinde *havass-ı hümayun** olarak anılan bölgelerden toplanırdı.[5] Süreç içinde sistem genişletildi ve on sekizinci yüzyılda vergilerin çoğu imparatorluk topraklarının tamamından toplanmaya başlandı.[6]

Mültezim olarak bilinen Türk paşaları,** taşra vilayetlerinden vergi toplama hakkı için fiyat teklifi vererek devlet hazinesiyle sözleşme yaparlardı. Bu sistem, vergi tahsildarları devreye girmeden çok önce devlet hazinesinin vergilerin büyük bir bölümünü toplamasına olanak tanıdı. Dahası, köylüler genellikle vergilerini ürün olarak ödediklerinden, bunların nakde çevrilebilmesi zaman alırdı. Vergileri toplama hakkı açık artırma ile satılırdı ve en yüksek fiyatı veren teklif sahibi taşra vergilerini toplama iznini alırdı. Teklif edilen miktarın ödenmesini güvence altına almak için devlet hazinesi mültezimden, bir sarrafın kefil olmasını isterdi, çünkü ihaleyi kazanan kişinin üzerinde anlaşmaya varılan meblağı hemen ya da taksitlendirmek suretiyle yatırması gerekiyordu. Sarrafın finansal desteğini kazanmak için mültezim-paşanın "eski bankerinden tüm taleplerinin karşılanmış olduğuna dair yazı" getirmesi zorunluydu.[7]

Sarraflar önemli riskler alıyordu. Hükümet, mültezim zengin bile olsa belirlenen miktarın ödenmesinden onu değil, Ermeni sarrafı sorumlu tutardı. Genel olarak, mültezimler rütbe ve nüfuz sahibiydiler, ancak devlet hazinesinin istediği teminatı ödeyecek kadar büyük miktardaki parayı nadiren kontrolleri altında tutabiliyorlardı. Ayrıca devlet sarraflara, ödemesini geciktiren ve cezai tazminat ödemelerinden kaçan mültezimlerden daha çok güveniyordu. Sarraf, mültezime kefil olabilmek için almak zorunda olduğu *berat*, yani resmi devlet izni karşılığında devlet hazinesine 1.500'le 11.000

* **Havass-ı Hümayun:** Fethedilen yerlerden, timar, zeamet ve has olarak ayrılan topraklar çıktıktan sonra devlete bırakılan arazi.

** Paşa, Osmanlı'da yalnızca askeri bir rütbe değildi, yüksek devlet memurları da "paşa" unvanını kullanırdı.

kuruş arasında değişen bir ödeme yapardı. Sözleşmede belirtilen tutarın ödenmesinden sonra sorumluluğun yerine getirildiğini teyit eden ve *reddiye-i temessük* adı verilen bir *harç* ödenirdi.[8]

Ruhsatlı sarrafların isimleri, hem *hazine-i maliye*de, yani devlet hazinesinde, hem de *hazine-i hassa*da yani sultan hazinesinde kayıtlıydı.[9] Bu çifte kayıt, sarrafların gerek devletin, gerekse sarayın ilgi alanına girdiğini gösteriyor. Ermeni tarih kaynaklarında bu konudan bahsedilmese de, çağdaş bir Türk tarihçi sarraflık mesleğinin babadan oğula geçtiğini kaydeder.[10] Bireyleri arasında sarrafların bulunduğu çok sayıda ailenin olduğu da doğrudur (ekteki amiralar listesine hızlıca bir göz atılırsa bu görülecektir) ancak bu mesleğin mutlaka babadan oğula geçtiğinin kanıtı değildir.

Sarraflar çoğu kez vergi toplamak için taşraya giden mültezim paşaya eşlik edecek bir vekil atarlardı. Genellikle sarrafın akrabası olan vekil, mültezimin yaptıklarını çok yakından takip ederdi. Görüldüğü kadarıyla, "bütün parasal işlemler onun [vekilinin] elinden geçerdi."[11] Vergilerin ayni olarak, yani ürünle ödendiği yerlerde (ki bu çoğu kez böyle olurdu) sarraf veya vekili, çeşitli yerel pazarlarda bu tarım ürünlerini nakde çevirir, başka bir deyişle hem banker, hem de tüccar işlevi görürlerdi.[12] Topladığı ürünleri "düşük fiyattan elde etmeyi başaran"[13] sarraf borç verdiği paranın faizine ek olarak, bir de bu ürünleri elden çıkarmasına karşılık, yüzde onluk bir komisyon, ya da "aracılık payı"[14] almaya hak kazanırdı. Dönemin Batılı kaynaklarından en azından birisi, konuyu eleştirel bir bakışla ele alırken, paşanın vilayete geri döndüğünde sarrafa armağan olarak "gelirin onda veya beşte birini [sarrafın] gerçekleştirdiği işlemin [tarım ürünlerinin satışı] kârı ve [sarrafın] yardımcısına da yörede yetiştirilen çeşitli ürünlerden armağanlar verdiğini" yazmıştır.[15] Sarraf veya vekili genellikle tarım ürünlerinin satışını yaptığından, sarrafın satıştan elde ettiği ve bu yazarın atıfta bulunduğu yüzde on ile yirmi arasındaki gelir, sarrafın kârını oluşturuyordu. Anlaşıldığı kadarıyla malların satışından elde edilen bu kâr, tıpkı borç verilen paranın faizi gibi, mültezim ve sarraf arasındaki anlaşmanın bir parçasıydı.

İhale sürecinde sarrafın mültezime verdiği borç paranın yıllık faizi, yüzde on sekiz ile yirmi dört arasında değişirdi.[16] Bu yüksek faiz oranları nedeniyle modern tarihçiler, sarrafların yaptığını tefecilik olarak nitelendirirler[17] ve halkın bu nedenlerle bankerlere tepkili olduğunu belirtirler. Bankerler gerçekten de genellikle sevilmezler ama sarraflara duyulan özel tepkinin faiz oranlarından kaynaklandığı da kuşkuludur. Daha yakın zamanlarda yapılan araştırmalara göre söz konusu faiz oranları aşırı yüksek değildi. Dönemin bir Batılı kaynağı şöyle yazar: "Yahudi bir sarraf bize meslekten kişiler arasında yüzde 24-25 faizle borçlanıldığını söylüyordu. Türkiye'de, borç faizleri ortalama yüzde 20 [dir]."[18] İç Anadolu'nun Kayseri şehrinde yaşayan Türk halkı arasında borçlanma ve kredi geleneği ve anlayışıyla ilgili verileri analiz eden yakın zamana ait bir çalışmada Amerikalı bir tarihçi, "Yasal ve etik uygulama zaman içinde evrilmiş, yıllık yüzde 20 faiz oranı tüm [Müslüman] halk tarafından şeriata uygun kabul edilmiştir",[19] der. Daha sonra şunları ekler: "Tarihsel sürecin gelişimine ilişkin fazla bir bilgimiz olmasa da, herhangi bir dolandırıcılık söz konusu olmaksızın yıllık yüzde 20 faiz talep edilebileceği tartışmasız bir uygulama olarak kabul edilirdi."[20] Buradan da şu sonuca ulaşır: "Yüzde 20 faizle borçlanma kabul görmüş bir uygulamadır."[21] Sarrafların talep ettiği faiz, yüzde 20'nin üzerine çıktığı için "uygun" bulunmasa bile, fahiş yükseklikte ya da kabul edilemez düzeyde görülmezdi. Üstelik, sarraflar *entre confrères** yıllık yüzde 24-25 faizle borç veriyorlarsa bu, mültezimlere uygulanan faiz oranlarının sıradan finansal işlemlere uygulanan güncel piyasa oranlarından daha yüksek olmadığını gösterir.

Sarraflık için gerekli sermayenin büyüklüğü nedeniyle sadece çok varlıklı şahsiyetler bu mesleği yapabilirdi. Konuyla ilgili kaynaklardan şu tip soruların yanıtlarını bulmak mümkün değildir: Kaç banker hazine sarrafı olarak kayıtlıydı? Verilen borçların miktarı hangi aralıklardaydı? Genellikle hangi ödeme şekli tercih ediliyordu? Peşin mi taksitle mi? Önemli bir nokta da, sarrafların kim-

* Kendi aralarında/mesleki dayanışma gereğince.

ler olduğunun tespit edilmesidir. Bu, *hazine* sarrafları ile amira sarrafları arasındaki bağlantıların belirlenebilmesi için gereklidir (daha önce de belirttiğimiz gibi sarrafların hepsi amira olarak adlandırılmazdı).

Sarrafların sağladığı finansal destek, Osmanlı Devleti'nin diğer benzeri faaliyet alanlarında da büyük önem taşıyordu. Tıpkı atamayla ya da seçimle göreve gelen politikacılar gibi, yüksek siyasi mevkilere gelmeyi hedefleyen Türk memurları bu sürecin her aşamasında paraya ihtiyaç duyarlardı. Sadece satın alınan devlet memuriyetinin kendisi değil, görünür güç sembolleri ve donanım da pahalıydı. Göreve atanır atanmaz yeni paşanın ilk işi "kama, silah, hırka ve bir paşanın tüm gereksinimlerini" satın alması için gerekli finansmanı sağlayacak bir Ermeni sarraf bulmak olurdu.[22]

Sarraflar "kendilerinden... ellerinden geçen paranın miktarı da dahil olmak üzere hiç hesap sorulmadığı" koşullarda "sınırsız bir güven" kolaylığını yaşıyorlardı.[23] Türk paşayla Ermeni sarraf arasındaki yakın iş ilişkisi, aralarında güven ve dostluk kurulmasına vesile olurdu. Bu ilişki daha çok karşılıklı çıkara dayalıydı ve çoğu kez bir ömür süren sadakat ve dostluğa dönüşürdü. Sarraflarla mültezimler arasındaki bu ilişkiyi destekleyen pek çok görgü tanığı ve bulgulara dayalı kanıtlar vardır. On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında yaşamış Ermeni bir vakanüvis şöyle der: "Bu günlerde (1809'da) tek gözlü Yusuf Paşa, sadrazam olarak [tayin edildiği] Konstantinopolis'e giderken yolu Sivas'tan geçiyordu. Yanına *sarraf mahdesi*si, Maşkertli Kasbar Amira'yı da almıştı."[24] Türk paşayla Ermeni sarraf dostluğuna diğer bir örnek de Çıplak Hüseyin Paşa'yla* Dakes Amira'dır. Sultan III. Selim (1788-1807) tarafından Hüseyin Paşa'nın görevine son verildiğinde Dakes Amira ona maddi destek sağlamıştır. Karşılık olarak paşa, daha sonra sadrazam olduğunda, Dakes Amira'yı resmi sarrafı olarak yanında tutmakla kalmayıp, ailesini gizlice Agın'dan İstanbul'a getirerek ona

* Küçük Hüseyin Paşa, kaptanı deryalığı sırasında kurduğu, kolları ve bacakları açıkta bırakan giysileri nedeniyle "çıplak" olarak anılan asker sınıfı nedeniyle "Çıplak Hüseyin Paşa" olarak da bilinirdi.

sürpriz yapmıştır.[25] Ermeni sarrafın serveti paşasının servetine bağlı olarak çoğalıp azalırdı. Paşanın yükselmesi sarrafa çok şey kazandırırdı ve bunun için sarraf, [paşanın] sadrazamlığa aday gösterilmesine katkıda bile bulunurdu.[26] Bu tür ilişkilerin avantajları yanında, bu bölümde daha sonra göreceğimiz üzere bazı riskleri de vardı.

Tarım ürünlerine uygulanan iltizam vergi sisteminin boyutları, gerek vergi türlerindeki artış, gerekse sistemin uygulandığı bölgenin coğrafi olarak genişlemesi nedeniyle büyüdükçe sarraflar da daha büyük ve önemli bir rol üstlendiler. Aslında devlet, toplanması gereken vergilere karşılık teminat olarak kullanmak üzere "sarraflardan borç alırdı."[27] Devletin en acil, en önemli kaygısı borç olarak aldığı nakit paranın elinde mevcut bulunmasıydı. Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun günlük işlemlerini finanse etmek üç taraflı bir ticari işlem haline geldiğinden, sarrafların Osmanlı Devleti'yle ilişkisi daha doğrudan bir nitelik kazandı.

İltizam sisteminde, devletin temsilcileri olarak vilayetlerde vergileri toplayan her zaman mültezimlerdi; ancak gümrük vergilerinin toplanmasında tam ve doğrudan yetkili olan Ermeni sarraflardı. Gümrük vergisi toplayabilen sarrafların diğer vergileri neden toplayamadıkları hakkında kesin bir bilgi olmasa da, Ermeni sarrafların gümrük vergisi toplamaları İstanbul, İzmir gibi büyük limanlar ve Halep ve Erzurum gibi önemli ticaret merkezleriyle sınırlı olması, bu duruma kısmi bir açıklama getirebilir. İki örnek vermek gerekirse, 1802'de Hovhannes Çelebi Düzyan ipeğe uygulanan gümrük vergilerini toplama hakkını,[28] 1847'de Mıgırdiç Amira Cezayirliyan ve Maksud Amira Sarimyan'ın yönettiği şirket, İstanbul ve İzmir limanlarında ihracat vergilerini toplama yetkisini elde etmişlerdi.[29]

Diğer sarraflar kuyumculuk ve altın işleme işindeydiler. Onlar da, sultanın aile bireylerinin mücevher ve takılarını üreterek saraya hizmet ederlerdi. *Kuyumcu* sarraf, meslek için gerekli bilgiye olduğu kadar paraya da sahip olmalıydı. Bir Türk tarihçisine göre kuyumcuların başkanı olan *kuyumcubaşı* ve tüm kuyumcu sarraflar Ermeni'ydi.[30] Bu sarrafların çoğu yanlarında altın işleme ustaları

çalıştırırlardı. Bazı vilayetlerde altın kuyumculuğu, yüzlerce yıllık bir gelenek ve pek çok meslek sırrı taşıyan özel bir ticari faaliyet şekliydi. Söz konusu duruma Van vilayeti ve şehri örnek gösterilebilir. Kaynaklardan birine göre, bu meslek yedi alt bölüme ayrılırdı ve bunların her birinin yaptığı iş ayrıydı.[31] Altın kuyumculuğunun Ermeniler arasında oldukça yaygın ve gelişmiş bir zanaat olduğu Sivas yakınlarındaki Divriği'de görülebilirdi. Divriği'deki altın kuyumculuğunun kendine has özelliği, burada altının bir alaşımla karıştırılmasına rağmen üründe hiçbir karışım ya da katkı maddesi izinin görülmemesini sağlayan gizli bir formülün kullanılmasıydı. Böylece altının değeri veya görüntüsü değişmeden kalitesi artırılmış olurdu. Bu gizli formülü bilenlere, argoda karıştırıcı veya dökümcü anlamına gelen *küliçeci*[32] denirdi.[33] Bu vasıflı altın kuyumcuları İstanbul'da sanat erbabı ve bazen de sarraf olarak çalışırlardı.[34]

Osmanlı Devleti'nin işlevsel etkinliği ve finansal refahı söz konusu olduğundan, mesleğe vasıflı sanat erbabı olarak başlayan Ermeni sarrafların konumları arasında en önemli ve değerli olanlar, devletin darphanesinin yönetimiyle ilgili olanlardı. Bu görevdeki Ermeni sarrafların işlevini ve rolünü daha etkin biçimde değerlendirmek için, darphanenin örgütsel yapısına bakmak gerekir.

Diğer gelir getiren işletmeler gibi darphane gelirinin tahsili için de ihale düzenlenirdi. *Amil*, yani ihaleyi kazanan teklif sahibi, vilayetlerde olduğu gibi burada da devlet hazinesine peşin veya düzenli taksitler halinde ödeme yapardı.[35] Maliye memuru ya da gelir tahsildarı pozisyonundaki *amil* her ne kadar gelirin tahsilinden sorumlu olsa da,[36] darphanenin fiili işletmesi, devletin tayin ettiği memurların kontrolündeydi. Bunlar da, darphanenin denetlenmesinden sorumlu olan *emin* ve *nazır*dan; tüm teknik ve yasal şartların yerine getirilmesini sağlamakla görevli olan *sahib-i ayar*dan ve para basma işlemini yöneten *üstad* ve *usta*dan oluşurdu.[37] Atamayla göreve gelinen bütün pozisyonlara Ermeniler getirilirdi ve darphanenin işleyiş ve yönetiminin kontrolünü elinde tutan Ermenilerdi.

Önceki dönemlerde darphane Yahudi yöneticiler tarafından yönetilirdi. Mevcut kaynaklarda, kontrolün neden ve nasıl Ermenile-

rin eline geçtiğine ilişkin bilgiler yetersizdir. 1752'de darphane sarrafı olan Dzeron Amira (aile adı belirtilmemiştir) ölmüş ve onun yerine Katolik Ermeni Petraki Çelebi geçmiştir.[38] Daha sonra 1758'de Mikayel Çelebi Düzyan veya Düz, darphanenin yöneticisi olarak tayin edildi ve Yahudi yönetici Yago Bonfil görevden uzaklaştırıdı.[39] Anlaşıldığı kadarıyla saraydaki iç çekişmelerden Mikayel Çelebi'nin desteklediği vezir galip çıkmıştı.[40]

1758'den sonra İmparatorluk Darphanesi Müdürlüğü, kısa bir ara dışında, 1880 yılına kadar Düzyan ailesinin üyelerinin elindeydi. Ailenin yükselişi dikkate değerdir. Altın kuyumculuğunun merkezi Divriği'den İstanbul'a göç eden Harutyun Düzyan'ın burada da kuyumculuk yaptığı kayıtlıdır. Harutyun'un torunu Sarkis Düzyan'ın (1721) saray kuyumculuğuna atanmasının hangi koşullarda gerçekleştiği pek net değildir. Bu konuda tek bilinen Sarkis'in bu meslekte çok usta olmasıydı. Onun torunları da, Mikayel darphaneye atanıncaya kadar *kuyumcubaşı* olarak aynı görevde aralıklarla saraya hizmet vermeye devam etmişlerdir. Böylece Mikayel şahsen iki görevi birden yürütebilmiştir: *kuyumcubaşı* ve *darphane emini*, yani, baş kuyumcu ve darphane yöneticisi. Her iki görev de, aile içinde, aynı ya da farklı kişiler arasında, babadan oğula geçer nitelikteydi. Bu dönemde darphanenin, Ermeni kuyumcuların altın ve gümüş üzerinde çalıştıkları özel bir atölyesi vardı.[41]

1819'da aile gözden düştü, dört erkek üyesi asıldı, diğerleri de sürüldü ve darphanenin kontrolü, Düzyanların eski çalışanı ve koruması olan Harutyun Amira Bezciyan'a emanet edildi. 1819'dan 1932 yılına kadar, kendisinin de bir yıl sürgüne gönderildiği 1820 dışında Bezciyan, darphanenin yöneticiliğini yaptı. Sürgünde olduğu süre boyunca bir başka Ermeni sarraf olan Boğos Bilezikçiyan kurumda görev aldı.[42]

Kuyumculuk ve darphaneden kazandıkları paraya ek olarak Düzyanlar bankerlik işlerine de girmişlerdi. 1802'de Hovhannes Çelebi Düzyan ipek ürünlerin gümrük vergilerinin tahsilatı hakkını kazandı.[43] Ailenin diğer bir ferdi olan Hagop Çelebi endüstri alanına yöneldi ve 1840'ta İzmir'de büyük bir kâğıt fabrikası kurdu.[44]

Düzyanlar, darphanenin işleyişine iyileştirmeler getirdiler ve verimliliği artırdılar. Mikayel'in, 1830'da açığa çıkıncaya kadar büyük bir sır olarak saklanan ve sadece darphanede kullanılan bir altın parlatma yöntemi keşfettiği söylenir. Mikayel *fındık altını* denen yeni bir altın para basmıştı. Para basma işlemini modernleştirme açısından ilk adımı atan, 1843'te altın ve gümüş paraların kesiminde kullanılmak üzere İngiltere'den buharlı makineler getiren Hagop Çelebi Düzyan olmuştur. Sonraki yıl, *mecidiye* diye bilinen yeni paralar kullanıma sunuldu.[45] Onun ardılı ve akrabası Mihran Çelebi Düzyan modernleştirme çalışmalarını sürdürdü. Bu çalışmalarla yakından ilgilenen Süleyman Sudi Efendi'ye göre, modern para basma işleminin kurucuları Hagop ve Mihran Düzyan, ya da resmi çevrelerde tanındıkları adla *Düzoğlu* ailesiydi.[46]

Darphanede her zaman Ermeni çalışanlar olurdu. Ünlü gezgin Evliya Çelebi dökümcülerin "Hıristiyan ve çok dürüst insanlar" olduklarını, eriticilerin de (veya arıtıcı) Yahudi olduklarını kaydetmiştir.[47] Darphane Düzyanların denetimine geçince Ermeni çalışanların sayısı da arttı.[48] Yüksek düzeyli personel, özellikle de teknik becerileri olanlar Ermeni'ydi ve darphanede teknik görevlerde bulunan Ermenilerle ilgili pek çok kaynak bulunmaktadır.[49] Aslına bakılırsa darphane kayıtlarının, yalnızca Ermenilerin anlayabileceği şekilde, Ermeni karakteriyle Türkçe olarak tutuluyor olması, darphane faaliyetlerinin denetiminin tümüyle Ermeni direktörler ve hemen onların altında görev yapan memurların elinde olduğunun kanıtıdır.[50] Bu darphane kayıtlarının varlığı, çok yakın bir tarihte, bir dizi evrak balyasının atık kâğıt olarak yakılmasından sonra ortaya çıkmıştır.[51]

Darphane çalışanları ömür boyu görevlerinde kalmak üzere atanırken, vergi tahsildarı pozisyonu yıllık olarak geçerliydi, ancak aynı göreve tekrar atanma söz konusu olabiliyordu.[52] Darphane müdürü yalnızca maaş almakla kalmaz, bu özel konumları nedeniyle başka mali gelirler de elde ederlerdi. Örneğin, Harutyun Amira Bezciyan son derece zekice bir sistem geliştirdi: Hindistan'da Müslümanların *rubiye* denen altın parayı üstün tuttuklarını ve *Dar-ül*

*Hilafet** yani Hilafet Kapısı'ndan gelen 20 kuruş değerindeki bu parayı 25 kuruştan alacaklarını da biliyordu. Böylece, Bezciyan piyasadan olabildiğince çok *rubiye* topladı ve yüzde 25 kârla satılmak üzere Hindistan'a gönderdi.[53]

Gerek mültezim paşalara finansman sağlayan, gerek Darphane'de çalışan, gerekse sıradan kişilere kredi açan Ermeni sarrafların bir loncası vardı. Loncanın başında bir kâhya bulunurdu.[54] Ermeni kaynaklarında, *sarraflar kâhyası* ünvanına sahip çeşitli kişilerin adları geçer. 1728'de Markar Amira,[55] 1780'lerde Harutyun Amira Balkapantsi,[56] 1790'larda Minas Amira Çeraz,[57] 1819'da Garabed Amira Aznavuryan[58] bu görevi yaptılar. Ne yazık ki, en azından şimdilik, bu lonca üyelerinin herhangi bir tarih itibariyle listesine ulaşılamamıştır. Bir Batılı kaynak, sarraflar birliğinin, paşalık** sayısına tekabül eden "altmış ile seksen arasında üyesinin bulunduğu"nu belirtir.[59]

Güçlenen sarraflık işine ilk darbeyi vuran yolsuzlukları engellemek amacıyla iltizam vergilendirme sistemini kaldıran 3 Kasım 1839 tarihli *Gülhane Hatt-ı Şerifi*, yani "Tanzimat Fermanı"[60] oldu. Alınan bu önlem, Mart 1840'ta yürürlüğe giren ve imparatorluğun vilayetlere dayalı yönetiminin yeniden yapılandırılmasını öngören imparatorluk fermanı Hatt-ı Hümayun'la daha da pekiştirildi. Bu fermanla önce sistem merkezileştirildi. Ardından paşaların yerine, merkezi yönetime karşı sorumlu olan maaşlı memurlar atanarak sisteme bir düzen getirildi.[61] Bir yandan bu reform girişimine gösterilen tepkiler, bir yandan da ardından gelen maddi sıkıntılar yüzünden yeni vergi sistemi Şubat 1842'de terk edildi. Sivil vergi tahsildarlarının yerini yeni "yerel eşraf heyetlerinin desteğindeki askeri valiler ve onların ücretli çalışanları" aldı.[62]

Görece yeni olan bu durum, Ermeni sarrafların da yeni bir rol üstlenmelerinin yolunu açtı. 1842'de devlet izniyle "Anadolu ve Rumeli Sarraflar Kumpanyası" adında bir birlik kuruldu. Bu birlik, imparatorluk sınırları dahilinde tüm gelirlerin tahsilatından ve ha-

* Dar-ül Hilafet, İstanbul anlamında kullanılırdı.

** **Paşalık:** Osmanlı idari sisteminde bir paşa tarafından yönetilen idari birim.

zineye aktarılmasından sorumluydu. Ermeni kaynakları, birliğin işleyişine ve vergileri nasıl topladığına ilişkin ayrıntılı bilgi vermez. Bununla birlikte kuruluşun, biri Anadolu, diğeri Rumeli olmak üzere iki kolunun olduğunu biliyoruz. Bunların her birinde altı Ermeni sarraf vardı. Anadolu kolu şu kişilerden oluşuyordu: Harutyun Amira Erganyan (Yerganyan ya da Uzunyan), Mıgırdiç Amira Cezayirliyan, Bedros Amira Kürkçühanlıyan, Misak Amira Misakyan, Bağdasar Amira Çarazyan (Çerazyan ya da Çeraz) ve Boğos Amira Aşnanyan. Rumeli kısmında şu üyeler vardı: Canig Amira Papazyan (Simonyan), Harutyun Amira Gelgelyan, Apraham Allahverdiyan (ya da Allahverdi), Hovhannes Tıngıryan (ya da Tıngır), Hovsep Davidyan.[63] Katolik olan son üçü dışında diğerleri Apostolik Ermeni amiralardı. Harutyun Amira Erganyan'ın önderliğindeki bu birlik kısa ömürlü olmuştur. Usulsüzlükler, güçlü Avrupa rekabeti ve etkin bir organizasyondan yoksunluk yüzünden bir süre sonra kuruluş dağıldı.[64]

Sarrafların nihai sonunu getiren Avrupa rekabeti olmuştur. Ancak tamamen yok olmadan önce varlıklarını sürdürebilmek için son bir girişimde daha bulundular. 23 Mart 1853'teki imparatorluk fermanıyla 350 milyon kuruşluk sermayeyle bir banka kurulacaktı. Osmanlı uyruklu kişiler her biri 100 pound değerindeki hisseleri satın alabileceklerdi. Mısır'ın yıllık vergisi teminat olarak gösterilmişti. Hisseler, başka bir deyişle bonolar 15 yıl vadeliydi. Mihran Çelebi Düzyan bankanın müdürü olacak, on iki üyeden oluşan bir de idare heyeti görev yapacaktı. Heyette yer alan sarraflar şöyleydi: Maksud Amira Sarimyan, Apraham Allahverdiyan, Hovhannes Tıngıryan, Boğos Çelebi Düzyan, Diran Aleksanyan, Charles Hanson, David Glavani, Yani Pskhari, Zarifi vb.[65] Heyette amira unvanına sahip yalnızca bir sarrafın yer alması dikkat çekicidir. Mevcut kaynaklarda, amira-sarrafların kendi istekleriyle mi dışarıda kaldıkları, yoksa heyete davet mi edilmediklerine ilişkin ne yazık ki bilgi bulunmamaktadır.

Kırım Savaşı yalnız bu projeye değil sarraflık mesleğine de son vermiştir. Savaşın ardından Osmanlı Devleti istemeyerek de olsa

Avrupa'nın kredi kuruluşlarından borç para almak zorunda kaldı. Bu konuda çalışmalar yapan bir araştırmacının savunduğu gibi[66] sarrafların sonunu getiren ne 1839 *Gülhane Hatt-ı Şerifi*, ne de Şubat 1856'da sunulan *Hatt-ı Hümayun* olmuştur. Esas neden, Avrupa bankaları ve temsilcilerinin, ülkelerinin devletleri tarafından aktif biçimde desteklenmesiydi.[67]

Darphane Düzyanlardan sorulurken, İstanbul'daki barut fabrikasının tekeli de bir başka amira ailesi olan Dadyanların elindeydi. Aileye adını veren ataları Dad Arakel Amira, 1795 yılında Sultan III. Selim tarafından mekanik alanındaki ustalığı ve geliştirdiği teknik yenilikler nedeniyle ödüllendirilerek *barutçubaşı*lığa getirilmişti. İlk başta Agın'dan İstanbul'a göç eden ve şansını saat tamirciliğinde deneyen Dad Arakel daha sonra sarraf olmuş, ancak uzun süren hastalığı yüzünden bu mesleği de bırakmak zorunda kalmış, ardından "Paydos" adlı un fabrikasında çalışmaya başlamıştı. Hariciye vekili Reşit Efendi'nin tavsiyesiyle (onu saat tamircisiyken tanımış ve işini çok beğenmişti) Ayastefanos'daki (San Stefano, şimdiki Yeşilköy) eski barut fabrikasının dişli sistemini tamir etmesine izin verilmişti. Çıkardığı iş Osmanlı memurlarının dikkatini çekmiş ve Küçükçekmece'nin kuzeyindeki Azatlı köyünde inşa edilmekte olan yeni barut fabrikası için bir buharlı motor yapması istenmişti. Bu görevi de başarıyla tamamlayan Dad Arakel, vergiler ve ithalat harcından muaf tutulma ayrıcalığı da tanınarak, yeni barut değirmeninin müdürlüğüne getirildi.[68]

Arakel Amira bununla da kalmayarak aynı anda dört iş yapabilen yeni bir makine icat etti. Bu makina barut kütlesini kırabiliyor, ufalayıp eliyor, daha sonra da ezip toz haline getiriyordu. Azatlı'da üretilen barutun kalitesi, Fransız teknisyenin yönetimindeki Ayastefanos barut fabrikasında üretilenden yüksek çıkınca, Fransız teknisyenin işine son verilerek yerine Arakel getirildi. "Kendi kendini yetiştirmiş mekanik dehası"[69] olan Dad Arakel çok sayıda makine ve cihaz icat etmiş, örneğin o dönemde bulunmayan, buharlı gemilere benzeyen çarklı bir tekne yapmıştır. Kaptan (Amiral) Hüseyin Paşa'nın isteğiyle 1802'de gemi tabanındaki suyu tahliye etmek

için bir sistem ve omurgayı tahta yerine bakırla kaplayan bir makine geliştirmiştir. 1805'te çuha dokumak için beş adet dokuma tezgâhı yapmış; üretilen kumaş çok kaliteli olduğundan sultan bu çuhadan yapılmış bir kaftan giyip memnuniyetini göstermek için Arakel Amira'nın Azatlı'daki fabrikasını ziyaret etmiştir. II. Mahmut döneminde Arakel, gümüş ve altın külçeleri levha haline getiren ve Türkçede *hadde* denilen bir makine yapmış, oğlu Simon'un daha da geliştireceği bu makine daha sonra Düzyanlar tarafından darphanede kullanılmıştır.[70] Arakel'in ünü öyle yayılmıştı ki, 1810'da İran Şahı onu sarayına davet etmişti. Anlaşılır bir şekilde Sultan Mahmut, Arakel'in bu daveti kabul etmesine değil ama, Şah'ın elçilerinin makineyi incelemesine izin vermiştir. Ermeni kaynaklarında, *barutçubaşı* görevinin Arakel Amira'ya babadan oğula geçen bir imtiyaz olarak tanındığından bahsedilir.[71] Arakel 1812 yılında ölünce en büyük oğlu Simon Amira Dadyan her iki fabrikanın da başına geçti. Bu konum ister babadan oğula geçer nitelikte olsun, ister sultanların her biri Dadyan ailesi bireylerini atama ile yeniden göreve getirmiş olsun, aile 1889'a kadar iki barut fabrikasının da yönetimini ellerinde tutmuştur.

Ailenin çoğu üyesi büyük yeteneklere sahipti, ama Dad Arakel'in ardılları arasında en tanınmışı üçüncü oğlu Hovhannes Amira Dadyan (1798-1869) olmuştur. Bu hayranlık uyandıran kişinin çalışmaları gerçekten de incelemeye değer. Darphane'deki deneyimi daha on beş yaşındayken başlamıştı. 1820'de Beykoz'daki kâğıt fabrikasının (Artin adlı bir Ermeni tarafından kurulmuştur) yöneticisi oldu. 1826'da Eyüp'teki iplikhanenin yöneticiliğine getirildi. Bir yıl sonra Hovhannes Amira misket tüfeklerinin namlusunu delmek ve yiv açmak için yeni bir alet, sonra da cilalamak üzere başka bir cihaz geliştirdi. Hovhannes ve ağabeyi Simon'dan çok memnun olan II. Mahmut, memnuniyetini şahsen ifade ederek Simon'a 15.000, Hovhannes'e de 10.000 kuruş vermiştir.[72] Ertesi sene Hovhannes, Dolmabahçe fabrikasında misket tüfeği üretimi için üç makine daha geliştirmiş, ardından iplik eğirmek için dört makine ve kısa bir süre sonra da bir su pompası yapmıştır.[73]

Hovhannes Amira teknik bilgisini geliştirmek amacıyla sık sık Avrupa yolculuklarına çıkardı. 1835'teki ilk yolculuğunu karayoluyla Avusturya, İtalya, Fransa ve İngiltere'ye yaptı. Orada özellikle kimyayla ilgilendi ve dökümhane ve dokuma fabrikalarıyla ilgili yenilikleri öğrendi. Sultanın resmi temsilcisi olarak gittiği her yerde iyi karşılandı.[74] Yıl boyunca devam eden bu yolculuktan, barut fabrikasında kullanılmak üzere, çalışma sistemini tümüyle kendisinin geliştirdiği modern bir makine ile döndü. Çeşitli enstitülerden pek çok diploma aldı, sonuç olarak 1838'de kendisine büyük önem atfedilen *iftihar* nişanı verildi.

Hovhannes Dadyan'ın getirdiği ilk yenilikler esas olarak iki barut fabrikasıyla ilgiliydi. Bu sayede barutun kalitesi yükseltildi[75] ve yeni üretim yöntemleri uygulamaya konuldu.[76] Bu başarıların hepsi de Osmanlı Devletince tam anlamıyla tanınmış ve takdir edilmiştir. Üstelik, bu yetenekli adamın Osmanlı ekonomisine yaptığı büyük katkılar bu alanla sınırlı kalmamış, sanayinin tüm alanlarını etkilemiştir. Çok sayıda devlet malı üretim atölyesi ve fabrika kurmuştur. Bunların kolayca çıkarılabilecek bir listesi, çalışmalarının geniş kapsamı ve çok yönlü yeteneğini gösterecektir. 1840'ta Hereke'deki ipek üretimine yönelik bir ipek fabrikası, aynı yıl içinde Ayastefanos'ta barut fabrikasının yanında demir izabe ve döküm tesisi kurdu. 1842'de, Beykoz yakınlarında Selvi Burnu'nda, askeri birlikler için çizme ve barutluk yapımında kullanılmak üzere deri üreten bir tabakhane kurdu; 1844'te İzmir'de kurduğu, askeri üniforma yapımında kullanılmak üzere *çuha* üreten iki fabrika faaliyete geçti; 1845'te *fes*, başlık, iç çamaşırı, çorap, halı ve ipek kumaş imalatı için yine Hereke'de bir pamuk fabrikası kurdu; aynı yıl Zeytinburnu'nda kurduğu biri büyük, biri küçük demir eritme fabrikaları üretime başladı.

Bu fabrikaların çoğunda modern, Avrupa yapımı makinelere ihtiyaç duyulduğu için Hovhannes Amira Avrupa'ya bir yıldan uzun süren ikinci seyahatine çıktı (Ekim 1842'den Şubat 1844'e kadar). Satın aldığı makinelerin yanı sıra, beraberinde İstanbul'daki modern fabrikalarda çalıştırmak üzere Avrupalı teknisyenler ve ustalar

getirdi. O dönemden kalma birçok kaynakta Sultan Abdülmecit'in bu fabrikaları sıkça ziyaret ettiğinden bahsedilir. Gerçekten de, Hovhannes Amira'nın ikinci seyahati sırasında Fransa kralı Louis-Philippe'i ziyaret etmesi, ziyaretlerinin resmi olduğunu savunan görüşü destekler niteliktedir.[77] Aynı nedenle Şubat 1847'de çıktığı Avrupa seyahatinden Ocak 1848'de döndü. İzmir'de yayınlanan dönemin bir Ermeni gazetesinde Hovhannes Amira'nın seyahatinden önce iki oğlu Arakel-Sisag ve Nerses-Khosrov'la birlikte, "Hovhannes Amira'yla görevi ile ilgili konularda uzun süre sohbet eden Sultan Abdülmecit'in huzuruna çıktıkları" belirtilir.[78]

Şurası açık ki Hovhannes Amira, Osmanlı hükümetinin satın alma memurundan daha geniş yetkileri olan bir mevkiye sahipti. Avrupa'ya ikinci seyahatinden önce, Bursa ve İzmit'te (Nicomedia olarak da biliniyordu) inşa edilecek fabrikalar için araziyi Hovhannes Amira seçmişti. Hükümetin devlet ekonomisi açısından ihtiyaç duyduğu endüstriyel projeleri başlattı, planladı ve hayata geçirdi. Hükümet, sanayileşme programına ilişkin politikayı, amaçlarını, nereye odaklanacağını ve yatırımın miktarını belirliyordu. Programın bütün yönleriyle hayata geçirilmesi ise Dadyanların göreviydi. Yakın dönemde, ilk Osmanlı sanayileşme çabalarını yakından inceleyen bir gözlemci şöyle yazmıştır: "Sultan Abdülmecit'in, yeni sanayi programının fiili başkanı olarak Hovhannes Dadyan'a büyük yetkiler verdiği görülüyor. Hovhannes 1842'de İstanbul fabrikaları, bir numune çiftliği, İzmit dokuma fabrikası, Bursa koyun çiftliği için arazi seçimine yardımcı olmuştur."[79] 1840'ların başlarında Hovhannes Amira, "Sanayinin yönetiminde muhtemelen bütün diğer Osmanlı uyruklarından daha deneyimli" olarak kabul edilmiştir.[80]

Tüm bu sanayi yatırımlarının yönetim ve idaresi tamamen Dadyanların elindeydi. Hovhannes, sanayi programının teknik işlerini yürütürken, yeğeni Boğos Amira (Hovhannes'in ağabeyi Simon'un oğlu) her iki barut fabrikasının yöneticisiydi. Hovhannes Amira iç ve dış devlet ilişkileri ve makine ithalatı sorumluluğunu, yeğeniyse baş idarecilik görevini yürütmekteydi. Ailenin diğer üyeleri de fab-

rikalardaki kilit görevlerdeydi. Hovhannes Amira'nın en büyük oğlu Arakel-Sisag 1847'de Zeytinburnu'nda kurulan imparatorluk numune çiftliğinin müdürüydü. Bu genç Dadyan 1857'de, Rodos' taki barut fabrikasının *barutçubaşısı* olmasının yanı sıra, sülfür ve potasyum nitrat fabrikasının da müdürü oldu. 1869'da babasının ölümü üzerine, Azatlı'daki barut fabrikasına *barutçubaşı* olarak atandı.[81]

Hovhannes Amira'nın, büyük oğlu gibi mühendis olan ikinci oğlu Nerses-Khosrov 1845'te Paris eğitiminin ardından, İzmit'teki dokuma fabrikasının müdürü olmuş ve iki yıl sonrasında da Zeytinburnu dökümhanesinin yöneticiliğini üstlenmiştir. Babasının izinden giden bu yetenekli adam yenilikçi ve bir bakıma mucitti. Türkiye'de ilk raylı sistemi 1847'de İstanbul Boğazı'nda kurmuştur.[82] Bu kısa ray hattı, Boğaz'daki Büyükdere köyünde bulunan tuğla fabrikasına yük sevkiyatını kolaylaştırmak için yapılmıştı. Daha sonra, İstanbul'daki su kuyularında kullanılmak üzere bir su pompası icat etmiş ve yüksek kapasiteli bir kantarı, gümrük memurlarının limandaki ağır yükleri tartmada kullanabilecekleri şekilde adapte etmiştir. Ailenin diğer üyeleri ve akrabaları da Dadyanların yönetimindeki çeşitli fabrika ve atölyelerde görev yapıyordu. 1843'te Arakel-Sisag, Azatlı'daki yardımcılarından birini Bağdat'a gönderip orada bir barut fabrikası kurmakla görevlendirdi. Dadyanlar çok sayıda Ermeni'ye iş verdiler. Şimdi Bakırköy diye bilinen Makriköy'de, çeşitli vilayetlerden göç eden ve yakındaki Ayastefanos barut fabrikasında çalışan Ermeniler yaşıyordu.[83] Bunlardan bazıları vasıflı işçilerdi; Sivri Khaçadur Kâhya ve Palulu Usta Ğugas, hem makine hem de barut yapımında uzmandılar.[84] Bir görgü tanığının anlatımına göre, *Tophane*'de beş yüz kadar Ermeni işçi çalışıyordu.[85]

Dadyanların yönettiği fabrika ve atölyelerin çoğu imparatorluğun baş mimarı Garabed Amira Balyan ve Garabed Amira'nın damadı ve diğer bir hassa mimarı olan Hovhannes Amira Serveryan tarafından yapılmıştır. Birkaç örnek vermek gerekirse, Beykoz yakınlarındaki tabakhane 1842'de, İzmit'teki çuha fabrikası da

1844'te Balyan Amira tarafından inşa edilmişti.[86] Balyan Amira'nın, "Avrupa yapı tekniğinin belli başlı yeniliklerin uygulandığı [çuha fabrikasında]" modern teknikler kullandığı belirtilir.[87]

Genel olarak Dadyanlar sanayi alanında tekelci ayrıcalıklar edinmiş ve denetim kurmuş, Balyanlar ve Serveryanlar ise fabrikaların yapım işini üstlenmişlerdir. Bu tekelci kontrolün tek istisnası, 1844'te darphanede buharlı baskı makinesiyle, İzmir'de bir kâğıt fabrikası kuran Hagop Çelebi Düzyan olmuştur. Kendisinin bu alanda çalışmalarını neden sürdürmediği bilinmemektedir. Dadyanların, sultanın veya hükümetin araya girmesiyle potansiyel rakiplerini safdışı edebilecek güçleri var mıydı? Hagop Düzyan endüstriyel yatırımlara karşı ilgisini mi kaybetmişti? İki aile yıllardır birbirlerine rakiptiler; Hagop Düzyan'ın endüstri alanındaki yeni kariyerine son vermesinde bu rekabetin rol oynayıp oynamadığını bilemiyoruz. 1850'de bir İngiliz gazetesi tarafından Dadyanların devlet hizmetinden uzaklaştırıldığı ve mallarına el konduğu yazılmıştır.[88] Öte yandan, bu gazete haberi dışında hiçbir Ermeni veya Batı kaynağında ailenin başına böyle bir şey geldiğine dair bir bilgi bulunmuyor. Yabancılar ayrıca Dadyanları "görevlerini kötüye kullandıkları için" Osmanlı yetkilileriyle aralarının açıldığını ileri sürerler. Bu suçlama için ellerinde yeterli bilgi olduğu anlaşılıyor.[89] Bununla birlikte, bu tür suçlamalarda taraflı bir bakış açısı ve yazanın kendi çıkarına uygun şekilde yorumlaması gibi eğilimlerin de rolü vardır.

Sonuç olarak başka Ermeni sanayiciler ortaya çıktı, ama bu çalışmanın esas konusu Ermenilerin endüstriyel faaliyetleri değil, amiraların faaliyetleridir. Aynı şekilde Osmanlı Devleti'nin sanayileşme çabaları da çalışmanın odak noktası değildir. Bunun altını çizmek isterim; ama şurası da açık ki, hükümetin sanayi programı beklenen sonuca ulaşamamışsa bunun nedeni, son derece iddialı hedefler konulması, ama bunun için gerekli ekonomik altyapı ve sosyal koşulların yeterli olmadığı gerçeğinin dikkate alınmamasıdır. Sonuç olarak bir dizi –kimisi doğal nedenlerden, kimisi insan hatası kaynaklı– aksaklıklar programa ağır bir darbe indirdi.[90]

Osmanlı'nın 1840'lardaki sanayi hamlesi en önemli hedeflerini gerçekleştiremedi. "Osmanlı ordusunun kendi kendine yeterli hale gelmesi hedefinin yanına yaklaşamadı bile."[91] Fabrikaların çoğu kapatıldı ve ekipman paslanmaya terk edildi. Hovhannes Amira, programı başarıya ulaştırmak için zorunlu olan "devrim niteliğinde geniş kapsamlı değişimleri hayata geçirememiştir."[92] Ancak ekonominin gelişememesinin başlıca nedenlerinden birinin "yönetici ve teknisyen yokluğu"[93] olduğu bir ülkede Dadyanlar kesinlikle her iki özelliği taşıyan yeni bir kaynaktı. Hatta yeni sektörlerde istihdam edilmek üzere yerli halktan insanlara eğitim vermeye bile giriştiler. Kurdukları teknik okulda aile bireyleri aynı zamanda öğretmenlik de yaptılar.

Tümü hesaba katıldığında, Dadyanlar sadece Osmanlı sanayileşme programının büyük ihtiyaç duyduğu endüstriyel yöneticiler ve teknokratlar değil, aynı zamanda genel olarak Osmanlı hükümet çevreleri ve toplumuna batı teknolojisini, batının bilimsel yeniliklerini, eğitimini ve düşünce yapısını getirmişler, yenilikçiliğin ve batılılaşmanın öncüleri olmuşlardı.

Tıpkı Düzyan ve Dadyanların bazı yönetim kademelerinin yönetimini üstlenmeleri gibi, Balyan ailesi de, eskiden Rumların elindeki Hassa (İmparatorluk) Baş Mimarlığı konumunu tekellerine aldılar.[94] Elimizde Balyan ailesinin öncesine ait kesin bilgiler bulunmuyor. Bir Ermeni kaynağına göre, aile büyüğü Bali, Sultan III. Mehmed'in (1596-1603) hizmetine girmiş ve kendisi gibi Ermeni olan saray mimarının kızıyla evlenmiştir. Bu Bali, büyük ihtimalle kayınbabasının ölümüyle onun görevini devralmış ve Bali'den sonra onun yerine de oğlu getirilmişti. Ancak göreve getirilişi de, daha önce bu göreve nasıl geldiği de hâlâ tartışmalıdır ve açıklığa kavuşmamıştır.[95] Baş Mimarlığa getirildiği kesin belgelerle kanıtlanmış olan ilk Ermeni, Bali ailesinden olmayıp, aslen Gesarya'lı (eski adıyla Caesaria, Türkçede Kayseri) olan Melidon Arabyan veya Araboğlu'dur. 1722'de Sultan III. Ahmet'in (1703-1730) mimarı olarak görev yaptığı kayıtlara geçmiştir.

Aynı dönemde, o zamanlar bilinmeyen Balyan ailesinin bir

üyesi olan Sarkis Kalfa da ünlü bir mimardı. *Khalfa* veya modern Türkçede *kalfa*, "inşaat ustası" anlamına gelirdi ve mimarlık mesleğini ifade ederdi. 1727'de Sarkis Kalfa bir kilise inşa etti ve "saray mimarı" olarak anıldı.[96] Büyük ihtimalle, Melidon'un vekiliydi ve ölümünün ardından onun yerine geçmişti.

Aile, I. Abdülhamit (1774-1789) tarafından Hassa Mimarı olarak atanan Krikor Amira Balyan'la birlikte on sekizinci yüzyıl sonunda öne çıktı. Tümü mimar olan ağabeyi Senekrim, oğlu Garabed ve üç torunuyla birlikte Krikor, "Dolmabahçe, Beylerbeyi ve Çırağan sarayları da dahil, tıpkı Sinan gibi, çok sayıda yapının yaratıcısı olan Osmanlı Ermenilerinin soylu mimarlık hanedanlığını" oluşturdular.[97] 1826'da Nusretiye Camii'nin yapımından sonra, "imparatorluk adına yapılan pek çok önemli bina Balyan ailesinin veya Ermeni asistanlarının eseriydi."[98] Sadece muhteşem saray ve camiler değil, kışla, yangın kulesi, fabrikalar ve darphane de bu yapılar arasında yer alıyordu.[99] Krikor'un oğlu Garabed Amira Balyan'ın, kendisi de saray mimarı olan kayınbiraderi Hovhannes Amira Serveryan'la birlikte 180 bina yaptığı belirtilir.[100] Ne Garabed ne de babası yurtdışında eğitim almıştır, ama batılılaşma sürecine uyarak Garabed, üç oğlu Nigoğos, Sarkis ve Hagop'u, College St. Barbe'da eğitim almak üzere Paris'e gönderdi. Üçü de mimarlık okudu ve aile geleneğini sürdürerek çok sayıda binanın yapımına imza attılar.[101]

Bu ailenin genel olarak Osmanlı mimarisine, özel olarak da başkentin güzelleştirilmesine yaptıkları sanatsal katkıları değerlendirmeyi bir yana bırakırsak, konuyla ilgili bir otoritenin sözleri, bu kişilerin etkisi hakkında yeterli fikri verecektir: "O günden bu güne kadar popülerliğini yitirmeyen Avrupa modası ve ihtişamını Osmanlı'ya getiren bu ailedir (Balyanlar)."[102] Devlet için yapılan binalara ek olarak Balyanlar, İstanbul'un "yeni semtlerinin Avrupalı bir görünüme kavuşmasına" katkıda bulunmuşlardır.[103]

Zanaatların yanı sıra Ermeniler elbette ki ticarette de öne çıkmışlardı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ticari yaşamında her zaman aktif oldular. Büyük tüccarlar arasından sadece sarayla

bağlantılı olanlar amira diye anılıyordu. Osmanlıların "resmen atanmış tedarikçi"[104] anlamına gelen *bezirgân* dedikleri bu büyük amira tüccarlar, sarayın *çuha*, *bez* (pamuklu kumaş), *tülbent* vb. ihtiyacını karşılardı. Temel görevleri olan saray tedarikçiliğine ek olarak, *bezirgân*ların çoğu ordunun ihtiyaçlarını karşılama sorumluluğu üstlenen görevliler olarak da hizmet verirlerdi. Diğerleriyse genel anlamda ticari faaliyetlerde bulunurlardı.

1640'lar gibi erken bir dönemde Ermeni tüccarlar, 1638 Bağdat seferi süresince Sultan IV. Murad'ın (1623-1640) *bezirgânbaşısı* (baş tedarikçi) olarak görev yaptılar.[105] Bu tüccarların çoğu belirli bir ticaret yolunu kontrol ederler, ya da özellikle belli malların ticaretinde yoğunlaşırlardı. Örneğin 1780 ve 1790'lı yıllarda İstanbul ile Rusya arasındaki gemi taşımacılığı Garabed Manukyan'ın filosundan soruluyordu ve Manukyan buradan büyük bir servet kazandı.[106] 1750'li yıllarda *bezirgân* Hovsep Çelebi İngiltere'den saat ithalatını tekeline almış, imparatorluk içinde saat satışının başını tutmuş ve bununla zengin olmuştur.[107]

1760'lı yıllarda üç amira sadrazamın *bezirgânbaşısı* olarak ilan edildi: Boğos Amira (Aleksanyan), Ğazar Amira (Movsesyan) ve Aslan Amira (aile adı bilinmiyor).[108] Sadrazamın ölümünden sonra üçü de görevden alındı ve yerlerine ortaklarıyla birlikte Mardiros Amira Sakayan geldi. Ünlü bir amira olan Mikayel Pişmişyan da hükümette ve büyük ihtimalle orduda, öncelikle *ekmekçibaşı* (baş ekmek tedarikçisi) olarak görev yapan bir *bezirgân*dı.[109] On sekizinci yüzyıl boyunca hatırı sayılır sayıda amira, *bezirgân*lık yaptı. Ancak on dokuzuncu yüzyılda ne gibi faaliyetlerde bulunduklarına ilişkin kaynaklarda bilgi göremiyoruz. Genel olarak, *bezirgân*-amiralığa, finans ve endüstri alanındaki amiralığa göre daha seyrek rastlarız.

Meslekleri veya alanları ne olursa olsun amiralar büyük servet kazanmışlardır. Kendilerine bağlı çalışanlarla birlikte Dadyanlar ve Balyanlar devlet memuru maaşı alırdı. Bir Ermeni kaynağında, Garabed Amira Balyan'ın her binanın yapımı bittiğinde sultandan ödül olarak 5.000 Osmanlı altını aldığı yazar.[110] Aynı kaynağa göre Garabed Amira Balyan 180 bina inşa etmiştir. Bu binaların sadece

birkaç düzinesinin, amira ve diğer varlıklı kişilerin evleri olduğunu varsayarsak, basit bir hesapla geri kalan yapıların büyük gelir getirdiği açıktır.[111] Daha önce de belirtildiği gibi Simon ve Hovhannes Amira Dadyan kardeşler, yetenekleri ve buluşlarından dolayı, II. Mahmut tarafından 15.000 ve 10.000 kuruş ikramiye ile ödüllendirilmişlerdi. Dadyanların maaş aldıklarına dair diğer bir örnek de, 1798'de III. Selim'in Dad Arakel'in üç genç oğlundan her birine 410 kuruş vermesi gösterilebilir. Dahası, saray mimarları ve barut yapımcıları vergilerden ve gümrük harçlarından muaf tutulmakla kalmayıp, pek çok sultandan şahsi ödül olarak toprak da kazanmışlardır. Bu maaşlı amiralar çok zenginlerdi; lüks ve bolluk içinde yaşarlardı. Hovhannes Amira Dadyan'ın Beşiktaş, Azatlı ve Ayastefanos'da olmak üzere üç evi vardı.[112] Böyle de olsa varlıkları sarraf-amiraların düzeyinde değildi.

Sarraf-amiralar, başka ülkelerdeki bankerlerin yaptığını yaptılar; mesleklerinin avantajlarını kullanarak zenginleştiler. Ne yazık ki bugün elimizde varlıklarının boyutlarını gösterecek veri bulunmuyor. Dönemin Batılı bir gözlemcisi "bunların (sarrafların) servetlerinin en yüksek olanının bir milyon sterlin" düzeyinde olduğunu tahmin eder.[113] Sarraf ve *bezirgân* Hagop Ağa Hovhannesyan ve [siyahi?] baş haremağası Süleyman'ın toplam malvarlıklarının, her ikisinin de asıldığı 1752 yılında, mücevher ve diğer değerli eşyalar dışında 45 milyon kuruş gibi şaşırtıcı bir düzeyi bulduğu tahmin edilmektedir.[114] Bununla birlikte, Ermeni *bezirgân*ın servetini, birlikte çalıştığı kişinin servetinden ayırmak mümkün değildir. 1828'de, zamanın en varlıklı şahsiyetlerinden olan Harutyun Amira Bezciyan, "bir veya iki önemli [Ermeni] şahsiyetle birlikte" Avrupalı bir gezginden 350.000 kuruşa aldığı eğlence teknesini II. Mahmut'a hediye etmiştir.[115] Aynı sene Harutyun Amira yanan Patrikhane binasının ve üç kilisenin, tahminen üç milyon kuruşluk restorasyon giderlerinin yarısını karşılamıştır.[116]

Bu varlıklı şahsiyetler ek güvenceler olmadan kendilerini güvende hissetmezlerdi. Hükümet onlar için, sıradan *zımmi*ler, yani gayrimüslimlerle (en azından bir dereceye kadar) aynı muameleye

tabi tutulmayacaklarını güvence altına alan yasal bir düzenleme sağlamıştı. Bankerlik mesleğinin doğası gereği sarraf ve alacaklısı –ki bu çoğu kez mültezim paşa olurdu– arasında ihtilaflar yaşanması kaçınılmazdı. *Zımmi millet*inin bir üyesi olarak sarrafın önemli bir yasal dezavantajı vardı: Şer'i mahkemede *zımmi*lerin tanıklığı kabul edilmezdi ve bu yüzden normal mahkemede haklarını adil bir şekilde koruyamazlardı. Dahası, *şeriat* hukukuna göre borç verilen paradan kâr elde etmek yasadışıydı ve tefecilik addediliyordu. Bu duruma çare olarak hükümet, sarrafların davalarının adil bir şekilde görülebileceği özel bir mahkeme kurdu. Batılı kaynaklarda "darphane heyeti"[117] (council of the mint) şeklinde geçen bu özel mahkemenin *hazine-i maliye*ye yani Maliye Bakanlığı'na mı, yoksa *hazine-i hassa*ya[118] yani Sultan Hazinesi'ne mi bağlı olduğu açık değildir. Bu mahkemenin adli örgütlenme yapısı ne olursa olsun, sarraflar diğer gayrimüslim halkın sahip olamadığı bazı haklara sahip olan, sultanın "imtiyazlar tanıdığı"[119] kişiler olmaya devam ettiler.

Yine de bu olağandışı ve imtiyazlı yasal çerçeve, ne varlıklarını ne de can güvenliklerini garanti ediyordu. Dönemin Batılı bir gözlemcisinin kısaca özetlediği gibi "yüksek makamlar yüksek tehlikeler arz eder" kuralı geçerliliğini koruyordu.[120] Yönetim katlarında yolsuzluk ve rüşvet oldukça yaygındı; rüşvetsiz hiçbir şey halledilemiyordu.[121] Bu uygulama yalnız düşük gelirli, alt kademeden devlet memurlarıyla sınırlı kalmayıp, yönetimin üst sınıfları ve para ihtiyacı duyduğunda varlıklı uyruklarının mallarına el koymaktan çekinmeyen sultanın kendisini de kapsıyordu.[122]

Böyle bir ortamda çok sayıda sarraf hem varlığından, hem de canından olmuştur. "Bir sarraf gözden çıkarılacak kadar zenginleştiği zaman[...] asılarak idam edilir, boynu vurulur, mal varlığına el konup ailesi büyük bir yoksulluğun içine sürüklenir" saptaması bu gerçeği bir dereceye kadar kanıtlamaktadır.[123] Hagop Hovhannesyan'ın durumundan daha önce bahsedilmişti. Kendisi sadrazamın hem *bezirgânı* hem de sarrafıydı.[124] 1763'te, Sadrazam Ragıp Mehmet Paşa'nın *bezirgânı* Ğazaros Amira Movsesyan iki meslektaşıyla birlikte hapsedilmiş, onların ölümünden sonra o da asılmıştır.[125]

1821'de, İstanbul'un önde gelen sarrafı Krikor Amira Çarazyan sarrafların merkezi olan Valide Han'ın kapısına asılmıştır.[126] Genelde sarraf, siyasi himayesi altında olduğu paşanın mevkiini kaybetmesi ya da ölümünün bir sonucu olarak hapse atılır ya da öldürülürdü. Paşadan farklı olarak Ermeni sarraf, kimi zaman dostlarının araya girmesi ya da rüşvet yoluyla hayatını ve servetinin bir kısmını kurtarırdı.[127]

Sarrafların mevkilerini kaybetmeleriyle ilgili sayısız örnek arasında en dile düşmüş olanı, daha önce de belirttiğimiz gibi, hem darphanenin yöneticisi, hem de baş kuyumculuk konumlarında bulunan Düzyanlardır. 1819'da, darphanede tuttukları hesaplarının ve faaliyetlerinin ön soruşturması ardından ailenin dört erkek üyesi asılmış, aralarında birkaç kadının da bulunduğu diğer kısım da başkentten Anadolu kentlerine sürülmüş ve büyük mal varlıklarıyla servetlerine el konmuştur. Bu öylesine önemli bir olaydı ki, Fransız sefiri asılmalarını ve bunu takiben mallarına el konulmasını Paris'teki Dışişleri Bakanlığı'na rapor etmişti.[128] Bu olayı konu alan çok sayıda yazılı kaynak vardır. Hükümet hesaplarında yolsuzluk yapıldığı suçlamasının temelsiz olmadığını söyleyemeyiz, ancak cezalandırmada aşırıya gidildiği anlaşılıyor.[129]

Gözden düşerek servetini kaybeden Ermeni sarraflara çarpıcı bir başka örnek de Sadrazam Mustafa Reşit Paşa'nın sarrafı olan Mıgırdiç Amira Cezayirliyan'dır. Reşit Paşa'nın ölümünün ardından (7 Ocak 1858) Mıgırdiç Amira'nın mallarına ve mücevherler de dahil olmak üzere tüm servetine, hesaplarının inceleneceği bahanesiyle el konmuştur (1859). Gerekçe gösterilen neden ile ilgili soruşturma hiç yapılmamış, Mıgırdiç Amira tamamen yoksul kalmış ve iki yıl sonra (1 Nisan 1861) yoksul bir adam olarak ölmüştür. Cezayirliyan Amira'nın başına gelen böyle talihsizlikler vezirlerde yapılan değişiklikler kadar sık olmazdı, ama yine de zaman zaman böyle durumlar yaşanırdı. 1832'de, üç önemli amira Maksud Amira Sarimyan, Canig Amira ve Khıntir Amira Papazyan kardeşler asılmak üzereyken devletin yüksek mevkilerindeki dostların araya girmesiyle kurtulmuşlardır.

Yukarıdaki birkaç örnek ve burada söz edilmeyen benzer olaylardan, devletin Ermeni sarraflara karşı planlı bir politika uyguladığı sonucunu çıkarmak veya böyle bir varsayımda bulunmak yanlış olur. Hapis ve idamlar, Osmanlı siyasi hayatındaki çalkantıların "normal" sonuçlarıdır. Bazıları eski sadrazamlar olmak üzere paşalar bile asılabiliyor ve boyunları vurulabiliyorsa, *zımmi* olan sarrafların da aynı risklerle karşı karşıya olacağı açıktır. Başka bir deyişle, bu dönemde Osmanlı hükümetinin genel olarak sarraflara ve özellikle de Ermeni sarraflarla varlıklı amiralara bilinçli bir düşmanlık gösterdiklerine dair bir kanıt yoktur.

Öte yandan, Ermeni sarraflar Osmanlı sistemiyle öyle güzel kaynaşmışlardı ki, yalnız paşaların değil sultanın da güven ve itimadını kazanmışlardı. Maksud Amira Sarimyan, 1820'li yıllarda II. Mahmut'un "özel kâtibi" olarak atanmıştı.[130] Abdülmecit iki defa Garabed Çelebi Düzyan'ın evinde akşam yemeği yemiş, bir defa da onu *valide sultan*ın, yani annesinin huzuruna çıkarmıştır.[131] Garabed'in yeğeni olan Mihran Çelebi Düzyan'ı da evinde ziyaret etmiştir.[132] Aynı şekilde sultan, Dadyanları da pek çok defa ziyaret etmiş ve bir keresinde Boğos Amira Dadyan'ın Ayastefanos'daki evinde dört gün kalmıştır.[133]

II. Mahmut ve Harutyun Amira Bezciyan arasında gelişen yakın ilişki ise gerçekten benzersizdi. Kazaz Artin diye de tanınan Bezciyan Amira, sultanın dostu, sırdaşı ve danışmanı oldu. Öyle sıkı bir dostluk bağları vardı ki, haklarında pek çok anekdot vardır. Kazaz Artin sarayı sık sık ziyaret ederdi. Hastalandığında sultan onu Yenikapı'daki nispeten mütevazı evinde ziyaret etti ve saraya yakın olsun diye Ortaköy'e taşınmasını sağladı. Öldüğünde de, sultanın emri üzerine tabutu bir teknenin içinde sarayın önünden geçirildi ve Mahmut dostunu bu şekilde uğurladı.[134]

İki örnek, Bezciyanların oynadıkları rolün burada söz edilmeye değer olduğunu göstermeye yeterlidir. 1829'da Türk-Rus Savaşı yüzünden başkentte gıda maddeleri kıtlığı yaşanıyordu. Çare olarak hükümet, tüccarlar da dahil olmak üzere son dönemde Konstantinopolis'e göç eden Ermeni, Rum, Yahudi ve diğerlerinin,

ayrıca bekarların memleketlerine dönmelerini emreden bir ferman yayınladı. Ferman halk arasında huzursuzluk yarattı. Bezciyan bunun yerine dahili gümrük vergilerinin kaldırılmasını, yol ücretlerinin indirilmesini ve buğday ve diğer ürünlerin ticareti üzerindeki tüm sınırlamaların kaldırılmasını önerdi. Sonuç olarak başkent kısa süre içinde buğday ve diğer ürünler açısından büyük bir bolluk yaşamaya başladı.[135] Savaşın sonundaysa yeni bir sorunla karşı karşıya kalınmıştı: Anlaşma şartlarından biri ağır savaş tazminatının ödenmesiydi. Osmanlı Devleti hazinesi boş olduğundan Bezciyan'a, bir yolunu bulup Rusların istediği miktarı sağlaması için izin verildi. Birkaç gün içinde Bezciyan gerekli parayı İstanbul'daki Avrupalı ve yerli tüccarlardan borç bularak topladı.[136]

O zamanlarda "Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi" olarak görülen sultanla bu denli yakın bir ilişki içinde bulunup rahatlıkla saraya girebilmek iki açıdan önemliydi: Birincisi, *zımmi*lerle iletişim içinde olması sultanın açık görüşlülüğünün kanıtıydı. İkincisi, Müslüman imparatorluk içinde en yüksek mevkideki kişiye bu kadar yakın olabilmeleri, Ermeni amiraların, imparatorluğun diğer unsurlarından herhangi biri kadar Osmanlı yönetici sınıfının parçası olduklarını da gösteriyor. Hıristiyan Ermeniler, sultana ve maiyetine çoğu Müslüman *reaya*dan daha yakındı.

Bunu mümkün kılan, Ermeni ileri gelenlere, özellikle de sarraflara verilen roldü. Amira-sarraflar mükemmel birer kapitalisttiler ve birer kapitalist olarak sahip oldukları sermaye Osmanlı maliyesinin işleyişi açısından vazgeçilmez önemdeydi. İltizam vergilendirme sisteminde, para sağlayan banker ve nakit yerine verilen ürünleri satan tüccar olarak sarrafın ikili rolü vazgeçilmezdi. Fatih Sultan Mehmed döneminde küçük çaplı ve sınırlı başlayan iltizam sistemi, giderek gelişti ve *öşür*ün yanı sıra her çeşit verginin toplanmasında kullanılan bir yöntem haline geldi. Osmanlı maliyesi ve ekonomisinde iltizamın önemi arttıkça, sarrafların Osmanlı devlet sistemindeki konumları da daha kritik ve yaşamsal bir nitelik kazandı.

Buna rağmen sarraflar olumlu bir imgeye sahip değildi. "Aşırı yüksek faiz hadleri"[137] uygulayan tefeciler, "devasa büyüklükte,

ama bir o kadar da haksız kazancı, piyasayı birtakım oyunlarla yükseltip düşürerek, hiçbir yerde görülmemiş boyutlarda tefecilik yaparak kazanan"lar[138] ve "komprador sermayenin kodamanları"[139] olarak tanımlanırlardı ve hâlâ da öyle tanımlanırlar. Dönemin Avrupalı bir tarihçisine göre sahip oldukları gücü öylesine kötüye kullanıyorlardı ki, bu güç, "köylüleri sömürüyor, paşalar arasında ve yönettikleri bölgede nefret tohumları ekiyor, sosyal hizmetlerin kötüleşmesine yol açıyor, kişilik, şeref ve dürüstlüğe yer vermiyordu."[140] Rolleri ve konumlarına ilişkin öylesine çarpık bir algı hüküm sürüyordu ki, İstanbul'a yerleşmiş İngiliz bir tüccar "Osmanlı Devleti'nin iki varlık nedeninden biri, elli altmış kadar banker, yani tefecinin ve haksız kazançla servet kazanmış 30 ya da 40 paşanın çıkarlarına hizmettir" demiştir.[141]

Bu eleştiriler ve hatta suçlamalar, sarrafların göründükleri kadar bencillikten uzak ve çıkarını düşünmeyen kişiler olmadıklarına işarettir. Dönemin Batılı gözlemcileri, sarrafların verdikleri borç para üzerinden yüksek faiz uygulamalarına tepki gösteriyorlardı, ancak daha önce de belirtildiği üzere bu oranlar ne tefeciliğe girecek kadar yüksek, ne de zalimceydi. Aslında sarraflar, vergi toplamakla bağlantılı ticari işlerden (köylülerin para yerine verdiği tarım ürünlerini ucuza alıp pahalıya satmak), borç faizleri kadar para kazanıyorlardı. Ne var ki, Osmanlı mali işlerinde geçerli olan yüksek faiz oranları Avrupalıların zararına işliyordu. Nitekim ellerinde yatırım bekleyen "sermaye fazlası" olduğundan, karşılarına çıkan ilk fırsatta, yani Kırım Savaşı ertesinde Osmanlı finans endüstrisine girdiler.[142] Bundan sonrası Osmanlı mali tarihinin konusuna girer.

O dönemin gözlemcilerinden farklı olarak bu konu üzerinde çalışan günümüz araştırmacıları sorumluluğu sarraf ve paşa arasında eşit bir şekilde paylaştırırlar. Günümüz tarihçilerinden biri, bunlardan her ikisinin de iltizam sisteminin parçası olduğundan ve bundan eşit derecede yararlandığından dolayı işbirliği içinde olduklarını yazar. Bu ikisi, mevcut koşulları hukuk dışı yollarla kendi çıkarları doğrultusunda kullanıyorlardı.[143] Üstelik dönemin

saray tarihçisi Cevdet Paşa, sarraflara kıyasla mültezim paşalara daha eleştirel yaklaşır. Mültezimleri, "iltizam için daha yüksek vergiler toplamak üzere taşraya giderek fakirlere zulmeden, işe yaramaz, kaba adamlar", olarak tanımlar.[144] Dönemin en katı Batılı sarraf eleştirmeni bile "Türkiye'nin kötü yönetiminin nedeninin paşaların elindeki güçte"[145] aranması gerektiği sonucuna varmış ve bu durumun "vergilerin ancak paşaların aracılık etmesine izin vermeden toplanmasıyla" düzeltilebileceğini yazmıştı.[146]

Sorunu çözmenin yolu paşaların "aracılığı"ndan geçsin ya da geçmesin, iltizam vergilendirme sisteminin Osmanlı vergi mükelleflerini mahkûm ettiği ağır şartlarda, hiç kuşkusuz Ermeni sarrafların da payı vardı. Müslüman olsun, *zımmi* olsun, vergi mükellefleri vergilerin katmerli oluşundan, ağırlığından ve keyfiliğinden çok çekiyorlardı.[147]

Sonuçta Ermeni sarraflar, maliyesinde kronik bir açık sorunu yaşayan bir devlete borç para veriyordu. Her şey bir yana onlar, kırılgan Osmanlı maliye sisteminin iç sarsıntılar ve çöküntüler yaşamadan işleyişini sürdürebilmesine ve dış müdahalelere daha uzun süreyle gerek duyulmamasına yardımcı olmuşlardır. En azından bir Türk tarihçi bu kritik dönemde sarrafların olumlu rolünü teyit eder: "Devletin muhtaç olduğu dönemde sarrafların oynadığı rol gerçekten de büyüktür."[148]

Ermeni sarrafların sahip oldukları güç, dönemin Batılı bir tarihçisine göre "herhangi bir Türk valisini halktan biri haline getirebilecek" kadar büyük ve belirleyiciydi.[149] Ekonomik güçlerine ilişkin bu gözlemin, yanlış değilse bile abartılı olduğunu, aynı gözlemcinin "bankerlerin kendi başlarına bir gücü yoktu, özel bir etkileri de yoktu, siyasi olarak hiçbir öneme sahip değildiler", şeklindeki saptamasından anlayabiliyoruz.[150]

Sarraf-amiraların işlevleri ve rollerine ilişkin değerlendirmelerde, karşıtlık denemese bile farklı görüşler dile getirilmesine karşılık, teknokrat-sanayici ve mimar amiralar hakkında bu türden bir belirsiz ve tartışmalı duruma rastlamayız. Dadyanlar ve çalışanları sahneye çıktığında Osmanlı Devleti III. Selim'in öncülüğü ve

girişimiyle, ordu donanımlarının makineyle üretimini amaçlayan temkinli ve belirli sınırlar dahilinde bir atılım başlatmıştı. Bu çabalar II. Mahmut döneminde yoğunlaştı ve Abdülmecit'in hükümdarlığı döneminde iddialı bir sanayileşme programına dönüştü. Hükümet her şeyden çok, çeşitli projeleri yürütebilecek teknik becerilere sahip sanayii yöneticilerine ihtiyaç duyuyordu. Dad Arakel Amira'dan başlayarak Dadyanlar teknik alanda benzersiz bir beceri ve hüner gösterdiler ve böylece endüstriyel alanda da yeteneklerini kanıtladılar. Arazi seçiminden, modern makineler ithal etmekten ya da çeşitli fabrikaları işletip yönetmekten çok daha fazlasını yaptılar. Yeni aletler ve makineler icat ettiler, Avrupa'dan makine getirip adapte ettiler. Yenilikçi oldukları kadar mucitlerdi de. Dadyanlar genel olarak Osmanlı toplumuna yalnız Avrupa'nın gelişmiş teknolojik yöntemlerini değil, Batılı zihniyet ve düşünce tarzını da getirdiler. Başka bir deyişle aynı zamanda batılılaşmanın da öncüleriydiler.

İster sarraf, mimar, tüccar-tedarikçi, ister teknokrat olsun, amiralar sınıf olarak Osmanlı yönetim sisteminde ve yönetici sınıfında köklü bir yere sahiptiler. Osmanlı toplumunda yalnızca yönetici elitin üyelerine tanınan imtiyazlar, haklar ve statüler elde etmişlerdi.

Bu ihtişamın tüm çekiciliğine ve imrendiriciliğine rağmen amiralar, onları yönetici elitten ayıran en temel, en karakteristik unsurdan, siyasi güçten yoksunlardı. Amiralar Osmanlı hükümetinde ne siyasi görevlere gelebildiler, ne de gerçek anlamda siyasi bir güç kullanabildiler; Osmanlı hükümetinin iç ve dış politikasını doğrudan etkileyemediler. Her ne kadar rejimin korunması onların çıkarına olsa da, hükümet, ekonomik çıkarlarını ve sosyal statülerini tehdit edecek reformlara giriştiğinde gözle görülür bir muhalefet sergilemediler ve razı oldular. Osmanlı yönetici sınıfının marjinal üyeleri olarak politik güçten yoksun amiralar, bu gücü neredeyse sınırsız bir özgürlükle Ermeni milleti üzerinde kullanmak için bol fırsat buldular.

Notlar

1 Çok sayıda Ermeni kaynak içinden başvurulanlar şunlardır: A. Keçyan, *Agın*, s. 61; A. Berberyan, *age.*, s. 19 ve çeşitli yerlerde; Gabriel Ayvazovski, *Badmutyun Osmanyan Bedutyan* [Osmanlı Devleti Tarihi], 2 cilt, Venedik, 1841, 2:35; H. İnciciyan, *Aşkharhakrutyun Çorits Masants Aşkharhi* [Evrensel Coğrafya], 5 cilt, Venedik, 1801–1806, 5:121. Batılı kaynaklar arasında yer verilenler şunlardır: Ubicini, *age.*, 2:315; MacFarlane, *Constantinople*, 1:112; Urquhart, *age.*, s. 108-112; A. Du Velay, *Essai sur l'Histoire Financière de la Turquie*, Paris, 1903, s. 47, 53; Adoiphus Slade, *Records of Travels in Turkey, Greece, Etc. in the years 1829, 1830 and 1831*, Philadelphia, 1833; tekrar baskı, Londra, 1854, s. 434.
Bir görgü tanığın anlatımı da şöyledir: "Dahildeki tüm paşaların kendi bankerleri olma zorunluluğu vardı ve bunların büyük çoğunluğu Konstantinopolisli Ermenilerdi." ABCFM, *Mission to the Armenians*, İstanbul, cilt 1, 1838-1844, No. 144.

2 Ahmet Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 12 cilt, İstanbul, 1871-1880, 1:159-163, 11:45-46; Ermenice çev. A. KH. Safrastyan, *Turkagan Ağpürneri Hayasdani, Hayeri yev Andrgovgasi Müs Joğovurtneri Masin* [Ermenistan, Ermeniler ve Güney Kafkasya'daki diğer halklar hakkında Türk kaynakları], 2 cilt, Erivan, 1961-64, 1:237-243, 300-302.

3 Pakalın, *age.*, 1:79-3, "Hazine Sarrafları".

4 *age.*

5 *Aynı kitap*, 2:57-53; Mehmet Genç, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi*, Osman Okyar, Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Ankara, 1975, s. 232-235; Du Velay, *age.*, s. 2-81.

6 *İltizam* sistemi ve çeşitli vergilerin toplanması hakkında özet bilgi için bkz. Pakalın, *age.*, 2:57-58, "İltizamat".

7 Urquhart, *age.*, s. 108.

8 Pakalın, *age.*, 2:58.

9 *age.*, 1:793.

10 *age.*

11 Urquhart, *age.*, s. 110.

12 Walsh, *age.*, 2:430.

13 Urquhart, *age.*, s. 110.

14 Walsh, *age.*, 2:430.

15 Urquhart, *age.*, s. 108.

16 White, *age.*, 2:63.

17 Şu alıntı, dönemin Batılılarının sarraflar hakkında ne düşündüğüne ilişkin tipik bir örnektir: "yerli sarraf [metinde aynen] [...] devasa büyüklükte, ama bir o kadar da haksız kazancı, piyasayı bir takım oyunlarla yükseltip düşürerek, hiçbir yerde görülmemiş boyutlarda tefecilik yaparak ve [...] elinden geçen paraları 'sinekten yağ çıkarırcasına' değerlendirerek elde eder." Farley, *The Resources of Turkey*, s. 70.

18 Ami Boue, *La Turquie d'Europe*, 4 cilt, Paris, 1840, 3:124.

19 Ronald C. Jennings, "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 16 (1973): 184.

20 *age.*, s. 190.

21 *age.*, s. 214. Batı Avrupa'da devlet tahvillerine uygulanan standart oran yıllık yüzde beş veya altıdır. Bkz. Donald C. Blaisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire*, New York, 1929, s. 20.

22 Walsh, *age.*, 2:430.

23 Ubicini, *age.*, 2:315.

24 Hovhannes Sepasdatsi, *Badmutyun Sepasdiyo* [Sivas Tarihi], B. L. Çukasızyan, Erivan, 1974, s. 115.

25 Toros Azadyan, *Agın*, İstanbul, 1956, s. 87. Paşa sadrazamlığa yükseldikten sonra, Ermeni sarrafın ailesini gizlice Agın'dan İstanbul'a getirmiş, büyük bir eve yerleştirmiş ve arkadaşını da sanki geçerken uğramış gibi oraya götürmüştü.

26 Urquhart, *age.*, s. 109.

27 Pakalın, *age.*, 1:793.

28 *Intartzag Oratsuyts* [Kapsamlı Yıllık], 1900, s. 141; Zartaryan, *age.*, s. 138.

29 *Arşaluys Araradyan*, İzmir, 10 Ocak 1847, s. 3.

30 Pakalın, *age.*, 2:334, "Kuyumcubaşı".

31 Haygag Gosoyan, "Vaspuragani Hay Joğovırtagan mi kani Dohmig Arhesdneri Masin." [Bazı geleneksel Van Ermeni el zanaatları üzerine], *Varak*, Teaneck, New Jersey, 58 (Temmuz 1967): 24.

32 *Küliçeci* taşrada kullanılan Türkçe bir kelimedir. Ne Osmanlıca, ne de modern Türkçe sözlüklerinde yer alır. *Redhouse Türkçe-İngilizce Sözlük*, İstanbul, 1921, s. 1600'de yakın bir kelime olarak *küliçe* "düz ve yuvarlak metal, balmumu vb. kalıbı" şeklinde tanımlanmıştır.

33 Zartaryan, *age.*, s. 123; ilk kez Aram Andonyan tarafından *Luys*'da yayımlanan makalesinde bahsedilmiştir, 1908, No. 10.

34 Bkz. Hovhannes Der Bedrosyan'ın makalesi, "Hayeru Sadarı Turk Mışaguytin yev Dındesutyan" [Ermenilerin Türk Kültürüne ve Ekonomisine Katkıları]. *Arev* (Kahire), 29 Kasım 1976, s. 3.

35 *Encyclopedia of Islam*, 2. baskı, "Dar al-Darb", Halil İnalcık (bundan böyle EI2 şeklinde belirtilecektir).

36 *Emin* (a) ve *amil* (b) terimleri arasında bir karışıklık vardır. Uzunçarşılı ve Pakalın, *darphane emini*ni her yıl atanan ve görevi darphane gelirlerini tahsil etmek olan memur olarak kabul ederler. (Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara, 1945, s. 386; Pakalın, *age.*, 1:396). Halil İnalcık'a göre (bkz. yukarıdaki not) o konumdaki kişi *amil*di ve bu göreve nail olmuştu; *amil*in *emin* ve *vekil* denen yardımcıları vardı. İnalcık darphanenin işletiminden, devletin atadığı "*emin* veya *nazır* denen ve darphaneyi denetleyen kişinin sorumlu olduğunu" söyler.

İlk iki tarihçi *sahib-i ayar*'ı (ya da *'ayyar'*), darphanenin tüm yasal ve teknik işle-

rinden sorumlu olarak görürken, İnalcık bu kişinin yönetici konumuna da sahip olduğunu belirtir.

İki terimin kullanımında bu tür karışıklıklara yol açmamak için Düzyanlar burada, herhangi bir Osmanlı terimi kullanmaktan kaçınılarak darphane yöneticisi olarak anılmaktadırlar.

(a) emin: Osm. Tar. Yönetici, bölüm başkanı, s. 338;

(b) amil: Arapça tarih terimi: Vali, yüksek yönetim memuru; Osmanlıca tarih terimi: Maliye idarecisi, gelir tahsildarı, s. 57 (*Yeni Redhouse Türkçe-İngilizce Sözlük*, İstanbul, 1974).

37 EI2, "Dar al-Darb", Halil İnalcık. Darphanenin alt birimlerinin detaylı anlatımı için bkz. Pakalın, *age.*, 1:394-396; Uzunçarşılı, *age.*, s. 384-386.

38 Asadur, *agm.*, s. 71; Mırmıryan, daha fazla açıklama yapmadan Rasdyan ailesinden Rasdoğlu'nun adını verir; bkz. Mırmıryan, *Masnagan*, s. 66.

39 Zartaryan, *age.*, s. 124; Torkomyan, *age.*, 1:295.

40 Ermeni kaynaklarına göre Yahudi müdür Bonfil yolsuzluk yapmıştı ve Mikayel Düzyan araya girip hayatını kurtarmasa asılacaktı. Üstelik Mikayel, Bonfil'e ömür boyu maaş bağlamıştır. Yalnızca Balti diye bilinen bir başka Yahudi'nin bunu engellemeye çalıştığı ama başarılı olamadığı söylenir. Bkz. Zartaryan, *age.*, s. 124-125; Menevişyan, *age.*, s. 14-16.

Öte yandan, 19 Kasım 1762 tarihli bir mektupta, İstanbul'daki Mıkhitarist cemaatinin bir üyesi, Venedik'teki üstünü bilgilendirmek üzere, binden fazla Yahudi'nin "ihanetlerinden dolayı" başkentten sürgün edildiklerini ve Mikayel Düzoğlu'nun sultan tarafından *halçıbaşı* (maden cevheri dökümcülerinin, ya da metal arıtım işçilerinin başı) olarak atandığını yazmıştır. Bkz. *Arşivler*, Mektuplaşma, Mıkhitarist Manastırı, Venedik.

41 Kuyumcuların çalıştığı bölümün yanı sıra darphanede sultanın ve ailesinin, sultanın annesi *valide sultan*ın vb. mücevherlerinin korunduğu bir de depo bulunuyordu. Ayrıca saray harcamalarından kullanılacak paraların saklandığı bir hazine odası, teminatların saklandığı bir büro ve saray mühürlerinin muhaza edildiği bir kasa da darphanede yer almaktaydı. Bkz. "Kostandnubolso Poğeranotsı" [Konstantinopolis Darphanesi], *Pazmaveb*, 1 Aralık 1847, s. 363.

42 A. Berberyan, *age.*, s. 170.

43 Bkz. Not 1, s. 97.

44 Menevişyan, *age.*, s. 37.

45 Menevişyan, *age.*, s. 37.

46 Pakalın, *age.*, 1:396.

47 Pakalın, *age.*, 1:394.

48 İnciciyan, *age.*, 5:121.

49 Mırmıryan, *Masnagan*, s. 51, *sahib-i ayar* Yeremya'dan ünlü bir şahsiyet olarak bahseder; Der Bedrosyan, *agm.*, 29 Kasım 1976, yıllarca darphanede çalışmış Kakmacı Kevork Ağa ve Yeğiazar Ağa'dan bahseder.

50 Jan Reychman ve Ananiasz Zajaczkowski, *Handbook of Ottoman Turkish Diplomatics*, Lahey, 1968, s. 29.

51 Cüneyt Ölçer, *Sultan Abdülmecit Devri Osmanlı Madeni Paraları*, İstanbul, 1978, s. 6-8; "*Poğeranotsi Hin Dedragneru Artzanakrutyunneri Norutyunner Haydnetsin*" [Yenilikleri Açığa Çıkaran Eski Darphane Kayıtları], *Marmara*, İstanbul, 14 Temmuz 1978, s. 1 ve 4. Yukarıdaki bilgi için darphane kayıtlarını bulan İstanbullu Garo Kürkman'a teşekkür ederim.

52 Pakalın, *age.*, 1:396.

53 P. Keçyan, *age.*, s. 17-18.

54 *Kehya* veya *kahya*, "ticaret birliğinin muhafızı veya başkanı" olarak tanımlanır, *Yeni Redhouse*, s. 582.

55 Asadur, *agm.*, s. 95.

56 Mırmıryan, *Masnagan*, s. 72.

57 A. Keçyan, *Agın*, s. 206.

58 *age.*, s. 151.

59 Ubicini, *age.*, 2:314.

60 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 2. baskı, New York, 1969, s. 107.

61 *age.*, s. 108.

62 *age.*, s. 386.

63 A. Berberyan, *age.*, s. 276; Asadur, *agm.*, s. 151, not 1; Ormanyan, *age.*, 3:3734-3735.

64 Kaynaklarda birliğin dağılış tarihi hakkında bilgi yoktur.

65 *Arşaluys Araradyan*, 27 Mart 1853, s. 1.

66 Pakalın, *age.*, 2:58.

67 Blaisdell, *age.*, s. 27 çeşitli yerlerde.

68 Boğosyan, *age.*, s. 23-25.

69 Edward C. Clark, "The Ottoman Industrial Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, 5, No. 1 (Ocak 1974): 70.

70 Boğosyan, *age.*, s. 23-25.

71 *age.*, s. 28; G. Basmacıyan, "Dadyan Kertasdani Cüğakrutyunı" [Dadyan Sülalesinin Soyağacı], *Panaser*, Paris, 1907, s. 121.

72 *Intartzag Oratsuyts* [Kapsamlı Yıllık], 1932, s. 98-99.

73 Boğosyan, *age.*, s. 52-55.

74 A. Berberyan, *age.*, s. 264-265.

75 Prusyalı mühendisler Azatlı fabrikasında üretilen barutun gücünü denemiş, İngiltere'de yapılan barutla karşılaştırmış ve ikisinin eşit kalite ve standartlarda olduğunu görmüşlerdir. Bkz. *Arşaluys Araradyan*, İzmir, 18 Ekim 1841.

76 1846'da üç oğlunun yardımıyla Hovhannes Amira pamuktan üretilen barutu Sultan Abdülmecit'in önünde denemiş, başarılı sonuç elde etmiştir. Bkz. *Hayasdan*, İstanbul, 30 Kasım 1846.

77 Boğosyan, *age.*, s. 63-73; Alboyacıyan, *Les Dadian*, s. 79-80 ve 100-102.

78 *Arşaluys Araradyan*, 1847, No. 280.

79 Clark, *agm.*, s. 71.

80 *age.*, s. 158.

81 Boğosyan, *age.*, s. 123-127.

82 *age.*, s. 158.

83 Torkomyan, *age.*, 1:400.

84 Boğosyan, *age.*, s. 47.

85 Walsh, *age.*, 2:432.

86 Boğosyan, *age.*, s. 65.

87 Clark, *agm.*, s. 68.

88 *The Times*, Londra, 23 Ocak 1850, s. 6, Clark, *agm.*, s. 73.

89 Clark, *agm.*, s. 74; Cyrus Hamlin, *Among the Turks*, Londra, 1878, s. 57-60.

90 *age.*, s. 73-74. Bu aksiliklere örnek olarak, 1848'de Küçükçekmece'deki barut fabrikasında bir patlama meydana gelmiş; 1855'teki deprem Bursa'daki ipek fabrikasını yerle bir etmiş; ulaşım yollarının ve gerekli donanımın yokluğu yüzünden, kömür ve demir yataklarında üretim gecikmiş, bu da numune çiftliğe demir saban dağıtımını aksatmıştır.

91 *age.*, s. 73.

92 *age.*, s. 75.

93 Charles Issawi, (ed.). *The Economic History of the Middle East, 1800-1914*, Chicago, 1966, s. 47.

94 İnciciyan, *age.*, 5:131; Torkomyan, *age.*, 1:213.

95 Zartaryan, *age.*, s. 160, Bali'nin oğlu Minas'ın Sultan III. Ahmet'e (1703-1730) ve I. Mahmut'a (1730-1754) hizmet ettiği ve 1703'te (?) öldüğü belirtilir. Ölüm tarihinde bir baskı hatası olduğu görülüyor; doğrusu 1730 olmalıdır. Öte yandan Torkomyan, dönemin kroniğinin kayıtlarına dayanarak Minas'ın 1804'te inşa edilen kilisenin mimarı olduğunu belirtir. Bkz. Torkomyan, *age.*, 1: 213-214.

96 Asadur, *agm.*, s. 61.

97 Godfrey Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, Baltimore, 1971, s. 417.

98 *age.*, s. 419.

99 *age.*, s. 132.

100 Zartaryan, *age.*, 2:43.

101 Sarkis ve Nigoğos Balyan'ın (Hagop nispeten genç yaşta ölmüştür) yaptığı binaların listesi için Bkz. Boğosyan, *age.*, 138-139.

102 Goodwin, *age.*, s. 419. Balyan ailesinin işlerinin daha ayrıntılı bir değerlendirmesi için ayrıca bkz. s. 398-399 ve 417-426.

103 *age.*, s. 425.

104 Pakalın'a göre bezirgânlar *çorbacı* ve çelebi olarak da bilinen Hıristiyan tüccarlardı. Bu terim *ehl-i ticaret*, yani tüccarlar ve mesleği sarraflık olan ticaret erbabı ile aynı anlamda kullanılırdı. Bkz. Pakalın, *age.*, 1:183, karş. "bazirgân" ve "bazirgânbaşı."

105 A. Keçyan, *Agın*, s. 272.
106 Mırmıryan, *Masnagan*, s. 71.
107 Der Bedrosyan, *agm.*, 6 Kasım 1976, s. 3.
108 Mırmıryan, *Masnagan*, s. 65.
109 A. Keçyan, *Agın*, s. 178.
110 Zartaryan, *age.*, 2:43.
111 Normal olarak verilen ücretin 5.000 altın olduğu kabul edilirse, elde edilen gelir, 500.000'le 900.000 altın arasında değişiyordu.
112 Hovhannes Amira, 1856'da Fransa'da tanıdığı Kırım Savaşı'nda Müttefik Kuvvetleri Komutanı Mareşal Pelissie'yi Beşiktaş'taki bu evde ağırlamıştır. *Masis*, İstanbul, 1856, No. 232, Boğosyan, *age.*, s. 77-78'de belirtilir; A. Berberyan, *age.*, s. 600-601.
113 Urquhart, *age.*, s. 109.
114 J. M. Jouannin ve Juels Van-Gauer, *Turquie*, Paris, 1850, s. 343, Ormanyan, *age.*, s. 2979'da belirtilir.
115 MacFarlane, *Constantinople*, 1:491.
116 *Intartzag Oratsuyts* [Kapsamlı Yıllık], 1901, s. 191.
117 Ubicini, *age.*, 2:314.
118 Pakalın, *age.*, 1:793.
119 *age.*
120 MacFarlane, *Constantinople*, 1:113.
121 Stanley Lane-Poole, *The People of Turkey*, John Elijah Blunt'ın önsözü, 2 cilt, Londra, 1878, s. xvi. Dönemin Türk mizahçısı bu durumu çok yerinde açıklar: "İçeri girdim, selam verdim, rüşvet değildir deyi almadılar." [Fuzuli, *Şikayetname*, 'Selam verdim rüşvet değildir deyu almadılar'.]
122 Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 cilt, Cambridge, Mass., 1976, 1:265.
123 Walsh, *age.*, 2:431. Bu konuda Ermeni olmayan bir örnek verebiliriz. Yahudi Şapçı, o kadar hayırseverdi ki, "fakirlerin babası" olarak anılırdı. Önemsiz bir suçlamayla idam edilmiş ve varlığına el konulmuştu. MacFarlane, *Constantinople*, 2:147-150.
124 Torkomyan, *age.*, 2:612, 3:279.
125 *age.*, 2:612; A. Keçyan, *Agın*, s. 285. Kaynaklarda üç farklı kişinin adı geçer. Bu karışıklığın nedeni, on dokuzuncu yüzyıl geleneği olarak amiraların ilk isimleriyle anılmalarıydı.
126 A. Berberyan, *age.*, s. 175 ve 465.
127 Mırmıryan, *Masnagan*, s. 65.
128 *Archives des Affaires Etrangéres*, Paris, Diplomatik Yazışmalar, Türkiye, cilt 232, Temmuz 1819-Aralık 1820, s. 108.
129 Bu konuyla ilgili birkaç kaynak verilebilir: Arsen Pakraduni, *Azkapanutyun yev Badmutyun Nşanavor Antsits Aznvazarm Dann Düzyants* [Soylu Düzyan Aile-

sinde Önemli Olayların Tarihi ve Ailenin Soyağacı], Mıkhitarist Kütüphanesi, 1856, Venedik; MacFarlane, *Constantinople*, 2:143-144; Menevişyan, *age.*, s. 28-33; Ayvazovski, *age.*, 2:519; Ormanyan, *age.*, 2:3452-3455.

Burada belirtilen kaynaklara göre, suçlu, Sultan II. Mahmut üzerinde büyük etkisi olan Sadrazam Halet Efendi ve onun Yahudi sarrafı, Ermeni kaynaklarında Khesgel olarak geçen Yehazkel'di. [Halet Efendi, Türkçe kaynaklarda burada belirtildiği gibi sadrazam olarak değil, II. Mahmut'un baş danışmanı Rikâb-ı Hümâyûn Kethüdâsı Mehmet Sait Halet Efendi olarak geçiyor.] (Bkz. M. Franco, *Essai sur l'Histoire des Israelites de l'Empire Ottoman*, Paris, 1897, s. 133). Halet Efendi, Düzyanların dostu olan darphane amili Abdülrahman Efendi'nin yerine işbirlikçisi Hayrullah Efendi'yi getirmiştir. Hayrullah Efendi darphane hesaplarını incelemiş ve hesapların birbirini tutmadığına dair tespitlerde bulunmuştur. Düzyanlar çok fazla borç para dağıtmışlar; dahası darphanenin parasını da savruk bir şekilde harcamışlardı. Ama ne verdikleri borçları tahsil etmelerine, ne de açığı kapatmak için arkadaşlarından borç almalarına izin verildi; zimmetine para geçirdiklerine dair yazı zorla imzalatılarak hemen asıldılar. Sonunda Halet Efendi de görevinden alındı ve boynu vurularak idam edildi. Yahudi sarrafıysa Bezciyan Amira'nın araya girmesiyle kesin bir ölümden döndü.

130 Zartaryan, *age.*, s. 28.

131 Menevişyan, *age.*, s. 41.

132 Pakraduni, *age.*, s. 2.

133 A. Keçyan, *Agın*, s. 138.

134 Toros Azadyan, *Harüramya Hopelyan Bezciyan Mayr Varjarani, Kumkapı, 1830-1930* [Kumkapı Bezciyan Okulu'nun Yüzüncü Yılı], İstanbul, 1930, s. 22-23; Isdepan Papazyan, *age.*, İstanbul, 1864, s. 65; Zartaryan, *age.*, s. 8-9.

135 Zartaryan, *age.*, s. 20-21.

136 Aynı kitap, s. 23. Alexander W. Hidden, *The Ottoman Dynasty*, New York, 1912, s. 304-305.

137 Du Velay, *age.*, s. 52.

138 N. W. Senior, *A Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumn of 1857 and the beginning of 1858*, Londra, 1859, s. 85.

139 Ğazaryan, *age.*, s. 396.

140 Urquhart, *age.*, s. 112.

141 Senior, *age.*, s. 84.

142 Blaisdell, *age.*, s. 23.

143 *age.*, s. 12.

144 Cevdet, *Tarih*, 6:235-238; Safrastyan, *age.*, 1:27-279.

145 Urquhart, *age.*, s. 117.

146 *age.*, s. 112.

147 Du Velay, *age.*, s. 59-108, Osmanlı vergi mükelleflerinin durumu hakkında.

148 Pakalın, *age.*, 1:792.
149 Urquhart, *age.*, s. 108.
150 *Aynı kitap*, s. 112.

IV. BÖLÜM

Ermeni Milletinde Amiraların Rolü

Amiralar, bireysel ve kolektif olarak o kadar büyük bir güce sahiptiler ki, bu çalışmaya konu olan dönemin tamamında Ermeni milletinin ulusal yaşamı üzerinde egemenliklerini sürdürdüler. Bir yandan Osmanlı memurları ile bağlantıları ve devlet katındaki konumları, diğer yandan ekonomik zenginlikleri ve sahip oldukları mali olanaklar bu gücün kaynaklarını oluşturmuştur. Merkezi Osmanlı yönetimi ve ekonomisindeki rollerini daha önce incelemiştik. Şimdi Ermeni milleti içinde oynadıkları role bakalım. 1770'ten[1] 1840'a kadar mutlak bir güce sahip olduklarını söylemek abartılı olmayacaktır.

Ermeni yaşamının her açıdan merkezi İstanbul'daki Patrikhaneydi. Bu kurumun kontrolünü elinde bulundurmak, imparatorluk sınırları dahilindeki bütün Ermeniler üzerinde hakimiyet anlamına geliyordu. Dolayısıyla amiralar bu merkezi ulusal kurumu kendi egemenlikleri altına almak için daima çaba harcamışlar, genellikle de bunda başarılı olmuşlardır. Bu hedefe ulaşmanın en etkili ve süratli yolu, pek çok alanda kendini göstermiş olan ekonomik güçlerini kullanmaktı.

Bu ekonomi silahını kullanma yollarından biri hayır işleriydi. Dönemin ruhuna uygun olarak, amiralar büyük miktarlarda yardım ve hayır amaçlı paralar bağışlamışlardır. Örneğin, 1829'da Harutyun Amira Bezciyan fakirlere dağıtılması için 100.000 kuruş vermişti. Birkaç yıl sonra 1832'de, fakir ve muhtaçlara yardımı kurumsallaştırmak amacıyla Bezciyan'ın çabalarıyla[2] özel bir fon oluşturuldu. Bu fon, *Dnangats Madagararutyun* (Evsizlere Yardım) denen otuz altı üyeli bir kurul tarafından yönetiliyordu. Bu komite ya da kurul, her biri bir ya da iki önde gelen amiranın başkanlığını yaptığı ve tanınmış zanaatkârları da kapsayan altı "sınıf" veya

kategoriden oluşuyordu. Her grup, temsilcileri aracılığıyla katkı olarak belirli bir miktar parayı bu kuruma aktarıyordu. Komite parayı fakirlere, yetimlere, kimsesiz yaşlılara, zihinsel özürlülere ve hatta çeyiz olarak kullanmaları için yoksul gelinlere dağıtırdı. Ayrıca, ihtiyacı olan okullara da maddi destekte bulunuluyor, Patrikhane'nin mali yükü hafifletiliyordu. Bireysel veya idari komite aracılığıyla toplu halde fakirlere yardımda bulunarak, amiralar millet gözünde hayırsever ve yardımsever imajlarını pekiştirmekteydiler.

Hayırseverlik faaliyetlerinin bir parçası olarak amiralar çok sayıda hastane kurdular. Daha 1743'te Narlıkapı'da bir hastane inşa etmişlerdi. 1794'te Mıgırdiç Amira Miricanyan bu hastanenin onarımı için büyük miktarda para yardımında bulundu. Aynı yıl içinde Pera'daki hastanenin yapımı için de para verdi.[3] Bu türden en dikkat çekici örnek İstanbul'daki Ermeni cemaati tarafından hâlâ kullanılmakta olan büyük Surp Pırgiç Azkayin Hivantanots'tur (Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi). Bu hastane de Harutyun Amira Bezciyan'ın girişimi ve cömert bağışı sayesinde kuruldu. Hastanenin yapımına 1832'de başlandı ve tamamlanması iki yıl sürdü. 4.000 cubitin* üzerinde geniş bir alan üzerinde kurulu hastane, 20.000 Osmanlı altınına veya 460.000 franka (1887 kuruna göre) eşdeğer 4.000 keseden fazla paraya mal oldu.[4] Bu büyük kuruluş, yalnız tıbbi kullanıma tahsis edilmiş binaları değil, yetimhane, yaşlılar evi ve ruh hastaları için bir bölümü de kapsıyordu.

Herkesin saygısını ve hayranlığını kazanan Bezciyan Amira, hastane masraflarının karşılanması için diğer amiraları da seferber etmeyi başardı. Bir örnek vermek gerekirse, Bağdasar Amira Çeraz 60.000 kuruş bağışlarken, kızı da buna ek olarak 30.000 kuruşluk yardımda bulundu.[5] Binanın mimarlığını Garabed Amira Balyan ve kayınbiraderi Hovhannes Amira Serveryan, genel denetimini ise Mikayel Amira Pişmişyan üstlendi. Proje şartnamesiyle ilgili konularda Bezciyan'ı Hagop Çelebi Düzyan temsil ederdi. Bezciyan proje tamamlanamadan hayatını kaybetti.

---

* **Cubit:** Dirsekten orta parmağın ucuna kadar olan mesafeye eşit eski bir uzunluk ölçüsü, gez.

Hastane çeşitli amiralar tarafından yönetildi. Kurumu ilk yöneten, hastaneyi genişletmek amacıyla komşu araziden de parseller alan Bezciyan'ın güvendiği arkadaşı Pişmişyan Amiraydı. Daha da önemlisi, mum üretimi Müslüman *evkaf* vekaletinin tekelinde iken, Pişmişyan Amira, Ermeni kiliseleri, manastırlar ve rahibe manastırlarında kullanılacak mumların hastanede üretilmesi iznini almıştı. Mum satışından elde edilen kâr hastaneye kalacaktı.[6] Kurum, Boğos Amira Dadyan yönetiminde daha da gelişti. Boğos Amira Dadyan ayrıca sultanın kendisine, ailesinin et ve ekmek ihtiyacını karşılamak üzere bağladığı tahsisatı da hastaneye aktarıyor, dahası, hastaneye yıllık 50-60.000 kuruş civarında bağış da yapıyordu.[7]

Hayır ve yardım işlerinin yanı sıra amiraların çoğu eğitim alanında da aktifti. İlk seküler Ermeni okulu, aydın fikirli amira Mıgırdiç Amira Miricanyan'ın maddi desteğiyle 1790'da Kumkapı'da açıldı. Bu okul örnek oluşturdu ve kısa süre içinde İstanbul'un çeşitli semtlerinde çok sayıda okul açıldı. Miricanyan, Ermeni nüfusunun yoğun olduğu iki bölge olan Langa ve Balat'ta birer okul kurdu. Kültür ve eğitim alanındaki bu çabaları karşılığında Patrik Zakarya ona resmi olarak, "faziletli" anlamına gelen "Şınorhali" unvanını vermiş; sonraları Şınorhk Mıgırdiç Amira olarak anılmaya başlamıştır.[8]

Pek çok amira Şınorhk Amira'nın yolundan gittiyse de, hiçbiri Harutyun Amira Bezciyan'dan fazla para bağışlamamış, ondan fazla okul yaptırmamıştır. 1820'de, Harutyun Amira Kumkapı'da kızlar için türünün ilk örneği olan nakış meslek okulunun (Türkçede *dival* veya *düval* ve *suzen*)* yapım masraflarını üstlendi.[9] Ermeni ruhban sınıfının neredeyse tüm dini giysileri bu okulda hazırlanırdı. Şınorhk Amira'nın kurduğu okul 1826'da yandı; 1830'da restorasyon masrafları Bezciyan tarafından karşılandı ve Bezciyan'ın adıyla anılmaya başlandı. 1832'de Bezciyan, Eyüp'teki bir okulun kuruluş masraflarını da karşıladı. Aynı yıl içinde maddi katkıları

* Dival ya da Maraş işi, tersi ile yüzü farklı görünüşte olan tek yüzlü bir işlemeye verilen ad. Suzeni işi kasnak üzerine tığ ve iğne ile yapılan bir işleme.

sayesinde Kanlı Kilise'de* bir okul inşa edildi. Bu okulun yıllık bütçesini meyhaneci esnaf loncası sağlıyordu. Bezciyan, iki okulun daha kuruluş masraflarını karşıladı ve erkekler için olana babasının anısına Boğosyan adını, kızlar için olanına da annesinin anısına Varvaryan adını verdi. Bu iki okulun yıllık gelirini güvence altına almak için Bezciyan Amira, getirisi yalnızca okul tarafından kullanılması şartıyla 250.000 kuruş bağışladı. Ayrıca, Bezciyan 1830'da Canig Amira Papazyan (veya Simonyan) ile ortak olarak Pera'nın semtleri olan Kernavulo ve Skordella'da kızlar ve erkekler için ikişer okul yaptırdı (Surp Hıripsimyants ve Surp Gayanyants ile Surp Eçmiadzin ve Surp Lusavoriç). Dahası, her okulun yakınlarında iki çeşme yapıldı, bunların masrafları Bezciyan Amira ve Garabed Amira Balyan tarafından ortaklaşa karşılandı.[10]

Bezciyan'dan sonra en çok okul yaptıran şahsiyet Hovhannes Amira Dadyan'dır. 1844'te, Makriköy'de (veya Bakırköy) yaşayıp çoğunluğu o civardaki kilise işlerinde çalışan Ermeni halkı için Ardzruni adlı bir okul,[11] 1847'de Narlıkapı'da biri erkek, biri de kızlar için olmak üzere iki okul kurdu. 1851'de, Azatlı'da ailesinin anısına Dadyan adını taşıyan bir okul yaptırdı. Diğerleri gibi, bu okulun da yıllık giderleri kendisi ya da ailesinin diğer bir bireyi tarafından karşılanıyordu. Hovhannes Amira Dadyan, Azatlı'daki Dadyan okulunun harcamalarını karşılayabilmek için kuruma iki ev ve dükkân bağışlamıştı. İstanbul yakınlarındaki köy ve kasabalarda çok sayıda okulun yanı sıra, Hovhannes Amira'nın maddi katkılarıyla İzmit'te de bir okul yapıldı.[12]

Bezciyan'ın yolundan giden diğer amiralar arasında en göze çarpan, Harutyun Amira Nevruzyan'ın yardımıyla 1836'da Hasköy'de Surp Nersesyan karma okulunu kuran Mıgırdiç Amira Cezayirli-

* Fener Rum Lisesi kompleksi içinde yer alan, Bizans döneminden günümüze kadar ayakta kalan ve hâlâ kilise olarak korunan tek kubbeli küçük kilise halk arasında Moğolların Meryemi Kilisesi (Panaghia Muchliótissa) adıyla da anılır. İstanbul Müslümanların eline geçtikten sonra Fatih tarafından izin verilen üç günlük yağma sırasında özellikle Fener bölgesinde çok şiddetli çatışmalar yaşanmış, bu kilisenin civarında oluk oluk akan Ortodoks kanı Haliç'e karışmış ve bu nedenle kilisenin bir diğer ismi Kanlı Kilise olarak kalmıştır.

yan'dır. Cezayirliyan, daha sonraları, kayıtlı 600 öğrencisi ile zamanının muhtemelen en büyük eğitim kurumu olan okula maddi ve manevi destek vermek açısından Nersesyan Derneği'ni kurmuştur. Bu okul diğerlerinden farklı olarak karma eğitim sistemine sahipti. Okul maddi zorluklarla karşılaştığında, Cezayirliyan okulun kapandığı güne dek aylık 10.000 kuruş yardımda bulunarak imdada yetişti. İzlenen liberal müfredata tutucu çevrelerden gelen muhalefet sonucunda okul 1843'te kapandı. Birçok Ermeni, okullarda karma eğitime prensip olarak karşı çıkarken, nüfusun daha cahil kesimleri ise bilimi büyücülük ve şeytanın öğretisi olarak görüyordu.[13]

Okullara ve kiliselere bağış yapmakla yetinen diğer amiralardan farklı olarak Cezayirliyan, Avrupa'daki üniversitelerde eğitim gören çok sayıda umut verici ve parlak Ermeni gencinin eğitim masraflarını üstlenmişti. Batı eğitimi almış bu genç adamların çoğu hükümette yüksek mevkilere gelmişler ve milletin liderleri olmuşlardır. Cezayirliyan Amira'nın eğitim masraflarını karşıladığı üniversitelilerden biri olan Krikor Ağaton'un (1823-1868), 1848'de sultan tarafından Nafıa Nazırı (Bayındırlık Bakanı) sıfatıyla vezirliğe atanan ilk Ermeni olduğunu belirtmek yeterli olacaktır.[14] Şansının beklenmedik bir şekilde dönmesi sonucu yoksul düşmeseydi bu aydın amira eğitim alanında çok daha fazla katkıda bulunabilirdi. Yazarlar daha sonra ona *usumnaser* (eğitim destekçisi) unvanını vermişlerdir.[15]

Diğer amiralar da çeşitli şekillerde okullara bağışta bulunmuşlardır. Bezciyan'ın önerisiyle Hovhannes Çelebi Düzyan biri Galata'da, diğeri Kartal'da olmak üzere İstanbul'un iki yakasında iki okul kurdu. Amiraların eğitime verdikleri desteğin bu kadar yaygın olması sayesinde, Patrik Hovhannes Çamaşırcıyan (1802-1813) döneminde İstanbul'daki her kilisenin yanında bir okul yükseldi.[16] Arşag Alboyacıyan'ın genelde güvenilir olan tahminlerine göre, 1847'de İstanbul'da yirmi dört tane Ermeni ilköğretim okulu bulunuyordu. Sonraki on yılda, iki kolej ve iki liseyi de kapsayan on sekiz okul daha eklenerek bu rakam toplam kırk ikiye yükseldi. Bu okullara 5.531 öğrenci kayıtlı iken, öğretmen sayısı da 197'ydi.[17]

Birçok amira bu okul binalarının inşaatı için ilk finansal kaynağı sağlamakla kalmayıp, daha önce örneklerle belirtildiği gibi, işletme giderlerini karşılamak üzere gelir sağlayan mülkler ve faiz getiren nakit para bağışlarında da bulunmuşlardır.

Ayrıca okulun kuruluşuna ve işletme giderlerine bir iki yıllık destek sağladıktan sonra, bu sorumluluğu başkalarına devreden amiralar da vardı. Örneğin Langa'daki okul kuyumcular loncası tarafından, Topkapı'daki bir okul tülbent üreticileri loncası tarafından, Samatya semtine bağlı Yeni Mahalle'deki bir okul da Avrupa'yla iş yapan tüccarlar ve Türkçede *tütüncü* ya da *tömbekici* olarak anılan tütün tüccarları tarafından desteklenmeye başlamıştı.[18]

Son olarak, amiraların ilgisi başkentle sınırlı değildi. Daha önce de belirtildiği gibi Hovhannes Amira Dadyan İstanbul dışındaki okullara da büyük bağışlar yapmıştı. 1858'de Boğos Amira Dadyan ile Garabed Amira Balyan, Kudüs'teki Surp Hagop rahibe manastırının bitişiğine inşa edilen yatılı okula 180.000 kuruşluk bağışta bulunmuşlardı.

Amiraların eğitim alanındaki çalışmaları açısından en tarihi adım, 1836'da Cemaran olarak bilinen kolejin açılışına destek olma kararını vermeleridir. Bu bölümde daha sonra göreceğimiz üzere bu okul, İstanbul'daki Ermeni cemaati arasında, millet adına bir anayasanın benimsenmesiyle sonuçlanan anlaşmazlık ve çatışmaya konu olmuştur.

Eğitimin yanı sıra çok sayıda amira kültürel gelişmeye de büyük ilgi göstermiştir. İlk seküler okulun kurucusu olan Şınorhk Amira Miricanyan, Kumkapı'daki Meryem Ana Kilisesi'nin bitişiğine yeni bir basımevi kurmuştur. Dönemin saygın entelektüellerinden Madteos Tbir'in idaresindeki bu matbaada yarım düzineden fazla kitap basılmıştır. Yarım düzineden fazla dini kitap, dönemin saygın âlimi Madteos Tbir'in denetiminde, bu basımevindeki baskı makinelerinde basılmıştır.[19] Varlığını sürdürdüğü iki yıl boyunca (1824-1826) çoğu dini içerikli on kadar kitabın basıldığı diğer bir basımevi de Hasan Paşa Han'da Apraham Terziyants Amira tarafından kuruldu. Bu kitapların kolofonları, ölümüne dek süren yayıncılık

şevkiyle tüm kitapların yayın masraflarını karşılayan bu amiranın cömertliğinin birer göstergesidir.[20] Ayrıca kitaplar insanların aydınlanması için vilayetlere de özgürce gönderiliyordu.[21] Birkaç amira daha kitap yayımına destek olmuştur. Bezciyan, Badveli Kevork'un hazırladığı *Barsgahay Parkirk* (Farsça-Ermenice Sözlük) başlıklı bilimsel çalışmanın basım masraflarını üstlenmiştir.[22] Amiraların destek sağladığı veya yayımladığı bu kitaplar dini, öğretici veya pedagojik içerikliydi.

Hagop Amira Dadyan bu konuda bir istisnaydı. Amiraların hiçbiri sıradan halkın eğitimi için hazırlanmış kitapların basımına onun kadar büyük önem vermemiş ve kendini adamamıştı. Dadyan Amira, Viyana ve Venedik'teki iki Mıkhitarist kuruma önemli bağışlarda bulunmuştur. Ermeni tarihinin tutkulu bir araştırmacısı olan Dadyan Amira, Mıkhitarist âlim rahip Hovsep Katırcıyan'ı ilk iki cildi 1849 ve 1852'de Viyana'da basılan üç ciltlik "Evrensel Tarih"i yazmakla görevlendirdi. (Modern dönemle ilgili üçüncü cilt bilinmeyen nedenlerle hiç yazılmamıştır.)[23] Onun tavsiyesi üzerine, Ermenice bir atlasın her biri beş yüz altın frank değerindeki çok sayıda kopyası Mıkhitarist âlim Arsen Aydenyan tarafından hazırlanmıştı. Çok yönlü ve yetenekli büyük coğrafyacı Mıkhitarist din adamı Ğevont Alişan'ı da, 1853'te Venedik'te basılan iki ciltlik coğrafya kitabını hazırlamakla görevlendirdi. Tarih ve coğrafya kitapları Ermeni öğrencilerle genel okuyucuya yönelik olarak hazırlanmıştı. Hovhannes Amira, Armaş'taki ruhban okulu da dahil olmak üzere çeşitli okullara pek çok değerli kitap bağışlamıştır.

Bazı amiralar, eğitimi desteklemek ve halkın bilinç düzeyini yükseltmek amacıyla kültürel dernekler kuruyor ve örgütlüyorlardı. Cezayirliyan'ın Nersesyan Derneği'nden daha önce bahsetmiştik. Böyle bir dernek kuran ilk amira 1812'de Arşarunyats Derneği'nin kurucusu olan Hovhannes Çelebi Düzyan'dı. Bu derneğin amacı, Ermeni kültürünün tanıtımını güçlendirmekti. Dernek sadece sekiz yıl ayakta kalabildiyse de bu kısa sürede *Yeğanag Püzantyan* (Bizans Mevsimi, 1803-1820) ve *Tidag Püzantyan* (Bizans Dürbünü, 1812-1816) adlarında iki Mıkhitarist dergisinin yayımlanmasına

yardımcı olmuştur.[24] Hovhannes'in oğlu Hagop Çelebi, Viyanalı Mıkhitaristlerin *Yevroba* (Avrupa) gazetesinin yayınını finanse etti. Hovhannes Amira Dadyan, 1841'de İzmir'de kurulan Sünyats Derneği'ne maddi destekte bulunmuştur. Derneğin amacı yalnız maddi destekte bulunarak değil, harita, laboratuvar araç ve gereçleri gibi eğitim materyalleri sağlayarak şehirdeki Ermeni okullarına yardım etmekti. Dadyanlar, her biri için yıllık 50 kuruş ödemek suretiyle on beş dernek üyeliğini satın almışlardı. Daha da önemlisi Hovhannes Amira okullara dağıtılmak üzere on beş bin kuruşun üzerinde değere sahip pahalı matematik gereçlerini derneğe bağışladı.[25]

Genel olarak amiraların yaptıkları bu işlerde, şan şeref kazanma ve kendine övünme payı çıkarma güdüsünü bir yana bırakacak olursak, başta genç kuşaklar olmak üzere sıradan insanların eğitimi için sistemli bir şekilde çaba harcama arzusunu görmek mümkün. Amaçları, Ermeni halkının okuryazarlık düzeyini yükseltmek, böylece hem onlara Batı'nın teknik beceri ve mesleklerini kazandırmak, hem de Ermeni kültür ve edebiyatını yayma konusunda teşvik edici olmaktı. Şınorhk Amira Miricanyan, Harutyun Amira Bezciyan, Hovhannes Amira Dadyan ve içlerinde en ilerici kişiliğe sahip olan Mıgırdiç Amira Cezayirliyan gibi aydın kişilerin başını çektiği eğitim alanındaki bu atılım, yüzyılların cehalet ve bilgisizliğine son vermek kadar, bir miktar da ekonomik refah getirmeyi amaçlıyordu.

İstanbul'da (ve İzmir'de) nispeten erken bir dönemde açılan bu okullar sayesinde bu kentlerdeki Ermeni nüfus arasında yükselen okuryazarlık düzeyi, Ermenilerin ekonomik durumlarının gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Bunu, *gümrük emini* olarak atandığında Ermenileri, sistematik bir politika olarak gümrük hizmetlerinde kâtiplik ve diğer bürokratik pozisyonlara yerleştiren Mıgırdiç Amira Cezayirliyan'dan daha iyi açıklayacak bir örnek yoktur. Kaynaklardan birine göre Cezayirliyan'ın yerleştirdiği çalışan sayısı 20.000'lerdedir.[26] Böyle bir hareketi sadece şovenizm olarak nitelendirmek bence yanlış olur. Cezarliyan'ın görev yaptığı 1830'lu ve

1840'lı yıllar, başka Ermeni şahsiyetlerin önderliğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayide ve bürokraside batılılaşması için çaba harcandığı bir dönemdi. Gelişmekte olan ülkelerin batılılaşması konusunda yakın dönemde edinilen deneyimler, böyle bir amaca çabucak ulaşmanın önündeki en önemli engellerden birinin eğitimli personel eksikliği olduğunu gösteriyor. Osmanlı İmparatorluğu'nda pek çok sıradan Ermeni'nin endüstriyel gelişimin temel becerileri konusunda erken dönemde eğitim alması, amiraların okullara bağış yapmaktaki cömertliği sayesinde gerçekleşmiştir. Bu türden eğitim alan Türkler de vardı elbette, ama bunlar Türk nüfusunun nispeten küçük bir bölümünü oluşturuyordu. Ayrıca Türkler kuşku götürmez bir şekilde orduyu ve yüksek memurluk makamlarını tercih ediyorlardı. Gümrük bürokrasisindeki pozisyonlarda olduğu gibi, iki veya daha fazla dil bilen Ermeniler, ticaret alanına aşina olmak gibi ek bir vasfa da sahiptiler.

Eğitime ve kültürel alanlara katkıda bulunmak nispeten yeni bir gelişmeydi, ama kiliselerin yapımı ve onarımı, ortaçağ *nakharar* hanedanlıklarının yok oluşundan itibaren zenginler için eski bir gelenekti. Yüzlerce yıllık geçmişi olan bir geleneği sürdüren amiralar kendilerini dini hayır işlerine vakfetmişlerdi; yeni bir kilise yaptırmak veya eski bir manastırın restorasyonu, dindarlığın, hayırseverliğin ve kiliseye bağlılığın en güzel ifadesiydi. Pek çok amira kiliselerin inşasına katkıda bulunmuş, Dadyanlar, Balyanlar ve özellikle de Bezciyan gibi birçok amira da çok sayıda kilise yaptırmıştır. Tek başına Bezciyan bir düzine kilisenin yapımını finanse etmiş,[27] Balyanlar da birçok kilisenin mimarlığını yapmışlar ve bağışta bulunmuşlardır.[28]

Çok sayıda yeni kilise tek bir amiranın cömert bağışı sayesinde yapılmıştır. Birkaçını belirtmek gerekirse: Misak Amira Misakyan biri Rumeli Hisarı yakınlarındaki Boyacıköy'de (1840), diğeriyse vasiyeti üzerine Emirgan'da yapılan (1857) iki kilisenin inşasını finanse etti;[29] Harutyun Amira Noradunkyan, Kadıköy'deki bir kilisenin onarım masraflarını karşıladı (1814);[30] Garabed ve Kevork Karakehya Yeramyan kardeşler Büyükdere'deki bir kilisenin onarımını

finanse ettiler (1848);[31] Garabed Amira Aznavuryan Narlıkapı'da yeni bir kilisenin yapımı için maddi destek sağladı (1807).[32] Bir kaynağa göre, 1831 ve 1839 yılları arasındaki kısa süre içinde on altı kilise yapılmış veya restore edilmiştir.[33]

Bu yapım ve onarım işlerinin maliyeti çok yüksekti. Tam bir rakam söylenemese de dönemin kaynaklarında bir kilisenin yapımının çok büyük paralara mal olduğu sürekli tekrarlanır. İstisnai bir durum olduğu kabul edilse de, Patrikhane ve ekindeki üç kilisenin restorasyon masraflarının üç milyon kuruş olduğunu daha önce belirtmiştik. Daha tipik bir örnek Ortaköy'deki Surp Mayram Kilisesi'dir. 1824'te Bezciyan Amira, kilisenin muhtemelen onarım işlerinden kaynaklanan borçlarının ödenmesi için 100.000 kuruş bağışta bulunmuştur.

Bir kilisenin yapımı için finansman bulmak kadar önemli diğer bir konu da, yapılacak iş için gereken fermanın, yani resmi iznin alınmasıydı. Bunun için kişinin, "büyük maddi fedakârlıklara" hazırlıklı olması ve "fermanı çıkarabilmek için gereken olağanüstü beceriyi" göstermesi gerekirdi.[34] Genel olarak, bir kilisenin yapımı veya onarımı için gerekli fermanı elde etmek yıllar sürebilir ve büyük miktarlarda para gerektirebilirdi. Ancak bu izinlerin alınması zorunluydu; çünkü Osmanlı hükümeti özellikle yeni kiliselerin yapımına izin vermek konusundan isteksizdi. Saraya ve Osmanlı memuriyetine girmeleri sayesinde amiralar normalden nispeten daha kısa zamanda ferman alabiliyorlardı. O dönemin kayıtlarında, bir kilisenin onarımı veya yapımı için gerekli fermanı alan amiranın adından sıkça bahsedilir. Örneğin, Tavrijetsi, 1648 Van depreminde yıkılan veya hasar gören kilise ve manastırların onarımı için gerekli fermanı Hoca Ruhican'ın aldığını belirtir.[35] Bu onarım ve yapım masraflarının ne kadar tuttuğu konusunda da dönemin kaynakları, ya öyle gerektiği için sessiz kalmışlar, ya da bu türden spesifik detaylara girmemişlerdir.

İstanbul'daki Ermeni nüfus arttıkça yeni ibadet yerlerine gereksinim de artıyordu. On dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar kilise Tanrı'nın evi olmaktan çok daha büyük bir anlam taşıyordu; bütün

toplumsal yaşamın da merkeziydi. İlk dönemlerde, yeni kiliseler genellikle eskilerin yerine yapılırdı. 1800'lü yıllarda yeni kiliseler, Ermeni nüfusun bulunduğu yeni semt ve mahallelerde inşa edilmeye başladı. Bu genişleme daha çok II. Mahmut döneminde, kısmen onun başta Ermeniler olmak üzere gayrimüslim milletlere gösterdiği tolerans, kısmen de amiraların sebatkâr çabaları sayesinde olmuştur. Amiralar, bir kilisenin onarımı veya yapımının dindaşları üzerinde bırakacağı etkinin farkındaydılar. Aralarından birkaçı dindarlıkları ve inançları gereği bağışta bulunsa da, çoğu millet üzerindeki nüfuz ve prestijlerini artırma amacını gütmüşlerdir.

En azından Bezciyan ve Dadyan amiraların, daha ince bir *noblesse oblige* [soyluluk gereği] ve diplomatik öngörü sahibi oldukları belliydi. Kendi milletlerinin yanı sıra başka milletlere de bağışta bulunmuşlardı. Bezciyan 1831'de Ermeni Katolik milleti için Galata'daki kilisenin[37] ve Rum milleti için Yenikapı'daki başka bir kilisenin yapımına yüklü bir miktar bağış yapmış, Hovhannes Amira Dadyan ise, yine Rumlar için biri Zeytinburnu'nda, diğeri Azatlı'da olmak üzere iki kilisenin yapımı için para yardımında bulunmuştur.[38] Diğer milletlere yardımlarının, Hıristiyan birliği ya da hayırseverlikten kaynaklanmadığı açıktı. Bu davranışlarının nedeni, ilk olarak kendi milletlerinin sınırlarının ötesine geçip prestijlerini artırmak, diğeri de lideri oldukları Ermeni milletiyle diğer iki millet arasındaki ilişkileri geliştirmekti.[39]

O dönemde kiliseler mütevelli, yani "vakfiyenin şartlarını yerine getirmekle yükümlü olan kişiler" tarafından yönetilirdi. İslami hukuka, yani *şeriat*a göre, bir gayrimenkul ya da kurum (İslami terminolojide *vakf* veya *vakıf*) dini veya hayır amaçlı olarak oluşturulduğunda ve bu amaçla kullanılmak üzere vasiyetle bağışlandığında kurumla ilgili faaliyetler, bağışta bulunan kişinin koyduğu şartları yerine getirmekle yükümlü olan bir mütevelli heyeti tarafından yönetilir ya da yönetimi için bu heyete yetki verilirdi. Osmanlı yönetim sisteminde dini kurumlar olarak kiliseler birer *vakıf*tı ve bu yüzden mütevellilerinin olması gerekiyordu. Bu sistemin yol açtığı sonuçlara ve ayrıntılarına girmeden Ermeni kiliselerinin mütevel-

lilerinin patrik tarafından ömür boyu görevde kalmak üzere atandıklarını ve atamanın hükümet tarafından da resmi olarak onaylandığını belirtmek yeterli olacaktır. Patrik, milletin tüm kurumlarının ve *vakıf* kanunlarına tabi olan tüm mülklerinin baş mütevellisiydi.[40]

Genel bir kural olarak patrik, amiralar meclisinin kendisine önerdiği adaylar listesinden bir amira seçerek belirli bir kiliseye mütevelli olarak atardı. Daha sonra mütevelli de görev süresi üç yılla sınırlı olan ve kendisine bağlı olarak çalışan *vekil*ini atardı. Mütevelli ayrıca, *yegeğetsaban* denilen ve sözcük anlamı "kilise vasisi" [koruyucusu] olan bir heyet atardı. Üye sayısı dört ile on iki arasında değişen ve görev süresi üç yıl olan bu heyet, yönetici vasfıyla kilisenin işlerine bakardı. Mütevellinin *vekil* tarafından kendisine sunulan adaylar listesinden seçerek yapacağı atamalar patriklik mührüyle onaylanırdı.

*Yegeğetsaban*ların sunduğu rapor her ne kadar patrik tarafından onaylanmalıysa da, bir kilise üzerindeki nihai yetki, o kilisenin mütevellisine aitti. *Vekil*, *yegeğetsaban*lar ve diğer kilise memurlarının hepsi ona karşı sorumluydular. Mütevellinin patriğe karşı sorumluluğuysa, büyük bir yolsuzluk yapmadığı sürece hayatı boyunca bu göreve atandığından, fiili sonuçları olan bir konumdan çok, formalite gereğiydi; mütevellinin yolsuzluk yapması sonucunda patrik onu amira heyetinin onayıyla görevden alırdı. Pek çok amira-mütevelli maddi çıkar sağlama amacıyla yetkisini ve görevini kötüye kullanmıştır. Ne var ki, halktan gelen hoşnutsuzluk ve şikâyetler söz konusu mütevellinin görevden alınmasına yol açmazdı.

Ermeni yazarlar mütevellilik makamından sıkça bahsederler, ama mütevellilik görevine getirilen kişilere verilen yetkinin keyfi bir şekilde ve kişisel tercihlerine uygun kullanılmaya açık olduğuna dikkat çeken bir araştırmacı dışında konuyu derinlemesine araştıran olmamıştır:

> Mütevelli ne zaman büyük nüfuz sahibi bir kişi olsa –ki sıklıkla böyle olurdu– yönetiminin ve kaprislerinin sınırı olmazdı. Kiliseyi ve kiliseye bağlı kurumları kendi adamlarıyla yönetirdi; kimse ona hesap sormaya cesaret edemezdi. Kilise mülkleri mütevellinin adına [tescil edildiğin-

den], neredeyse tüm sorumluluklardan azadeydi; mütevelli sisteminde suistimallerin nasıl yapıldığını ve örtbas edildiğini görmek kolaydı.[41]

Olası maddi "ödüller"e ek olarak mütevelli makamı çoğu amira için bir iktidar üssü görevi görüyordu. Bir kilisenin kontrolünü elinde tutmak, pratikte topluluğun bir bölümü üzerinde, egemenlik değilse bile, büyük bir nüfuz sahibi olmak anlamına geliyordu. Hükümetle ilişkiler ve ekonomik güç bir araya geldiğinde, mütevelli-amira, karşı çıkılması imkânsız bir lider konumuna yükseliyordu. Kilise, mütevelli-amiranın –bir ortaçağ terimini kullanacak olursak– derebeyliğiydi. Sistemde reform yapmak için ilk adım ancak 1847'de atıldı. 1860 Ermeni Anayasası, Muhasebe İdaresi Komisyonu'na ilişkin özel bir maddeyle de sistemi ortadan kaldırdı.[42]

Bu bölümde daha önce belirtildiği gibi Ermeni ulusal yaşamı Patrikhane çevresinde dönüyordu. Kurum Osmanlı Devleti tarafından yaratılmıştı. Patrik, imparatorluktaki Ermeni nüfusun hem ruhani, hem de toplumsal lideriydi. *Milletbaşı* olarak patrik bir paşaya eşit konumdaydı. İmparatorluk fermanıyla doğrudan sultan tarafından atanırdı. Patrik kendi milletinin yönetiminden şahsen sorumluydu. Bu sorumluluk dolayısıyla, Ermeni milletinin din, hayır işleri ve eğitim kurumları üzerinde tam yetki sahibiydi. Patriğin, Patrikhane kompleksi içinde, "kamu güvenliği ve [buna ilişkin] suçlar" dışındaki tüm davalara bakma yetkisine sahip olan kendi mahkemesi ve hapishanesi vardı. Patrik öyle bir güce sahipti ki, "ağzından çıkacak tek bir sözcük suçlanan kişinin suçunun sabit görülmesi için yeterli olurdu [ve bu yüzden], Patrikhane'den gelecek bir notla, ruhban sınıfından olsun, halktan biri olsun, herhangi bir kişinin sürgüne gönderilmesi işten bile değildi."[43]

Yaşamları üzerinde böyle bir güce sahip olduğu için insanlar patrikten çok korkardı. Bir görgü tanığı şöyle bir örnekle durumu anlatmıştır:

> Bugünlerde patriğin adı başkentte terör estiriyor. Muhafız, Ermeni'nin birine gelip, '*Vekilimiz* seni görmek istiyor' dediğinde adam öyle bir korkuya kapıldı ki dili damağı kurudu. Sonra muhafız adamın boynuna koca bir zincir geçirip sokaklarda buldog köpeği gibi çeke çeke

Patrikhane'ye götürdü. Kimse engel olmaya cesaret edemedi. Patrikhane'de kimsenin şaka yapmaya bile cesaret edemediği *vekil*, adama yüzükoyun yatmasını emretti ve sırtına bizzat yirmi beş-otuz kamçı vurdu.[44]

Son olarak *milletbaşı* olan patriğe, kadrosundaki on beş memuruyla birlikte gayrimenkul sahibi olduğundan, vergiden muaf tutulduğundan ve milletin yüz bin akçe tutarındaki vergisinin ödenmesinden şahsen sorumlu olduğundan dolayı, millet mensuplarından devlet vergilerinin toplanması amacıyla vergi tahsildarı atamak gibi pek çok ayrıcalık tanınmıştı.

Patrik, seküler konularda olduğu gibi ruhban sınıfı üzerinde de tam egemenlik sahibiydi. Rahipleri atama ve görevden alma yetkisini kilise ona vermişti ve sultan fermanıyla diyakozdan en yüksek rütbeli piskoposa kadar din adamlarını sürebilir, hapsedebilirdi. Dahası, Sis (Kilikya) ve Ahtamar piskoposları kilise hiyerarşisinde daha yüksek konumda olmalarına rağmen, idari işler açısından onun altında yer alıyorlardı. On altıncı yüzyılın ikinci yarısında kısa bir süreliğine, Kafkasların Osmanlı hakimiyeti altında olduğu dönemde, Eçmiadzin'deki Tüm Ermeniler Katolikosu bile, idari atamalarda patriğin Osmanlı hükümeti nezdindeki aracılığına bağımlıydı.[45]

Kilise, manastır, rahibe manastırı, okul ve basımevlerinin yapım ve onarımı için izin vermek, patriğin yetki alanı dahilindeydi. Yayınlar da dahil milletinin dini ve seküler eğitimi üzerinde mutlak bir egemenliğe sahipti. Patriğin yazılı izni olmadan hiçbir şey basılamazdı. Bir araştırmacı bu durumu, "on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar Ermeni Patrikhanesi her tür [Ermenice] yayın üzerinde, katı bir sansür bürosuydu"[46] şeklinde gayet güzel ifade etmiştir.

Birbiri ardından göreve gelen patrikler imparatorlukta yaşayan Ermenilerin tüm işlerini kendileri yönetmişler ve başarılı bir şekilde Patrikhane bünyesinde merkezileştirmişlerdi. Osmanlı Devleti sınırları genişledikçe yeni cemaatler de patriklik yetki alanına girdi. Osmanlılar kendi fetihlerine paralel olarak patriklik yetki alanının genişlemesine, iktidarının güçlenmesine ve merkezileşmesine ses çıkarmadılar. Giderek, on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda

yaşanan savaşlar sonucunda Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Van'dan Kafkaslara kadar uzanan İran toprakları Osmanlıların eline geçtiğinde patriğin gücü muazzam boyutlara ulaşmıştı. Osmanlılar da, milletin yönetimini daha kolaylaştırıp basitleştirdiği için patrikliğin gücünün büyümesine yardımcı oldular ve desteklediler. Böylece tek bir yekpare kurum ve onun temsilcisiyle tüm işlerini halledebiliyorlardı. Amiraların bu güçlü kurumu kendi egemenlikleri altına almak için mücadele ettikleri ve nihayet bunu başardıkları dönemde Ermeni ulusal yaşamına Patrikhane çevresinde süren çatışma ve mücadeleler damgasını vurdu.

Ermeni kilisesi kurulduğundan beri halk, kilise yönetimine, özellikle de bölgelerin dini önderlerinden *katalikos*a kadar dini makam sahiplerinin seçimine katılırdı. Osmanlı egemenliğinin ilk dönemlerinde hoca ve çelebiler, kilisenin yönetim işlerinde önemli rol oynadılar. Halkın Patrikhane işlerine müdahalesinin ilk ciddi örneği 1649'da, Vanlı Ruhican Hoca'nın önderliğindeki bir grup Ermeni ileri geleninin Patrikhane'nin kontrolünü ele geçirip yönetimi sivil vekillerin üstlenmesidir.[47] Kısa süre sonra 1655 ve 1657 yılları arasında olmak üzere iki yıl boyunca Patrikhane bir kez daha sivil vekillerin yönetimine geçmiştir. Hoca Ruhican'ın liderliğinde yirmi dört üyeli bir heyet, Patrikhane'nin yönetimini üstlenmiştir.[48] Bu olaydan yaklaşık kırk yıl sonra, 1689-1692 yılları arasında dört yıl süre ile sivil ya da papaz vekillerinin Patrikhane'yi yönettiği süre zarfında da aynı şey olmuştur.[49]

Osmanlı bürokrasisiyle kişisel bağlantıları olan güçlü kişilik sahibi bir patriğin seçildiği istisnai durumlar hariç, Patrikhane'nin gücünün artışı ve yoğunlaşması, hoca, çelebi ve özellikle de amiraların önünü kesmedi. Normalde, işleri ve kişisel bağlantıları dolayısıyla amiralar Osmanlı hükümetiyle patrikten daha yakın ilişkiler içindeydiler. Patrik üzerinde doğrudan veya Osmanlı hükümeti aracılığıyla baskı kurabiliyorlardı. Sonuç olarak, güçlü bir Patrikhane, özellikle başında zayıf kişilikli bir patrik varsa, Ermeni milletinin, o dönemde Saray'ın gözdesi durumunda olan amiralar tarafından yönetilmesi anlamına geliyordu.

Patrikhane işlerine bu şekilde müdahale ve hakimiyet kurulması 1860'ta Anayasa'nın kabulüne kadar devam etti. Bu yüzden amiralar arasında en nüfuzlu olanın *azkabed* "millet başı" namıyla anılması abartıdan ibaret değildir. Onun başkanlığında, sınıfın önde gelen üyelerinden oluşan amiralar heyeti patriği seçer ve azlederdi.[50] İmparatorluk içindeki piskoposluk bölgelerine piskopos atamasını da patrik aracılığıyla bu heyet yapardı. "Ermeni milletinin sivil ve dini işleriyle ilgili, hangi önem derecesinde olursa olsun, tüm konularda karar sahibi" bu heyetti.[51]

Ermeni önde gelenlerinin gücüne en çarpıcı örnek 1752'de, patriklerden birini tamamen keyfi biçimde azledip yerine diğerini atayan Hagop Ağa Hovhannesyan olmuştur.[52] Diğer bir örnek de, Patrik Krikor Basmacıyan'ın dönemin *azkabed*i Kasbar Amira Muradyan'la ters düştüğü için Muradyan ve destekçileri tarafından görevden alınmasıdır.[53]

Patrikler amiraların gücünü sınırlamaya çalışmışlardır. İlk kez varlıklı birkaç hoca ve çelebinin gücünü kontrol altına alma girişimi, 1725'te Patrik Golod'un çağrısı ile toplanan genel kurulda görüldü. Toplantı Eçmiadzin katolikosunun seçimi için düzenlenmişti. Golod, bir yandan toplantıya ulusal bir nitelik kazandırmak, diğer yandan da yüksek rütbeli ruhban sınıfı üyelerinin bu şekilde genel kurul toplantılarında seçilmesini kurumsal bir hale getirmek için, kasıtlı olarak çeşitli esnaf loncalarından temsilcileri bu toplantıya davet etmişti. Her ne kadar katılan delegeler seçimle değil patrik tarafından atama yoluyla belirlenmiş olsa da, bu şekilde seçimler, kendi kendilerini atayan amira, hoca ve çelebi heyetlerine kıyasla daha geniş bir katılımla ve daha demokratik bir yöntemle yapılmış oluyordu.

Bu girişim sonuçsuz kalmadı: Zaman zaman, ulus çapında tartışma ve karar alma gerektiren acil ve önemli konular gündeme geldiğinde buna benzer genel toplantılar düzenlendi. Ancak bu yöndeki girişimlere rağmen amiralar patriklik seçimlerinde ve kurumun yönetiminde inisiyatif ve egemenliklerini kullanmaya devam ettiler. 26 Nisan 1800'de Hovuyan Amira'nın işyerinin

bulunduğu Vezir Han'da amiralarla esnaf temsilcilerinin katıldığı bir toplantı yapıldı. Lider konumundaki amiraların girişimiyle düzenlenen toplantıda Eçmiadzin katolikosluğuna Daniel Sarmaretsi (1799-1800) seçildi ve patriklik koltuğuna üç aday önerildi. İki gün sonra, dört yüzden fazla katılımcının bulunduğu genel kurul toplantısında katolikosun seçimi onaylandı ve İstanbul Patrikliği'ne amiraların tercih ettiği aday seçildi.[54]

Bu seçimleri izleyen olayların göstereceği gibi, amiraların Patrikhane ve millet üzerindeki kontrolü mutlak değildi. İki görev için de güçlü rakiplerin bulunması ve İstanbul'daki Rus konsolosunun işe karışması nedeniyle yeni seçimler yapıldı ve katolikosluk ile patrikliğe iki ayrı kişi seçildi. Amiraların liderliği, güçlerini zayıflatan bir dizi faktörün bir araya gelmesiyle zaman zaman zorluklarla karşılaşıyordu. İlk olarak, patriklik koltuğuna oturmak için ruhban sınıfının üyeleri arasında süregiden ebedi rekabet bir yandan amiralara egemenlik kurma fırsatı veriyor, ama bir yandan da grubu bölücü bir rol oynuyordu: Ruhban sınıfın adayları amiraların desteğine ne kadar ihtiyaç duyarlarsa, o kadar da kendilerini söz konusu makama getirerek güçlerini sergileyen, ama aynı gücü onları alaşağı etmede de kullanabilecek destekçilerine karşı borçlu duruma düşüyorlardı.

İkinci olarak amiralar, dışarıdan bir tehditle karşılaşmadıkça birleşik bir cephe ve sıkı bir birlik içinde değillerdi. İlerde göreceğimiz üzere kişisel, ailevi ve grup düzeyinde rekabetler üzerinden bölünmüş durumdaydılar. Burada amiraların lehine olarak söylenebilecek şey, böyle bir tehditle karşılaştıklarında, aslında birlik içinde bir çıkar grubu olduğu düşünülebilecek olan Ermeni din adamlarına kıyasla çok daha etkin bir işbirliği içinde hareket ettikleridir. İronik bir şekilde, serbest girişim ruhu, din adamları arasında Ermeni banker prenslerine kıyasla daha güçlüydü. Hırsları, kurumlarının çıkarları konusunda amiraların gözlerini, din adamlarından daha fazla körleştirmişti.

Üçüncü olarak, millet içinde amiraların seslerini kısmaya ve kontrol altında tutmaya çalıştıkları yeni hareketler ve güçler serpi-

lip gelişiyordu. Bu faktörlerden biri, yüzyıllardır varlığını sürdüren, Fransa ve Avusturya gibi Batılı Katolik güçlerin diplomatik ve maddi desteği sayesinde on sekizinci yüzyılın başında yeni bir enerji ve militan ruhla atılım yapan Katolik propagandadır. Başlangıçta Osmanlı hükümetinin yerli saydığı için destek verdiği Ermeni Apostolik kilisesi, Katolik misyonerlere karşı mücadelesinde bir miktar başarı elde etti. Bu çabaya rağmen Ermeniler üzerinde Katolikliğin etkisi yok edilemeyince kilise "ayrılıkçı" üyelerini kazanma girişimlerine başvurdu.

Bu dönemde Katolikler başlıca iki kampa ayrılmıştı: Adını *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*'den [İnancı Yayma Kutsal Kongregasyonu] alanlar, Papa'nın mutlak egemenliğini savunuyorlar, Ermeni kilisesinin ve diğer Katolik ya da –adını ilk başrahipleri Uniat Benedikten cemaatinin kurucusu Mıkhitar'dan alan ve Ermeni dili de dahil olmak üzere Ana Kilise'nin birçok geleneğini büyük bir sadakatle muhafaza eden– Mıkhitaristlerin kutsal geleneklerini saymıyorlardı. Mıkhitaristler ise birliğe sıcak bakıyordu.

Katolik Ermenilerle birliği sağlamaya yönelik ilk girişim 3 Temmuz 1810'da gerçekleşti. Patrik Hovhannes Çamaşırcıyan'ın (1802-1813) düzenlediği toplantıda Katolik Ermeniler, bir şartlar listesi sundu, ama Ana Kilise temsilcileri bu şartları kabul etmedi.[55] İkinci uzlaşma girişimini, Patrik Boğos Krikoryan (1815-1823) tarafından 23 Ekim 1817'de düzenlenen özel bir toplantı oluşturdu. Mıkhitaristler de dahil Katolik Ermeni temsilcileri Apostolik kilisesiyle birleşmeden yana tavır aldılarsa da, Papa Vekili ve Konseyci Katolikler bu görüşe kararlı bir şekilde karşı çıktılar. Konseyci Katolikler devam eden görüşmelere son vermede ve uzlaşmacı girişimleri boşa çıkarmada başarılı oldular.[56] İlk girişimde olduğu gibi ikincisinde de amiralar iki tarafın birleşmesi yönünde önemli rol oynadılar. Resmi toplantılarda olduğu kadar toplantı öncesi ön görüşmelerde de yer aldılar. İkinci birlik toplantısına on iki amira katılmıştı.

Birliğe yönelik bu tarz girişimlerin üçüncüsü Osmanlı hükümeti tarafından düzenlenmişti. Bu yeni girişimin taraftarları Harut-

yun Bezciyan, Krikor Balyan, Canig Papazyan, Hovhannes Erganyan, Harutyun Noradunkyan ve Garabed Aznavuryan gibi önemli amiralardı. Üç ay süren görüşme ve konuşmalar sonunda Apostolik ve Katolik doktrinleri arasında uzlaşmayı sağlamak üzere *hraver siro* (sevgiye davet) başlıklı bir inanç bildirgesi (2 Nisan 1820) hazırlandı. Konseyciler yine işe karışarak, bu kararın yürütülmesi açısından önemli olan bazı adımların atılmasını engellediler. Çeşitli ayak oyunları ve provokatif deklarasyonlarla cemaati kışkırttılar ve iki taraf arasındaki yakınlaşmanın önünü kestiler. Cemaat içindeki huzuru ve düzeni korumak için devlet güç kullanmak zorunda kaldı. Sonuç olarak birçok Ermeni tutuklandı, bunlardan seksen yaşındaki Krikor Amira Sakayan da dahil bazıları asılırken, Harutyun Amira Bezciyan ve Garabed Amira Aznavuryan gibi isimler de dahil bazıları sürgüne gönderildi (Eylül 1820).[57]

Amiraların birliğe yönelik görüşme ve tartışmalarda yer almalarının nedeni, milletin liderleri konumunda olmaları kadar, devlet politikasına uymayı tercih etmelerinden de kaynaklanıyordu. İlk iki girişimde, Kilise ve Ermeni ulusuna en yararlı olacağına inandıkları yolu savunarak kendi iradeleriyle hareket etmiş olsalar da, yapmak istedikleri şeyi devletin zımnen desteklediğinin farkındaydılar. Gerçi üçüncü girişimin sonucunda bazı amiralar sürülmüş, hatta biri asılmış ve diğeri canını kurtarmak için İslam dinine geçmişti ama, cezalandırmaların nedeni devletin amiraların birlik politikasına karşı çıkması değil, Ermeni toplumu içinde fiili bir çatışma ve kargaşanın yaşanmış olmasıydı. Amira liderliğine en güçlü tehdit esnaf loncalarından geliyordu. Lonca kavramı, yapısı ve işleyişi bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Bir kaynağa göre, başkentteki Ermeni zanaatkâr ve tüccarların on sekizinci yüzyıl sonlarında 65 lonca çatısı altında örgütlendiğini belirtmekle yetinelim.[58] Daha önce de sözü geçtiği gibi loncalar milleti ilgilendiren işlerin yönetimine ancak sınırlı ölçülerde katılmışlardır. 1725'te toplanan genel kurula katılmışlarsa da, bu sahici ve kalıcı olmayan, geçici ve simgesel bir zaferdi. Katılımları, genelde amiralar tarafından alınan kararları ve benimsenen politikaları onaylamakla sınırlı kalmıştı.

Loncalar ulusal kurumların finansal yüklerini paylaşmaya başlayınca bu edilgen ve yumuşak başlı davranış biçimleri de değişmeye başladı. 20 Kasım 1831'deki Genel Meclis'te çeşitli lonca liderleri, belirlenen okullara maddi destekte bulunacaklarına dair yazılı teminat verdiler. Bu teminat gereğince tüccarlar loncası Topkapı' daki okula, kuyumcular Langa'dakinin masraflarına, meyhaneci esnaflar da Kanlı Kilise'deki okula maddi yardım sağladılar.[59] Ama amiralar ellerindeki gücü esnaf loncalarına kendiliklerinden devredecek değillerdi. Nitekim esnaf loncalarından temsilcilerin de katıldığı 19 Mart 1834'te toplanan Genel Meclis'in seçtiği İstişare Heyeti tümüyle amiralardan oluşuyordu.

Millet yönetiminin politik yapısındaki değişimleri yaratan faktör, iç çekişmelerle dışarıdan gelen baskının bir bileşimiydi. Genelde Osmanlı toplumunda, özelde gayrimüslimler için reformlar öngören 1839 *Hatt-ı Şerifi* [Tanzimat Fermanı] değişim yönünde büyük bir itici güç oldu. Sultan Abdülmecit, fermanda öngörülen Müslümanlarla gayrimüslimlerin mahkemelerde eşitliğini hayata geçirmek üzere bütün Osmanlı tebaası için yeni bir ceza kanunu yürürlüğe koyan *Meclis-i Ahkâm-ı Adliye*'yi kurdu.[60] Can, haysiyet ve mal güvenliğini ve kanun önünde eşitliği teminat altına alan bu reformlar amiraların konumunu doğrudan etkilemedi. Osmanlı reformunun hemen ardından 1840'ta patrik tarafından düzenlenen ilk adli heyette dört amira ve dört evli rahip görev almış, ama esnaf loncaları temsilcilerine yer verilmemişti.[61]

Ne var ki, amiraların millet üzerindeki egemenliğine darbe vuran, *Hatt-ı Şerif* kapsamındaki reformlardan biri olan iltizam vergi sisteminin kaldırılmasıydı. Bu iktidar kaybının nedeni, günümüz araştırmacılarından birinin ileri sürdüğünün tersine, amiraların ekonomik açıdan çökmesi değildi;[62] döneme ait kaynaklarda büyük miktarlarda maddi kayıptan bahsedilmez; ayrıca iltizam iki yıl sonra tekrar yürürlüğe konuldu (11 Mart 1842); amira egemenliğindeki zayıflamanın nedeni, iltizam sisteminin kaldırılmasının Patrikhane'nin ve milletin ekonomik durumu üzerindeki etkileriydi. Mevcut vergi sistemine son verilmesinin bir sonucu olarak sultan,

1 Mart 1840'ta bir imparatorluk *iradesi*, yani talimatıyla patrikten sorumluluğu altındaki tüm Ermenilerden devlet vergilerini toplamasını ve imparatorluk hazinesine devretmesini istedi. Aynı zamanda, o güne dek vergiden muaf tutulan kurum ve taşınmazlar da vergiye tabi kılındı. Reformlar yüzünden yetki ve imtiyazları büyük ölçüde azalan Patrik Hagopos Seropyan (1839-1840), sarraf-amiraların vergilerin toplanmasına yardım etme ve maddi desteği sürdürmeyi reddetmeleri üzerine, 7 Mart 1840'ta Patrikhane'nin karmaşık maliyesini yönetmek için özel bir komisyon kurdu.

Sonradan kayıtlara geçtiği üzere bu yirmi dört kişilik heyet iki teknokrat amira ve çeşitli esnaf loncalarının yirmi iki temsilcisinden oluşuyordu. Komisyon, Patrikhane maliyesinin yönetimine ek olarak, okullar da dahil olmak üzere tüm ulusal kurumların yönetimini üstlendi. Komisyona lonca temsilcisi Hetum Meremgülyan başkanlık ediyordu.[63] Ermeni milletinin tarihinde ilk kez lonca temsilcileri karar verme yetkisine sahip bir icra kurulunun üyesi oldukları gibi, bu organın salt çoğunluğunu oluşturuyorlardı.

Böylesine radikal bir gelişmeye pek çok faktör katkıda bulunmuştu: *Hatt-ı Şerif*'te belirtilen reformlar, millet içinde esnaf loncalarının ekonomik gücünün artması, Patrikhane imtiyazlarının azalması ve fazlasıyla tutucu sarraflarla nispeten "liberal" teknokrat amiralar arasındaki çatışmaların neden olduğu amira saflarındaki geçici bölünmeler. Söz konusu çatışma, en çok Ermenilerin eğitimi alanına odaklanıyordu.

Amiralar arasındaki ayrılığın öncelikli ve göz önündeki nedeni, 1838'de Üsküdar'da kurulan Ermeni Koleji meselesiydi. *Cemaran* (kolej, lise veya akademi) adı verilen yüksek eğitim kurumu, imparatorluk mimarları Garabed Amira Balyan ve Hovhannes Amira Serveryan'ın yaratıcı düşüncesinin ürünüydü. Hovhannes Amira Serveryan daha sonra bu koleje mütevelli olarak atanmıştı. Rumlar, Latinler ve Protestanların kendi yüksek eğitim kuruluşları varken, Ermeni Apostolik milletinin de benzer bir eğitim kurumuna sahip olmasının gerekliliği on yıldır dillendirilmekteydi. Patrik Isdepannos Ağavni Zakaryan'ın (1831-1839) çağrısıyla 26 Ağustos

1836'da gerçekleşen toplantıda okulun açılması, başlangıç olarak inşaatı için 200.000 kuruş tahsis edilmesi, Kudüs'teki Patrikhane'nin de yıllık 120.000 kuruşluk destekte bulunması karara bağlandı. Çoğu sarraf olan yirmi amira, birer yoksul öğrencinin okul ücretini ödeme sözü verdi. Çocuklarının okul ücreti olarak varlıklı ailelerden de 3.000 kuruş alınacaktı.[64] Bu proje, patrik de dahil ruhban sınıfı, amiralar ve esnaflar tarafından desteklendi ve kolej 9 Aralık 1838'de resmen açıldı.

Okul açıldıktan sonra rekabet ve çatışmalar yeniden alevlendi ve çok geçmeden öyle ciddi bir hal aldı ki amira sınıfı iki gruba ayrıldı: daha büyük bir kitle oluşturan sarraflar ve destekçileri ile Balyanlar, Dadyanlar, Serveryan ve yandaşlarından oluşan meslek sahipleri ya da teknokratlar. Bölünme eğitim programından ziyade profesyonel yaklaşımlar ekseninde gelişti.

Bölünmede, politik boyut ve ilkeler de rol oynadı. Sarraflar sınıfın daha tutucu ve geleneksel kısmını temsil ederken teknokratlar en azından söz konusu yol ayrımında bir takım "liberal" eğilimler gösteriyorlardı. *Cemaran* konusundaki ayrışma sürecinde gelişen husumet, hızla, doğrudan eğitimle ilgili olmayan konulara sıçradı. Sonuçta mücadele Patrikhane üzerinde egemenlik kurma ve dolaylı olarak da Ermeni milletine liderlik etme hakkını ele geçirmeye yönelikti. Amira yönetici sınıfı içindeki kişisel ve gruplar arası çekişmeler, *Cemaran* meselesinde uygun bir savaş meydanı, güçlerini sınama alanı buldu. Örneğin, ilk başta okulu destekleyen tutucu sarraf-amiralar, İstanbul'daki Kudüs Patrikhanesi temsilcisini yıllık yardımı kesmek için ikna ettiler;[65] bu durum koleji maddi sıkıntıya soktu ve teknokrat-amiralar okulu kurtarmak için harekete geçmediler.[66] Bu yüzden kuruluşun maddi yükü tümüyle esnaf loncalarının omuzlarına bindi. Patrik amiraları ikna etmeye çalıştıysa da işe yaramadı. Kolejin hararetli destekçisi olarak patrik bu kez örnek olma ümidiyle iki öğrencinin okul ücretini karşılamak üzere 6.000 kuruş bağış yaptı. Katkı çağrısına yalnızca esnaf loncalarından yanıt geldi. 6 Nisan 1841'de, okula destek sağlamak amacıyla *Miagam Ingerutyun* (Tek İradeli Birlik) olarak anılan ve tümü

zanaatkâr ve küçük esnaftan oluşan 300 üyeli bir dernek kuruldu.[67] Ancak ne bu girişim ne de seyahat belgeleri üzerinden beş kuruş vergi alınması gibi önlemler kolejin varlığını sürdürmesi için yeterli oldu. Oysa o dönemde yüksek akademik standardıyla okul büyük bir saygınlığa sahipti:

> Daha birkaç ay öncesine kadar bizim [Protestan] okulumuza gelmeye pek hevesli olan *Cemaran*'dan dört Ermeni öğrenci, [Ermenilere] gitmişler ve ücretsiz okuma hakkını elde etmişler, şimdi de okula başlamak üzereler. Çocuklarını bizim okulumuza göndermeye kararlı olan bir kısım üst tabakadan zengin Ermeni aile şimdi onları [Üsküdar'daki koleje] gönderiyorlar. Sebebi de, okulun gerek düzeni, gerekse öğretmen kadrosunun kalitesi o kadar fazla beğeni kazanıyor ki, bize yılda 1.000 kuruş vermek varken, oraya 3.000 kuruş vermeye razı oluyorlar.[68]

Okulun itibarı ve elde ettiği saygınlığa rağmen yirmi dört kişilik heyet, kolej de dahil olmak üzere, yetki alanı içindeki kuruluşlar için gerekli finansmanı sağlayamadı ve gönülsüz bir şekilde istifa etti. Patrik bir kez daha amiralarla sarrafları bir araya getirme girişiminde bulundu ama amiralar buna kesinlikle yanaşmadılar. Daha sonra patrik de istifa etti. Ondan önceki Patrik Isdepannos Ağavni yeniden patriklik koltuğuna oturtuldu. Yeni patrik açık bir şekilde sarraf-amiraların tercihiydi ve ilk işi milletin mali işlerine göz kulak olmak üzere bir amiralar heyetini görevlendirmek oldu.

Yirmi dört kişilik heyetin dağılması halk arasında hoşnutsuzluk yaratmıştı ve heyetin yeniden görev alması için bir miting düzenlendi. İlk başta devlet halktan gelen talebi kabul etti ve heyet 1 Temmuz 1841'de yeniden görev başına geldi. Ne var ki, bir ay sonra, 14 Ağustos 1841'de emir geri alındı. Bu defa halk çok daha büyük bir mitingle cevap verdi. Devlet derhal bir soruşturma açtı ve liderleri sürgüne gönderdi (16 Eylül 1841). 3 Ekim'de ise kolej, millet içindeki karışıklığın merkezi ve nedeni olmakla suçlanarak devlet tarafından kapatıldı.[69]

Amiraların devlet katındaki gücü bilindiğinden, yorumcular kararlarda sarraf-amiraların parmağı olduğuna inanırlar.[70] Bu var-

sayımı, 11 Ekim 1842'de Ermeni olmayan bir gözlemcinin değerlendirmesi de destekliyor:

> Bugün gücü elinde bulunduran bankerler Üsküdar'daki koleji kapattılar, öğretmeleri de işten çıkardılar. Kurum yaklaşık üç yıldır faaliyetteydi ve Ermeni cemaatine çok büyük paralara mal olmuştu. Bir daha açılmayacağı söyleniyor.[71]

Millet bünyesindeki huzursuzluk devam etti. Kolejin kapanmasından bir ay sonra, 18 Kasım 1841'de göstericilerin Sadrazam Rıfat Paşa'ya sundukları dilekçede amira egemenliğine muhalefet gayet açık bir şekilde belirtiliyordu: "*Gülhane Hatt-ı Şerifi*'nin ilanından sonra artık amiraların kölesi olmak istemiyoruz."[72]

Cemaat içinde düzeni sağlamak için yine hükümet devreye girdi; millet işlerinin tüm sorumluluğu yirmi yedi esnaf loncasının temsilcilerinden oluşan bir heyete verildi. Amiralarla patrik millet işlerine müdahale etmeyeceklerine dair yazılı birer teminat verdiler.[73] Ne var ki, esnaf loncaları milletin mali ihtiyaçlarını karşılamada bir kez daha başarısız oldu ve heyet bir yıllık çalışmanın ardından görevden çekildi (18 Kasım 1842). Savaştan galip çıkan amiralar tekrar gücü ellerine geçirdiler; ancak önceki yıllarda olduğu gibi bir heyet olarak faaliyet yürütmek yerine milletin maliyesini, her birine bir amiranın başkanlık ettiği üç alana ayırdılar:

a) Harutyun Amira Yerganyan sorumluluğundaki Patrikhane;

b) Misak Amira Misakyan'ın mali yöneticiliğini yaptığı Surp Pırgiç Hastanesi;

c) Boğos Amira Aşnanyan'ın sorumluluğuna verilen Yetim ve Düşkünlere Yardım Kuruluşu.

Sorumlulukların bu şekilde paylaştırılmasının ardındaki niyet, milletin mali yönetimine daha etkin bir sistemin getirilmesinden çok, amiraların geleneksel yöntemi olan kişiye dayalı yönetim biçimini yeniden kurmaktı.

Her şeye rağmen amiraların bu zaferi güçlerinin tartışmasız kanıtını oluşturmuyordu. Bu daha çok, küçük bir elitin, milletin liderliğinde kendilerine rakip olan esnaf loncalarının proje ve ku-

rumlarını başarısızlığa mahkum etmek amacıyla mali güçlerini ve sarayla olan bağlantılarını kullanma yeteneğinin bir göstergesiydi. Bununla birlikte bir zamanların mutlak egemeni amiralar, 1842 yılında hâlâ fiilen veto hakkı kullanacak kadar gücü ellerinde tutabiliyor olsalar da, artık milletin işlerini esnaf loncalarının desteği olmadan yönetecek durumda değillerdi. İltizam vergilendirme sisteminin geçici olarak yeniden yürürlüğe konulması bile, her ne kadar amiraların zenginliğini kuşkusuz bir kez daha artırmış olsa da, eski egemenliklerini yeniden elde etmelerine yetmedi.

1842'ye gelindiğinde Yerganyan Amira, Ermeni Milli Meclisi'nin başkanı, Patrikhane'nin maliye yöneticisi ve "Anadolu ve Rumeli Sarraflar Kumpanyası" adlı sarraf teşkilatının iki bölümünün de başı olarak diğer tüm amiralardan daha fazla bir gücün sahibi olmuştu. Esnaflarla amiraları bir araya getirme girişiminde bulunmuş ve en çok desteklenen aday olan Madteos Çuhacıyan'ın 17 Temmuz 1844'te patriklik makamına seçilmesinde önemli bir rol oynamıştı. Yeni patrik, bir daha eline geçmesi zor olan bu fırsattan yararlanarak, on altı amira ve on dört esnaftan oluşan bir Karma Meclis kurdu. Bu yeni Meclis, patrikliğin yönetiminin tüm sorumluluğunu üstlendi.

Karma Meclis'e katılmayı kabul eden amiralar, özellikle de sarraflar, güçlerini esnaf loncalarıyla paylaşmaya razı olarak önemli bir taviz vermiş oldular. O zamana kadar esnaflarla işbirliği yapmayı ve karar alma organlarında bir arada çalışmayı her zaman büyük bir tutarlılıkla reddetmişlerdi. Milleti tek başlarına yönetmeye kalkan ve başarısızlığa uğrayan esnaflar sunulan tavizi memnuniyetle kabul ettiler. Uzlaşma cemaate barış ve huzur getirince, Osmanlı hükümeti de 1 Ekim 1846'da *Cemaran*'ın yeniden açılmasına izin vererek yeni yönetim biçimini onayladığını göstermiş oldu.

Amiralarla esnaflar arasında nispeten uyumlu ve işbirliğine dayalı bir ilişki hüküm sürerken, amiralar, "ruhani işleri yönetme", başka bir deyişle din adamlarının soruşturulması, sevk ve idaresi, ataması ve seçilmesi yetkisini elinde bulunduran patrikle çatışmaya başladılar.[74] Patrik, amiraların egemenliklerini yeniden elde et-

me amacıyla din adamları arasında değişiklikler yapma taleplerine karşı direniyordu. Güçlü bir amira ya da amiralar grubunun kişisel varlık göstermesi ve kendilerini destekleyen din adamlarının sadakatini, millet sisteminde son sözü yine en yüksek rütbeli rahibin söylediği çeşitli piskoposluk makamlarına atayarak ödüllendirmeleri gelenektendi. Patriğin, yüksek rütbeli din adamlarını seçme ve atama yetkisinde ısrar etmesi tümüyle meşruydu, ancak amiraların gelenek haline gelmiş büyük nüfuz kullanma haklarına yönelen doğrudan bir tehdit anlamına geliyordu. Amiralar, yardımcısı Hagop Gırcigyan'ın tavsiyelerine her zaman kulak veren Sadrazam Reşit Paşa'ya patriği şikâyet ettiler. Paris, Londra ve Viyana'da elçilik yaptığı sırada Paşa'ya hizmet eden Hagop Gırcigyan şimdi onun yardımcısı ve danışmanı olmuştu.[75] 7 Mayıs 1847'de ilan edilen sultan fermanı ile patriğe, biri milletin seküler işlerinin yönetimi, diğeri de ruhani-dini işlerinin yönetimini üstlenmek üzere seçimle iki ayrı ve bağımsız kurul kurma talimatı verildi.[76] Gırcigyan'ın etkisiyle yayınladığına inanılan bu ferman, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Batı Ermenilerinin tarihinde dönüm noktası olmuştur. Ferman, dini ve dindışı işleri birbirinden ayırmakla kalmadı; alışılageldiği üzere atamayla değil, seçimle iki yönetici organın kurulmasını sağladı.

Bu ferman din adamları, amira ve esnafların üye olarak yer aldığı Genel Meclis'e, tümü İstanbul'dan on dört kilise üyesinin katılımıyla bir Ruhani Meclis ile yirmi sivil üyeden oluşan bir Yüksek Sivil Meclis kurmaları talimatını vermişti. Dokuz amira ve on esnaf temsilciden oluşan Yüksek Sivil Meclis, Hagop Gırcigyan'ı hem başkan, hem de icra sekreteri görevlerini üstlenmek üzere, bir çeşit icra direktörü olarak tanımlayabileceğimiz *loğofet** olarak seçti.[77] Meclisteki amira üyeliği beş sarraf ile ikisi mimar, ikisi *barutçubaşı* olmak üzere dört teknokrattan oluşuyordu. Sivil Meclis seküler eğitim, maliye ve yargı gibi konularda yetki sahibiyken Ruhani Meclis dini eğitim, dogma ve din adamlarının atanması işleriyle uğ-

* **Loğofet:** Rum patriğinin dünyevi konulardaki danışmanı için kullanılan bu unvan, Ermeniceye de geçmişti ve Yüksek Sivil Meclis başkanları için kullanılıyordu.

raşacaktı. Bu sistem, 1860 Anayasası'nın kabulüne kadar devam etti. İki yılda bir yapılan genel kurullarda bu iki meclisin seçimi yapılırdı. Ancak bu yeni sistemin mekanizması düzgün çalışmıyordu; kural ve yönetmelikler açık ve net olmadığından usulsüzlükler yapılıyordu. Organların yetkileri ve birbirleriyle ilişkileri açık bir şekilde tanımlanmamıştı.

Bu iki meclisin kurulması "Patriğin otoritesiyle amiraların gücünü ve nüfuzunu gözle görülür düzeyde düşürdü."[78] Ancak uygulamada Patrik Madteos kendi bildiği gibi davranmaya devam ederek amiraların tepkisini çekti ve sonunda istifa etmeye zorlandı. Ancak bu kez istifa talebi Sivil Meclis *loğofeti* Hagop Gırcigyan tarafından patriğe sunulmuştu. Böylece sisteme bir ölçüde meşruiyet getirildi ve bir emsal oluşturuldu.

Öte yandan amiralar Sivil Meclis'in diğer üyelerinden bağımsız hareket ediyordu. Eğitim, ekonomi ve adli konulardan sorumlu üç komitenin adaylarını onlar atıyor ve istedikleri zaman görevden alıyorlardı. Bu onlara bir iktidar platformu sağladı ve amiralar çok geçmeden bu platformu, Ruhani Meclis üzerinde de egemenlik kurmalarını sağlayacak bir araç olarak kullanmak istediler. Krikor Odyan'ın Paris'teki Khaçadur Bardizbanyan'a (her ikisi de Tedrisat Komisyonu üyesidir) gönderdiği 15 Şubat 1855 tarihli mektubunda bu durum açıkça görülür:

> Bu yakınlarda Garabed Amira Balyan ve Hovhannes Amira Dadyan, hukuk dışı yollarla üç piskoposu Ruhani Meclis'e atadı ve Ruhani Meclis'e milletin eğitim ve basım işlerini yönetme yetkisini verdi.[79]

Tüm bunlara rağmen, amiraların gücündeki gerilemenin işaretleri fark edilebiliyordu. Sivil Meclis'teki amiraların sayısı, 1847'de dokuzdan, 1853'te beşe ve 1855'te de ikiye düşerken, esnaf loncalarının temsilci sayısı artarak, müttefikleri durumundaki aydınlar hariç, 1847'de ondan 1855'te on dörde yükselmişti.

Amiraların güçten düşüşü, en başta büyük önem verdikleri unvanlarının kaybı olmak üzere, birçok olguda kendini gösterir. Resmi Osmanlı memur unvanlarından biri olan bey, amiranın yerini

almaya başlamıştı. Örneğin, Hovhannes Amira Dadyan, aynı zamanda Dadyan Hovhannes Bey diye de anılır olmuştu; aynı şey ağabeyi Boğos ve diğerleri için de geçerliydi. Yine bu dönemde yeni nesil de bu unvanı kullanmamaya başlamıştı; çoğu kez bey ya da ağa, bazen de çelebiyi kullanıyorlardı. Aznavur Amira Aznavuryan'ın Mikayel Çelebi ve Kapriyel Çelebi adındaki iki oğlu[80] ile Dadyan amiraların oğulları, (birisi Arakel-Sisag Bey olmak üzere) bu duruma örnek verilebilir.[81]

Güçten düşme sürecinin daha da somut bir göstergesi ise, sarraflık mesleğinin yavaş yavaş ortadan kaybolmasıydı. Daha önce de belirtildiği gibi (bkz. III. Bölüm) Kırım Savaşı'nın ardından Osmanlı Devleti'nin Avrupa bankalarına borçlanmaya başlaması, sarraflık mesleğine kesin bir son vermişti. Esas ekonomik güç kaynaklarından yoksun kalan sarraf-amiraların oğulları doğal olarak hızla yok olmakta olan bir mesleği tercih etmeyeceklerdi. Bu yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda politik bir darbeydi. Sarrafların tümü de bir günde iflas etmediler. Çoğu varlıklarından kurtarabildiklerini kurtardı ve yukarıdaki unvanları kullanarak Ermeni milletinin varlıklı üst sınıfı üyeleri olarak hayatlarına devam ettiler. Ancak millet içindeki politik açıdan imtiyazlı konumlarının esas kaynağı, paşalar, saray bürokrasisi ve Osmanlı egemen sınıfının diğer üyeleriyle doğrudan temas halinde olmalarıydı. Oysa 1839 reformlarıyla başlayan ve kısmen Avrupalı finansörler ve diplomatların baskısı sonucu 1856 reformlarıyla hız kazanan Osmanlı bürokrasisindeki yapısal değişim sonucu yönetici elite erişim olanaklarını kaybeden amiralar, politik güçlerini borçlu oldukları devletle doğrudan temas ayrıcalığından da yoksun kaldılar. Dahası bu değişimler, milletin yönetiminde "anayasal" reformlara da hız verdi ve ilerde bu bölümde ele alacağımız 1860 Ermeni Anayasası ile sonuçlandı.

Teknokrat-amiraların durumu oldukça farklıydı. Dadyanlar *barutçubaşı*, Balyanlar da *mimarbaşı* statülerini korudular. Sultan II. Abdülhamit (1876-1908) planlı bir politika sonucu onları görevden alıncaya kadar da bu konumlarını sürdürdüler. Son *barutçubaşı* Arakel-Sisag Dadyan'dı. [İngilizce basımda editörün notu: Eserin

orijinal yazımında burada, aşağıdaki aydınlara ilişkin bölümle bağlantı sağlayan bir paragrafın atlandığı anlaşılmaktadır.] yerini varlıklı bir ailenin oğlu olan Krikor Odyan, daha çok Dr. Serviçen olarak tanınan Serovpe Viçenyan, Nahabed Rusinyan, Garabed Ütücüyan, Isdepan Osgan ve daha orta halli ailelerden gelen diğerleri aldı.[82] Bunlar, belirli bir politik ideolojiden çok, demokratik idealler ve liberal ilkeleri savunan kişilerdi ve neredeyse tümünün sivil ve ruhani meclislerdeki iktidar mücadelesi ile bağlantıları vardı.

1840 ve 1850 arasındaki on yıllık dönemde altmıştan fazla genç Fransız üniversitelerinde okuduktan sonra doğdukları yere geri döndü. Bunlar, Fransa'nın başkentinde Avrupa'nın liberal ve ilerici düşünceleriyle tanışmakla kalmayıp demokratik bir politik sistemin işleyişini de büyük bir ilgiyle gözlemlediler. İçlerinden birkaçı 1848 Devrimi'ne tanıklık etti; hatta içlerinden biri (Isdepan Osgan) aktif olarak katıldı.[83] Ermeni ulusunun durumuyla yakından ilgilendiklerinden, milletin yönetiminde yaygın yanlışlık ve usulsüzlükleri görmemeleri mümkün değildi. Amiraların keyfilik ve kaprislerine duydukları tepki nedeniyle esnaflarla güç birliğine gittiler.

1850'li yılların başlarında, Kırım Savaşı ve ülkeye Batı sermayesinin girişi gibi dış gelişmelerin amiraların Osmanlı sistemindeki ekonomik güçlerini ve varlık nedenlerini zora soktuğu bir dönemde amiralar, egemenliklerine karşı Ermeni toplumundan yükselen muhalefete rağmen Yüksek Sivil Meclis'in hukuka uygun işleyişini hiçe sayarak, gelenekleri olduğu üzere, başına buyruk hareket etmeye devam ediyorlardı. Ancak söz konusu baskılar altında egemen sınıf olarak varlıklarını koruyamadılar.

Açıktan isyan bayrağını açmış aydınlara ek olarak İstanbul'da çok daha fazla sayıda, Avrupa'da eğitim görmüş bir genç Ermeniler sınıfı oluştu. Bunların çoğu yazarlığı seçmedi. Büyük bir bölümü amiralarla diğer varlıklı ailelerin oğulları ve akrabalarıydı. Aralarında bir de yoksul ailelerden gelen, ama birkaç aydın amiranın eğitimli kâtip, teknisyen ve yönetici gibi asistanlara ihtiyaç duyacaklarını anlayarak eğitim harcamalarını karşıladığı gençler vardı. On dokuzuncu yüzyılın ilk dönemleri boyunca, bu genç adamların

çoğu başta Roma, Padova ve Pisa olmak üzere İtalyan üniversitelerinde okudular. İtalya coğrafi olarak diğer Batı Avrupa ülkelerine göre İstanbul'a daha yakındı; üstelik merkezi Venedik'te bulunan, ama Osmanlı'nın başkentinde aktif olan Mıkhitarist cemaati nedeniyle tanıdık bir yer olmuş ve Avrupa'da eğitim almak isteyenler için ilk durak haline gelmişti. Ancak 1840'ların sonlarından itibaren öğrencilerin üniversite eğitimi için tercihleri Fransa'ya kaydı.

Avrupa'da eğitim görmüş aydınlar arasında 1850'li yılların en önemli amiralarından biri olan Garabed Amira Balyan'ın oğlu Nigoğos Balyan da vardı. Aydınların saflarında 1877 yılının tanınmış isimleri de bulunuyordu.[84]

Amiraların güçten düşüşü ve daha kalabalık ve daha az otokratik olan esnafların gücünün artması bir başka önemli olguyla, yeni bir genç Ermeni aydınlar kuşağının doğuşuyla birlikte gerçekleşti.[85] Ermeni milleti içindeki iktidar mücadelesi bağlamında, amiraların eğitim alanındaki başarılı girişimlerinin sonradan güçlerini kaybetmelerinde rol oynaması ironik bir durumdur. İstanbul'daki çeşitli okullarda eğitim gören okuryazar Ermeniler, en başta da amiraların Avrupa'da okuttuğu genç aydınlar, milletin tutucu bir seçkinler grubu tarafından yönetilmesi karşısında minnet duymaya da, hoşgörü göstermeye de niyetli değillerdi. Meclisi harekete geçiren de bu genç entelektüel[86] kuşaktı.[87] Sonuç olarak, patriğin, iki meclisin ve üç komitenin seçiminde izlenecek yöntem, bunların işlevleri, görevleri ve yetkilerini tanımlayan yazılı yönetmeliklerin gerekliliği artık kendini açıkça hissettiriyordu. Hagop Gırcigyan ilk olarak 1853'te ve ertesi yıl tekrar bu konuyu Sivil Meclis'e getirdi, ancak amiralar birlik olup önerisini reddetti.

O sırada çok sayıda öğrenci Avrupa'dan dönmüştü. Edindikleri bilgileri milletin hizmetine sunmak için sabırsızlanan bu öğrenciler 22 Ekim 1853'te Sivil Meclis tarafından oluşturulan Tedrisat Komisyonu'nun üyeleri olarak atandılar. Komisyonun görevi, eğitimi denetlemek, teşvik etmek ve Ermeniler arasında yaygınlaştırmaktı. Osmanlı *Encümen-i Daniş*'i gibi bu komite de Académie Française'i örnek almıştı. Hepsi de uzman niteliğine sahip genç

entelektüeller olan on dört üyeden oluşuyordu. Komisyonun ilk görevlerinden biri, Patrikhane'nin yayın ilkelerini liberalleştirmek olmuştu. Dahası, komisyon üyeleri Ermeni edebiyat dili olarak günlük konuşma dilinin kullanılması talebinin hararetli destekçileriydiler. Böyle bir destek, *krapar* yani klasik Ermenice eğitimini kontrolü altında tutan ruhban sınıfının, eğitimin büyük bir bölümü üzerindeki tekeline yönelik bir tehdit anlamına geliyordu. 1851'de, dil reformunun ateşli savunucularından biri olan Krikor Odyan, *Araçargutyun Aşkharhapar Lezun Ganonavorelu yev Hasaragats Lezu Inelu Vra* (Ermenice Konuşma Dilinin Düzenlenmesi ve Ortak Dil Haline Getirilmesi İçin Öneri) başlıklı bir broşür yayımladı.[88] Burada Odyan, *krapar*ın eskidiğini ve o günün Ermenilerinin dili olarak kullanılamayacağını ileri sürüyordu. İki yıl sonra, Tedrisat Komisyonu'nun bir başka üyesi, mesleği doktorluk olan ama dilbilim konusunda kendini yetiştirmiş Nahabed Rusinyan tarafından, Timoteos Tıngıryan, Nigoğos Balyan ve Krikor Odyan'ın da danışmanlığında bir modern Ermenice dilbilgisi kitabı yayımladı: *Uğğakhosutyun Arti Hay Lezvin* (Modern Ermenicenin Doğru Konuşulması). Kitabın yayımlanmasına komisyon tarafından onay verilmişti.[89] Kitabın yayımlanmasının ardından patlak veren sert tartışma da, kendilerine *lusavoryal* (aydınlar) diyen dil reformu savunucuları ile onların *khavaryal* (gericiler) diye adlandırdıkları ve [eğitimde] günlük Ermenice konuşma dilinin kullanılmasına itiraz eden tutucu ve gelenekçi üyeler karşı karşıya geldiler. Kitabı gözden geçirmekle görevli soruşturma komitesi daha görevini tamamlamadan Patrikhane'den gelen bir emirle kitabın okullarda okutulması yasaklandı.[90] Moral açıdan çöküntüye uğrayan ve cesaretini yitiren Tedrisat Komisyonu'nun varlığı böylece son buldu.

Ne var ki dil reformu, başka bir alanda, yukarıdan gelen talimatlara daha az hassasiyet gösteren gazetecilik alanında devam etti. 1840'larda, Paris'te eğitim almış entelektüel Ğugas Bağdasaryan tarafından İzmir'de yayın hayatına başlayan *Arşaluys Araradyan*'da konuşma dili olarak kullanılan günlük Ermenice kullanılıyordu. İstanbul'da, Ermenice basının atası sayılan Garabed Ütücüyan, otuz

yıldan fazla editörlüğünü yaptığı *Masis* gazetesinin sayfalarında konuşma dili olarak Ermenicenin geliştirilmesini ve arındırılmasını teşvik etti. Ayrıca, gazetede Batılı ilerici fikirlerle liberal ilkelerin savunusuna destek verdi.

Katolik ve Protestan misyonerler imparatorluk topraklarında yaşayan Ermenilerin kültür ve eğitim alanındaki uyanışında büyük bir itici güç olmuştur. Misyonerler okullar kurdular, İncil'i günlük konuşma Ermenicesine ve Armeno-Türkçeye (Ermeni harfli Türkçe) çevirdiler, kitaplar yayınladılar ve pek çok gencin yüksek öğrenimlerini Avrupa ve Birleşik Devletler'de görmesine yardımcı oldular.[91] Bu genç entelektüeller milletin yazılı bir nizamnameye (*ganonakrutyun*) göre yönetilmesini savundular. Esnafların da desteğiyle konuyu, 30 Haziran 1855'te toplanan Ermeni Milli Meclisi'ne getirdiler. Bu mecliste, tek görevi Milli Nizamname (*Azkayin Ganonakırutyun*) hazırlamak olan Anayasa Komitesi (*Sahmanatragan Hantsnajoğov*) seçildi. Komite, Hagop Gırcigyan'ın yerine yeni *loğofet* olarak atanan Krikor Margosyan'ın işbirliğine ve tam desteğine sahipti. Yüksek Sivil Meclis'te, meclisin iki amirasından biri olan Garabed Amira Balyan (diğeri Hovhannes Amira Dadyan'dı), fazla liberal bulduğu komitenin sunduğu Nizamname taslağına karşı muhalefetin başını çekti. Ruhani Meclis'te ise sekreter olarak görev yapan Badveli Deroyents Nizamname taslağının kabul edilmesine karşı çıktı. Amira muhalefetinin lideri şimdi Garabed Amira'ydı ve anlaşılan o kadar güçlüydü ki, tasarının kabulü, "Garabed Amira ve tutucu yandaşlarının boyunduruğundan kurtulma girişimi" olarak yorumlandı.[92] Tedrisat Komisyonu üyesi olan K. Bardizban ağabeyine yazdığı mektupta, Garabed Amira Balyan'ın adamı Ali Bey'in artık güçlü konumda olduğunu ve "kimsenin ona karşı çıkmasının ya da ters düşmesinin" mümkün olmadığını bildiriyordu.[93]

Bu yol ayrımında iki yeni gelişme olayların akışını hızlandırdı: İlki, anayasa yanlıları için beklenmedik bir destek olan *Hatt-ı Hümayun*'un 18 Şubat 1856'da Sultan Abdülmecit tarafından ilanı; ikincisi de liberallerden yana, sevilen bir kişi olan Patrik Hago-

pos'un istifasıydı. Bu iki olay, çatışmayı kızıştırarak çözümünü hızlandırdı. 18 Kasım 1856'da Milli Meclis toplandı; patrik istifa etmiş olduğundan, toplantıya düzeni sağlamak için Küçük Said Bey başkanlık etti.[94] Toplantıda, sevilen patrik yeniden göreve getirildi ve yeni bir Yüksek Sivil Meclis seçildi.[95] Ayrıca, önceki komitenin sunduğu tasarıyı incelemek üzere yeni bir Anayasa Komitesi seçimle göreve getirildi. Yeni komite her bir madde üzerinde büyük bir titizlikle durarak, yoğun bir şekilde çalışıyordu.

Patrik Golod tarafından düzenlenen, geniş katılımlı bir Genel Meclis toplantısının yapıldığı 1725'te olduğu gibi, Patrik Hagopos da 22 Mart 1857'de, revizyondan geçmiş Nizamname'nin tartışılması ve kabul edilmesi için Milli Meclis'i toplantıya çağırdı. Patrik, kiliseden ve başkentteki Ermeni toplumunun tüm kesimlerinden temsilcilerin yer aldığı üç yüzün üzerinde delegeyi tartışmalara ve nihai kararın alınmasına katılmak üzere bu Meclis'e davet etti.[96] Her bir maddenin ayrıntılı bir şekilde incelendiği ve bazı değişikliklerin yapıldığı uzun tartışmaların sonunda Milli Meclis sunulan Nizamname taslağını onayladı. Katılımcıların tümü belgeyi "mutlulukla, beğenerek ve şükranla" imzaladı.[97]

Milli Meclis'in oybirliğiye desteğini alan Nizamname, resmi onay için Babıâli'ye sunuldu. Ne var ki onay gecikiyordu; nihayet Babıâli, "devlet içinde devlet"in varlığına izin vermeyeceği gerekçesiyle Nizamname'ye onay vermeyi reddettiğini açıkladı.[98] Ancak reddetmelerinin gerçek nedeni bu değildi; Babıâli başından beri Nizamname taslağından haberdardı, ama müdahale etmemeyi tercih etmişti. Aslında, memurlarından birini Nizamname konusunun tartışılacağı bir Meclis toplantısına başkanlık etmesi üzere göndererek zımnen onay vermiş oluyordu. Anayasacılar hükümetten gelen reddin sadece resmi ve görünürdeki neden olduğunu, asıl muhalefetin amiralardan geldiğini biliyorlardı. Balyan, Dadyan, Yeramyan, Serveryan ve diğerleri, temelde millet işlerinin yönetilmesinin yazılı kurallara bağlanması fikrine karşı olmasalar da, Nizamname'yi kendi görüşlerine göre "fazla liberal" bulmuşlardı.[99]

Amiraların, Nizamname'nin onaylanmasını önlemek için dev-

reye girdikleri ve Osmanlı yönetici çevreleri üzerindeki nüfuzlarını kullandıkları açıktı. Şimdilik amiralar baskın çıkmış, liberal güçleri yenilgiye uğratmışlardı. Böylece görüşlerini ve iradelerini milletin yöneticilerine dayatacak güce hâlâ sahip olduklarını kanıtlamış oluyorlardı. Ancak bu geçici ve kısa ömürlü bir zaferdi; aslına bakılırsa görüşlerini kabul ettirmek için hükümeti devreye sokma yoluna başvurmaları bile, millet üzerindeki güçlerini kaybettiklerini gösteriyordu.

Bir anayasaya kavuşma yönündeki ilk ciddi girişim böylece başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Anayasacılar misyonlarını başarılı bir sonuca ulaştıramadılar. Ancak bu geçici bir başarısızlıktı; çünkü şimdi aralarında genç aydınlar, din adamları ve esnaflardan liberal unsurların da bulunduğu anayasacılar, muhafazakâr kamp için kabul edilebilir nitelikte yeni bir Nizamname tasarısı hazırlamaya başladılar. Dr. Serviçen, Dr. Rusinyan, Nigoğos Balyan, Krikor Odyan ve *loğofet* Krikor Margosyan'ın yanı sıra, Tedrisat Komisyonu'ndaki arkadaşları yeni taslak üzerinde yoğun bir şekilde çalışıyorlardı.[100] O döneme gelinceye kadar bu *entelijansiya*nın bir kısım üyesi, başta sadrazamlar ve hariciye nazırları olmak üzere, her biri kendi Ermeni danışmanına sahip yüksek kademeden Osmanlı memurları tarafından işe alınmışlardı. Doktor olan Serviçen ve Rusinyan sırasıyla Ali Paşa ve Fuat Paşa'ya, yalnız kendi meslekleri üzerinden değil danışman ve asistan olarak da hizmet etmişlerdi. Harutyun Dadyan, Krikor Margosyan (*loğofet*), Sahag Abro, Isdepan Arzumanyan, Minas Minasyan gibi diğerleriyse Hariciye Nezareti'nde üst düzey mevkilerde görev yaptılar. Yüksek rütbeli memurlara hizmet veren başkaları da vardı: Hagop Gırcigyan'ın Mustafa Reşit Paşa'ya tercümanlık, hukuk müşavirliği ve danışmanlık yaptığından daha önce söz etmiştik. Hovsep Vartanyan (daha sonra Vartan Paşa) Kaptan Damat Mehmet Ali Paşa'ya hizmet etmiş, Hamamciyan ve Simon Serveryan Ali Paşa için çalışmış, Sahag Abro Fuat Paşa'ya benzer hizmetlerde bulunmuş, Harutyun Dadyan (daha sonra Artin Paşa) Mahmut Nedim Paşa'ya hizmet etmiş, Vahan Efendi Cevdet Paşa'nın yanında çalışırken Hovhannes

Nuryan da İngiliz Said Paşa* için çalışmıştı. Krikor Efendi Odyan Sadrazam Mithat Paşa'nın danışmanı, müşaviri ve sırdaşı olmuş, daha sonra da 1878 Osmanlı Anayasası'nın hazırlanmasında görev almıştı.[101]

İster doktor, ister tercüman, hukuk ya da dışişleri alanında uzman olsun bu genç entelektüeller, hükümetin yüksek mevkilerinde görev yapan amiraların yerine geçtiler ve zaman içinde Osmanlı Devleti'nin yüksek katlarına erişim sahibi olmakla kalmayıp, prestij ve nüfuz da kazandılar. Tıpkı amiralar gibi onlar da nüfuzlarını, Ermeni milletinin yönetim sisteminin yeniden yapılandırılmasına yönelik görüş ve projelerini savunmak için kullandılar.

1858 Kasım ayının sonlarına yakın toplanan Milli Meclis toplantısında Dr. Serviçen yeni Yüksek Sivil Meclis'e üye seçildi. Üç ay sonra, Şubat 1859'daki Meclis toplantısında yeni bir Taslak Hazırlık Komitesi oluşturuldu. Bu komite büyük bir titizlikle çalışıp 18 Aralık 1859'da Nizamname taslağını genel kurula sundu. Taslağın ikinci kez tartışıldığı sırada amiralar ve muhafazakâr yandaşları bir dizi itirazda bulundular ve taslağın 1857'deki versiyonuyla karşılaştırılması ve incelenmesi için bir İnceleme Komitesi oluşturuldu. Bu İnceleme Komitesi, dört din adamıyla, çoğu tutucu olan dört amira da dahil, on dört sivilden oluşuyordu. Bu komite, Taslak Komitesi'yle çok yakın ilişki içinde çalışıp 20 Mayıs 1860'ta görevini tamamladı. Nizamnamenin yeni versiyonu 24 Mayıs 1860'ta Milli Meclis tarafından oybirliğiyle kabul edildi. Yeni taslak, anayasacıların liberal ilkeleriyle gelenekselcilerin tutucu görüşleri arasında uzlaşmayı temsil ediyordu. Dr. Nahabed Rusinyan'ın "Ermeni Milli Anayasası" olarak adlandırdığı belge, din adamları, amiralar, esnaf ve aydınlar tarafından imzalandı.[102]

Anayasa sözcüğünün Ermenice karşılığı olan *sahmanatrutyun*,

* Eğinli Mehmet Said Paşa olarak da anılır. 1830-1896 yılları arasında yaşadı. "İngiliz" lakabı, yüksek öğrenimini İngiltere'de görmesi, yurda döndüğünde ilk olarak İngiliz etkisinin yoğun görüldüğü Bahriye'de, sonra da İngiliz desteğine ihtiyaç duyulduğu dönemde Mâbeyn'de görev yapması ve İngiliz basının büyük ilgi göstermesine bağlanır.

"nizamname" anlamına gelen *ganonakrutyun*dan daha Avrupai bir tınıya ve çağrışıma sahipti ve bu da sürecin liberal savunucularını memnun etmişti. Konuyu bir din tarihçisi olarak inceleyen Ormanyan, her zamanki keskin zekâsıyla anayasa kavramının, dönemin liberalleri için "monarşinin egemenliğini belirli sınırlar dahilinde kısıtlama" anlamına geldiğini belirtiyor.[103] Öte yandan, dönemin muhafazakârları, anayasa sözcüğünün benimsenmesini büyük bir endişe ve korkuyla karşıladılar. Sözcüğün Ermenilerin boş umutlara kapılmasına neden olmasından ve "üzücü bir kandırılmayla" sonuçlanmasından endişeliydiler. Ayrıca, anayasanın devletin gözünde Ermeni milletini şüpheli duruma düşüreceğinden de korkuyorlardı.[104] Bu tip düşünce ve endişeler, muhafazakâr gruplarda yerleşik olan zihniyetin dışavurumlarıydı. Öte yandan sıradan halk, anayasanın uygulanmasını sabırsızlıkla bekliyordu. Hatta oluşturdukları bir heyet yeni sistemin anayasa hükümlerine uygun olarak en kısa zamanda uygulamaya konulmasını talep eden bir dilekçeyle Meclis'e başvurdu. Ardından iki meclis dağıtılarak yerine, Anayasa'nın öngördüğü şekilde bir Sivil, bir de Ruhani Meclis oluşturuldu.

Kudüs Patriğinin seçimi konusunda yaşanan sorunlar yüzünden hükümetin anayasayı onaylaması yine gecikti. Bu bürokratik aksaklık anayasa sisteminin muhaliflerinin işine yaradı. Hukuk sistemine içkin kimi zayıflıklara bağlı olarak anayasanın içerdiği zayıf noktaları abartarak saldırıya geçtiler. Hükümet onayının gecikmesinin yarattığı hoşnutsuzluk 1 Ağustos 1862'de oldukça yüksek perdeden bir gösteriye neden oldu. Nihayet Anayasa'nın, biri hükümet, diğeri de Milli Meclis adına toplanan iki komisyon tarafından incelemesinin ardından, Babıâli 17 Mart 1863'te onayını verdi. Onay bundan altı gün sonra, resmen Milli Meclis'e bildirildi. Bunu izleyen olaylar, milletin anayasal döneminin tarihine aittir.

Amiralar, anayasal sistemin kurulmasında önemli rol oynadılar. Seküler ve dini yetkilerin ayrılmasını ilk savunan onlardı. Milletin politik yapısındaki konumlarını ve imtiyazlarını koruyup geliştirmek için, iki bağımsız meclis kurarak patriğin egemenliğini sınırla-

yan onlardı. Patriğin yetkilerini ruhani alanla sınırlamakla, kendi otoritelerini sorgusuz sualsiz uygulayabileceklerini düşündüler. Aslında farkında olmadan kendi iktidarlarını da sınırlamış oluyorlardı; çünkü böylece seküler yönetimi kurumsallaştırmış ve Patrikhane'nin yetki alanına bir düzenleme getirmiş oluyorlardı.[105] Bu yaptıkları, milletin iktidar yapısı üzerindeki etkilerinin zayıfladığının yalnızca bir işareti değil, aynı zamanda kendileri tarafından da kabulüydü.

Amiraların görüşüne göre Sivil Meclis, Ruhani Meclis'ten daha geniş yetkilere sahipti. 1847'de, iki meclisin kurulmasını sağlamadaki tek amaçları patriğin otoritesini ve kontrolünü azaltmaktı. Millet üzerindeki liderliklerinin, kendilerine verilmiş yasal bir yetkiden değil, patriğin sınırsız gücü ve onların patrik üzerindeki denetimlerinden kaynaklandığının tam olarak farkında değillerdi. Bir başka deyişle, amiralar ancak patriklik makamında oturan kişi üzerindeki güçlü nüfuzlarını kullanabildikleri ve Osmanlı yönetici seçkinleriyle bağlantılarını sürdürebildikleri sürece milletin efendisi olarak kalabilirlerdi.

Amiralar esnaflara, sesini çıkarmayan ve emirlerine amade küçük ortak rolünü biçmişlerdi. Oysa şimdi durum değişmişti ve yeni koşullar davranışlarını da değiştirmelerini gerektiriyordu. Ne var ki amiralar tepeden bakan katılıklarını ve temelsiz otoriterliklerini sergilemeye devam ettiler. Bu yüzden, görünüşte bile olsa iktidarı paylaşmaya yanaşmadıkları esnaflarla çatıştılar. Esnafların sözcüsü haline gelen genç entelektüeller esnaflardan daha etkiliydiler ve taleplerini açıkça dile getirebiliyorlardı. Başlangıçta daha temkinli, ama sonradan açıkça amiraların milletin işlerini keyfi ve diktatörce yönetme biçimlerine karşı çıktılar.

Bazı tarihçilere göre amiralar arasında da kesin bir bölünme vardı: Bir tarafta sarraflarla destekçileri, diğer tarafta da meslek sahipleriyle yandaşları yer alıyordu. Böyle bir bölünme öncelikle geçici, ikinci olarak da sahici olmaktan çok görünüşteydi. Daha önce de bahsedildiği üzere, Balyan, Dadyan ve Serveryan'ın Kolej'e verdikleri destek, okulun millete sağlayacağı yararlar konusunda sahip

oldukları derin bir inançtan çok, sarraf-amiralara duydukları tepkiden kaynaklanıyordu. Aslında, "amiraların çoğu eski ilkelerden yanayken yeni politikayla ters düşen Dadyanlar, Balyanlar ve Serveryanlar, [insanların] onların kurduğunu zannettiği bir kurumu yok etmeye çalışıyorlardı."[106] Bir başka deyişle, teknokrat-amiralar sarraflar kadar tutucuydu. Millet içindeki konumlarının tehlikeye girdiğini fark ettiklerinde, yan çizip Kolej'i desteklemekten vazgeçtiler.

Amira sınıfı, kişisel ve aileler arasında rekabet çatışmalarıyla içten içe kaynıyordu. Bir tarafta Canig Amira Papazyan ve Misak Amira Misakyan, diğer tarafta Mikayel Amira Pişmişyan arasındaki düşmanlık o kadar keskindi ki, çatışmanın yansımaları millet içinde de huzur bırakmıyordu. İki tarafı barıştırmak için Harutyun Amira Bezciyan araya girdi.[107] Dadyanlarla Düzyanlar arasında da dostça bir ilişki yoktu. Canig Amira'yla Mikayel Amira arasındaki çatışma açıktan sürerken, bu iki aile arasındaki rekabet sessiz ve kapalı kapılar arkasında, ama aynı derecede şiddetliydi. Mıkhitarist cemaatin başrahibi, yazdığı mektupta Paris'teki Mıkhitarist rahibini, Fransa başkentini ziyaret edecek olan Hovhannes Amira Dadyan'a, Düzyanlardan bahsetmemesi konusunda uyarmıştı.[108] İmparatorluk mimarı Garabed Amira Balyan, Sadrazam Reşit Paşa'nın sarrafı Mıgırdiç Amira Cezayirliyan'ın "amansız düşmanı"ydı.[109] Düşmanlık ve rekabet doğal olarak millet işlerine de yansıyordu. En azından, Hagop Düzyan'ın sanayiye olan ilgisi kısa süreli ve tek bir girişimle sınırlı olsa da (bkz. III. Bölüm), Dadyan-Düzyan çatışması millet sınırlarının da ötesine geçip meslek yaşamını etkiliyordu.[110]

Amiralar genelde kimi zaman açıkça, kimi zaman üstü kapalı biçimde birbirlerini desteklediklerinden, aralarındaki ilişkilerde yalnızca anlaşmazlık ve sorunlara ağırlık vermek yanıltıcı olur. İşbirliği ve destek daha çok aile bağları ve akrabalıktan kaynaklanırdı. Daha önce de belirttiğimiz gibi (bkz. II. Bölüm), pek çok amira ailesi birbirleriyle evlilik, vaftiz ve başka biçimlerde bağlantı içindeydi. Amiralar aynı şekilde ticarette de işbirliği içindeydi. Nitekim 1839'da, çok sayıda sarraf-amira birleşip Karadeniz'de ticari taşı-

macılık işinde kullanmak üzere İngiltere'den bir gemi satın almışlardı. Kaynaklara göre çok sayıda benzer iş ortaklığı kurulmuştur.[111]

İster işbirliği içinde olsunlar, ister rekabet etsinler, amiralar 1850'lerin başına kadar milletin liderleri olarak kaldılar. Dönemin ve on dokuzuncu yüzyıl sonlarının Ermeni yazarları amiraları liderlikleri, hedefleri ve izledikleri politikalardan çok, kültür, eğitim ve din kurumlarına yaptıkları bağışlar ve cömert hayırseverlikleri nedeniyle övdüler. Tabii ki bu hayırsever etkinlikler övgüye değerdi ve takdiri hak ediyordu. Onları en katı eleştirenler bile amiraların bu alanlardaki yararlı ve yardımsever rollerini kabul ederler.[112] Ancak amiralar bu hayırsever bağışları, hayır işlerine inançlarından ve bu yönde gerçek bir arzudan çok millet içindeki konumlarını pekiştirmek için yapıyorlardı.[113] Amiraların önceliklerine ilişkin dönemin Ermenice kaynaklarında yeterli veri bulunmuyor. Ermeni milletinin iç işlerine daha eleştirel bir gözle bakan Ermeni Protestan misyonerlerin kayıtlarında bu konuda daha fazla bilgi bulunur.

Nitekim 1836'da "yaşları sekizle on beş arasında değişen"[114] binlerce Ermeni çocuk, imparatorluk fermanıyla "iplikhanede, imparatorluk tersanesinde, yelken fabrikasında ve demir dökümhanesinde çalışmak üzere Erzurum, Sivas ve Anadolu'nun farklı bölgelerinden toplatıldı; bu çocuklara maaş verilmemesi, sadece giyecek ve ekmek verilmesi emredilmişti."[115] İstanbul'da görev yapan dönemin Amerikalı misyonerlerine göre, bu gençlerden bazıları, bu zulme uğramak ve anne-babalarından uzak kalmaktansa İslam dinine geçmeyi tercih etmişlerdir. Misyonerler toplu olarak imzaladıkları mektuplarında bu durumdan şöyle şikâyet ediyordu:

> Bu Ermeni çocukların durumunu hükümete bildirmeye kimsenin cesareti yoktu. Bankerler [sarraf-amiralar] bankerlikleri ellerinden alınır korkusuyla bunu kendileri yapmaya cesaret edemedikleri gibi, rahibin [patrik] de bu konuda harekete geçmesine, ya da ülkenin iç kısımlarından kendisine gelen çok sayıda şikâyet ve dilekçeleri hükümete iletmesine, sonunda fatura kendilerine çıkar diye karşı çıktılar. Ve böylece ulusal dini menfaatler, ulusun para getiren menfaatlerine feda edildi; ve zulme uğrayan halk oldu.[116]

Bu durumu ilk kayda geçiren Ermeni tarihçi, patriğin eski sekreteri olduğundan, konumu sayesinde olaylar hakkında geniş bilgi sahibiydi. İstanbul'a ilk getirilen Ermeni çocuklarının sayısını beş bin olarak veriyor[117] ve olan biten karşısında üzüntülerini dile getiriyordu: "Liderlerimizden hiçbiri ulusumuzu bu büyük tehlikeden kurtaramadı; Tanrı onların ve bizim yardımcımız olsun."[118] 1871 gibi geç bir dönemde bile bu Ermeni yazar amiraları açıkça eleştirmeye cesaret edememiş, Tanrı'dan dileklerde bulunmakla yetinmiştir. Öte yandan Amerikalı misyonerler, müdahale etmedikleri ve emirlere karşı çıkmadıkları için "bankerleri" suçladılar. Bu örnekte hem amiraların sessiz kaldıklarını, hem de patriğin de sessiz kalmasını sağladıklarını görüyoruz. Onların gözünde, kendi ekonomik kazançlarının güvenliği, girişebilecekleri bir müdahaleyle kazanılabilecek toplumsal yarardan çok daha ağır basıyordu.[119] Bu, amiraların Ermeni milletini tipik yönetme tarzıydı. Tarihçi Varantyan'ın da dediği gibi, "[amiralar] yüksek rütbeli Türklerin alçakgönüllü hizmetçileriyken, kendi ortamlarında kibirli ve buyurgandılar."[120] Aslında, patrik ve hiyerarşide onun altında yer alan rahipler amiraların elindeki "araç"lardan başka bir şey değildiler.[121]

Ne türden görevi kötüye kullanma örnekleri vermiş olurlarsa olsunlar amiralar, Katolik rahiplerin ve on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda mezheplerini yaymada başarı gösteren Protestan misyonerlerin tehdidi altındaki Ermeni Apostolik kilisesinin, Patrikhane'nin ve millet statükosunun koruyucusu olarak işlev gördüler. Mezhep değiştirmek Osmanlı İmparatorluğu'nda politik bir konuydu: Fransız (ve biraz daha az düzeyde Avusturyalı) elçiler Katolik mezhebini, İngiliz diplomatlar Protestanlığı savunurken, Ermeni milli kilisesini savunacak yabancı bir güç yoktu. Ancak Osmanlı Devleti, Patrikhane'ye destek vererek millet sistemini koruma politikasını benimsedi ve amiralar bu politikanın belirleyici unsuruydu. Millet içinde savundukları değerler ve çıkarları, Osmanlı politikasıyla mükemmel bir uyum içindeydi ve bu çakışma amiralara büyük bir güç kazandırıyordu. İstanbul'daki güçlü Fransız büyükelçisi bile onların düşmanlığını kazanmak istemezdi. Bunun izlerini,

büyükelçinin Katolikliği yayma çabalarına ilişkin Dışişleri Bakanı'na yazdığı bir mektupta yer alan şu sözlerinde görebiliriz: "Durduk yerde Ermeni sarrafların ve kendi davalarına destek vermeleri için yanlarına çekmeyi başardıkları nüfuz sahibi Türklerin çifte düşmanlığını üstüme çekmekten [...] sakınırım."[122] Sarraf-amiraların, Katolik ve Protestanlar karşısında Osmanlı yönetici çevrelerinin tam desteğine sahip oldukları son derece açık.

Amiralar, Ermeni milletinin varlığını koruyabilmesinin, kilisenin varlığını sürdürmesine ve güçlü olmasına bağlı olduğuna inanıyorlardı. Kilise ne zaman saldırıya uğrasa onu korumak üzere harekete geçtiler. Birkaç kez Kudüs Ermeni Patrikhanesi kutsal kentin çeşitli yerlerinde yüzyıllık haklarını kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kaldığında, amiralar yardıma koştular. Kudüs Patrikhanesi, Ermeni kilisesi hiyerarşisinde İstanbul Patrikhanesiyle eşit konumda olsa da, İstanbul Patrikhanesi hem ruhani, hem de siyasi-idari üstünlüğe sahipti. Ancak, Kudüs'teki Patrikhane'ye yönelik bir saldırı genel olarak Ermeni kilisesine, özel olarak da İstanbul'daki milletin bu merkezi kurumuna zarar verirdi.

Osmanlı'nın Filistin üzerindeki egemenliği süresince Latinler ve Yunanlar koşulların buna elverişli olduğunu düşündükleri her fırsatta Ermenileri yerlerinden etmeye çalıştılar. Örneğin, Kudüs Patriği 1758'de bu türden bir tehlikeyle karşılaşmıştı; her ikisinde de sadrazamın *bezirgânı* olan Bedros Amira Aleksanyan ve Ğazaros Amira Movsesyan araya girip Patrikhane'nin karşı karşıya kaldığı felaketi önlediler.[123] Bu tür girişimlerin sonuncu ve en tehlikeli olanı 1806'da başlayıp 1813'e kadar 7 yıl süren tehditti. Kudüs'teki Yunan kilisesi, Şam valisi tarafından düzenlenen ve Ermeni kilisesinin elinde olan birçok yerin aslında kendilerine ait olduğunu doğruladığını iddia ettikleri bir belgeyi öne sürdü. Uzun süren ve maliyeti yüksek davaların ardından Ermeni Patrikhanesi'nin bu yerler üzerindeki hakları yeniden resmen onaylandı. Amiralar ulusal kilisenin müdafaası söz konusu olduğunda güçlerini birleştirmişlerdi; Düzyanlar örneğinde olduğu gibi, Ermeni Katolik önde gelenleri bile mücadeleye katıldı.[124] Tek başına bu hareket bile

sıradan halkı, koşullar gerektirdiğinde ekonomik kaynaklarını ve hükümet nezdindeki nüfuzlarını ve güçlerini kilisenin hizmetine sunan amiraların, ulusal kilisenin gerçek koruyucuları olduklarına ikna etmeye yeterliydi. Bu güç, kilise aleyhine fermanların iptali ya da düzeltme yapılması için sıklıkla kullanıldı. Buna bir örnek verelim: *Evkaf* Veziri, Ermeni hayır kurumlarının kendi yetki alanına dahil edilmesini talep etmişti. Bezciyan Amira sorunu doğruca sultana götürmüş ve onu emrin sıkıntı ve hoşnutsuzluk yaratacağına ikna etmiş, sultan da patriğin tüm Ermeni *evkaf* kurumlarıyla mülklerinin genel mütevellisi olarak kalması, böylece mevcut statükonun korunması talimatını içeren bir ferman yayınlamıştı.[125] Amiralar mümkün olduğunca kiliseyi, özellikle de yüksek rütbeli din adamlarını korudular. 1819'da Krikor Çelebi Düzyan, ironik bir şekilde, asılarak idam edilmesinden birkaç ay önce, asılsız bir suçlamayla hapse atılan Sis (Kilikya) Gatoğigosu Giragos için araya girerek onun hayatını kurtarmıştı.[126]

Amiraların dünya görüşü ve politik gerçekleri algılama açısından tutucu olduklarını belirtmeye gerek bile yok. Ulusal kiliseyi korumaları, millet konusundaki tutucu bakış açılarıyla tam bir uyum içindeydi. Kilisenin kendisi tutucu bir kurumdu. Onun için millet içindeki düzen ve hukukun korunması, kendi hak ve ayrıcalıklarının güvence altına alınması bakımından gerekliydi. Daha da önemlisi, amiraların Patrikhane ile ilgili tutumu, daha önce de belirtildiği üzere, Osmanlı politikasıyla uyum içindeydi. Siyasi fikirlerini, görüşlerini ve politikalarını anlamak ve değerlendirmek için, kilise dünyasının dışında ne yaptıklarına ve ne dediklerine bakmak gerekir.

Amiraların politik bakışları ve yönelimleri nelerdi? Döneme ait kaynaklar bu konuyla ilgili çok az bilgi verir. Konuyla ilgili yazılanların çoğu daha sonraki dönemlere ve yazarlara aittir. Amiraların politik görüşlerini en güzel özetleyen ifadeler, 1879'da Ermeni Hastanesi'nin kuruluş yıldönümünde konuşma yapan bir yazar tarafından dile getirilmiştir: "[...] Bezciyan Amira, yalnız sözleriyle değil, yaptıklarıyla da, dinimize uygun ibadet etmeyi, yetkililere

saygı göstermeyi ve ulusumuzu sevmeyi öğretti bize."[127] Dinin kimliğin en önemli kimlik göstergesi olduğu Osmanlı toplumunda amiralar Ermenilerin dini bilincini güçlendirmek için çaba harcadılar. "Yetkililere saygı" laf olsun diye söylenmiş bir şey değildi; bütün bir anlayış ve açıklıkla belirlenmiş davranış tarzı, yetkililerin şahsında somutlanmıştı. Amiralar bu sisteme bağlı kalarak Ermenilere, Türk hükümeti ve halkının gözünde *millet-i sadıka* yani sadık millet olma konumunu kazandırdılar.[128] Daha sonraki dönemlerde onlara eleştirel gözle yaklaşan yazarlar, Osmanlı Devleti'ne sadakatleri ve tutuculuklarından dolayı amiraları kınamışlardır. Bir tarihçinin dediği gibi, "Türkler 'sadık halk' dediğinde herkes bununla Ermenilerin kastedildiğini bilirdi. Amiralar sınıf olarak ortadan kayboluncaya kadar bu söz Ermeni halkını nitelemeye devam etti."[129] Sonraki dönemin birçok yazarı, "Silinmez ve affedilmez bir leke olarak acılarla dolu tarihimizin üzerine ağır bir şekilde çökmüş olan, milletimizin en önemli ve acil sorunlarına ilgisizliklerinden dolayı", amiraları ve genel olarak burjuvazinin üst tabakasını eleştirmişlerdir.[130] Bu eleştiriler, sosyal ve politik norm ve kriterlerin farklı olduğu sonraki dönemlerde yapıldıkları için temelsizdir.

Sonraki dönem yazarlar arasında Sovyet Ermeni tarihçileri, amiraları Osmanlı yanlısı siyasi eğilimleri nedeniyle suçlamada özellikle çok katıydılar ve bu siyasi yaklaşım ile St. Petersburg'daki daha verimli Rusya yanlısı bir politika izleyen ünlü Lazaryan ailesi arasında paralellik kurdular. Rusya'ya yaptıkları ekonomik katkıdan dolayı Rus çarı tarafından soylu sınıfına dahil edilen aile, Doğu Ermenilerinin maddi veya kültürel gelişimine katkıları açısından amira ailelerine benziyordu. Lazaryanlar kilise ve okullar yaptırdılar ve Doğu Ermenistan'da İran egemenliğinin yıkılıp ülkenin Rus egemenliği altına girmesinde rol oynadılar. Aile üyeleri sürekli Doğu Ermenistan'ın "kurtarıcıları" olarak sunulmuş ve Rusya yandaşlığı övülmüştür. Bu bağlamda Sovyet Ermeni tarihçileri amiraların sonuç getirmeyecek Osmanlı yandaşlığını eleştirirler. Zurabyan, "Batı Ermenilerinin Ruslardan yana tavır aldığı bir dönemde amira burjuvazisinin en önemli kesimi Türklerden yana davranıyordu",

demiştir.[131] Bu, amiraların politik duruşu açısından esas olarak doğru bir saptamadır. (Rusya sınırına yakın yaşayan Ermenilerin Rusya'ya eğilimli oldukları doğrudur, ancak Batı Anadolu'da, özellikle Ermeni nüfusunun yoğun olduğu İstanbul ve İzmir şehirlerinde bu eğilim, hiç olmadığını iddia edemesek bile, çok zayıftı.)

Buradaki sorun, tek başına sergilenen politik eğilimden ziyade, amiralar ile Lazaryanların "kurtarıcı rolü" arasında yapılan karşılaştırmadır. Bu iki grup farklı politikalar mı izliyordu? Lazaryanların, o dönemde yayılmacı bir politika izleyen Rus devletinin yandaşı olduklarını unutmamak gerekir. Rusya mümkün olduğunca doğuya yayılma politikası izliyordu ve Ermenilerin, Doğu Ermenistan üzerindeki zalim ve arkaik Pers hâkimiyetinden kurtulmaya can atıyor olmaları, Rusların politik planlarına ve emperyalist isteklerine tam olarak uyuyordu. Bir başka deyişle, Lazaryanlar aynı zamanda, Rusların, Ermeni anayurdunun bir bölümünü "kurtararak", aslında Kafkasların güneyindeki Ermeni platosuna kadar yayılma planlarını gerçekleştirmelerine yardım etmiş oluyorlardı. Lazaryanların siyasi duruşları amiralarınki kadar tutucuydu, çünkü her ikisi de devlet politikasını destekliyordu. Osmanlılar çoktan Batı Ermenistan üzerinde egemenlik kurmuştu ve doğuya doğru yayılmacı bir politika izlemiyordu; bu nedenle, amiralar yalnızca statükoyu desteklemek durumundaydılar. Bu bağlamda, Lazaryanlarla amiraların siyasi eğilimleri temelde aynıydı: resmi devlet politikasına destek vermek.

Çoğu Ermeni yazarının atladığı şey, amiraların taşradaki Ermeni nüfusuna karşı ilgisizliğidir. Bir amiranın taşra vilayetlerinde okul veya kilise yaptırması çok ender görünen bir durumdu. Bu ender durumlar da, coğrafi olarak, amira ailelerinin büyük çoğunluğunun atalarının memleketi olan Agın'la sınırlıdır. Yani, amira sınıfının kültürel, eğitsel ve hayırsever aktiviteleri İstanbul'la sınırlıydı. Dolayısıyla, siyasi düşünce yapılarının da bu bölge ile sınırlı kaldığını söyleyebiliriz.

Amiralar, genel ve geniş çaplı "ulusal çıkarlar"ın koruyuculuğu anlamında, siyasi lider değillerdi. Bir yandan, geniş imparatorluk

topraklarında, özellikle Ermeni vilayetlerinde yaşayan Ermeni halkına gerçek bir ilgi gösteremeyecek kadar dar fikirliydiler. Diğer yandan da, genel olarak Ermeni ulusuna yararlı olacak herhangi bir "politik" çizgiyi izleme riskini göze alamayacak kadar Osmanlı egemen sınıfının bir parçasıydılar.

Politik gelenekleri, had safhada temkinlilik ve otoriteye körü körüne sadakatle belirlenen tutucu bir zihniyetti. Varlıklarını sürdürmelerini sağlayan ve tutucu Ermeni çevrelerinde köklü bir şekilde yerleşen bu gelenek en güzel, Artin Paşa olarak da bilinen ünlü torun Harutyun Dadyan'ın sözlerinde dile gelmiştir: "Böylesine tehlikeli bir ortamda yaşayan bizim gibi zayıf bir ulusun, korkunç felaketlerden korunmak için, devlete sadakatle hizmet etmesi ve isyancı hareketlerden uzak durması gerektiğine inanıyorum. İhtiyatlı bir milliyetçilik de milliyetçilik değil midir?"[132]

Bu yüzden amiralar eğitsel, kültürel, sosyal ve ekonomik alanlarda uluslarına liderlik ederken, politik alanda, çıkarlarına ve konumlarına herhangi bir şekilde zararı dokunacak adımlar atmaktan kaçındılar. Milletin siyasi yapısında herhangi bir değişikliği kabul etmediler, çünkü bunu ulusa ve kendi sınıf çıkarlarına yönelik bir tehdit olarak algıladılar. Liderlik ettikleri ve liderliklerini devam ettirmek istedikleri toplumla birlikte evrim geçirmediler. Kabullendikleri ve isteksiz bir şekilde razı oldukları reformlar, onlara milletin içinde ve dışındaki güçlerden gelen baskılarla dayatılmıştı.

Ancak, onların eğitsel, kültürel ve hayırsever girişimleri olmasa Ermeni ulusu bu kadar kısa sürede bu kadar büyük bir gelişim gösteremezdi. Yani, son çözümlemede, amiralar anayasa döneminde yaşanan Ermeni rönesansının temellerini atmışlardır.

Notlar

1 1764'e kadar patriklik görevini yürüten Hagop Balyan (1741-1749 ve 1752-1764), bildiğinden şaşmayan, güçlü bir kişilikti.

2 Bezciyan'ın, Yahudi milletinin fakir ve muhtaçlar için kurduğu "Tehlike ve Kaza Hazinesi"ni örnek aldığı düşünülür. P. Keçyan, *age.*, s. 38-39.

3 Torkomyan, *age.*, 2:202.

4 P. Keçyan, *age.*, s. 17.

5 A. Keçyan, *Agın*, s. 207.

6 P. Keçyan, *age.*, s. 65-72.

7 *Aynı kitap*, s. 81-86.

8 Asadur, *agm.*, s. 89; Torkomyan, *age.*, 1:240.

9 Asadur, *agm.*, s. 118.

10 Zartaryan, *age.*, 2. baskı, Kahire, 1933-1939, 7:23; Torkomyan, *age.*, 1:240, 310, 2:422; Asadur, *agm.*, 126-127, 135; Garabed Ütücüyan, "Mangutyan Hişadagner" [Çocukluk Anıları], *Masis*, İstanbul, 6 Mart 1893, s. 133.

11 1963'te 449 öğrencili bir ortaokul olan bu kurum daha sonra Dadyan adını almıştır. Bkz. Boğosyan, *age.*, s. 87-88.

12 Asadur, *agm.*, s. 168; Boğosyan, *age.*, s. 86-90; Alboyacıyan, *Les Dadian*, s. 56-65.

13 Asadur, *agm.*, s. 136; Torkomyan, *age.*, 2:450; G. Hnaser, "Nüter K. Bolso Aşkharhapari Badmutyan Hamar" [İstanbul Lehçesinin Tarihi Hakkında Konular], *Anahid*, Paris, 3. yıl, No. 3-4, Eylül-Aralık 1931: 143-145.

14 Zartaryan, *age.*, 3:55.

15 Hnaser, "Nüter...", s. 143.

16 Asadur, *agm.*, s. 107-108.

17 Alboyacıyan, *agm.*, s. 388-389.

18 *age.*, s. 157.

19 Torkomyan, *age.*, 1:242.

20 Asadur, *agm.*, s. 128.

21 Hraçya Acaryan, "Hayots Teri Osmanyan Gaysrutyan Meç" [Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin Rolü], *Panper Yerevani Hamalsarani*, Yerevan, 1967, s. 157.

22 *Intartzag Oratsuyts* [Kapsamlı Yıllık], 1900, s. 142.

23 Alboyacıyan, *Les Dadian*, s. 68; Boğosyan, *age.*, s. 98.

24 Karekin Levonyan, *Hayots Barperagan Mamulı, 1794-1934* [Ermeni Süreli Yayınları], Erivan, 1934, s. XIX; Karnig Isdepanyan, *Urvakidz Arevmıdahay Tadroni Badmutyan* [Batı Ermeni Tiyatrosunun Kısa Tarihi], 2 cilt, Erivan, 1962-1967, 1:25.

25 *Arşaluys Araradyan*, İzmir, 1841, No. 38 ve 59.

26 Hnaser, "Nüter..." s. 145.

27 Zartaryan, *age.*, 2:17, 23; Torkomyan, *age.*, 1:271, 2:473-474, 544; Isdepan Papazyan, *age.* İstanbul, 1864, s. 25-35; Toros Azadyan, *Harüramya...*, İstanbul, 1930, s. 18-23.

28 Torkomyan, *age.*, 2:658.
29 *age.*, s. 699, 702.
30 *age.*, 3:171.
31 *age.*, 2:708.
32 Azadyan, *Agın I*, s. 50.
33 Asadur, *agm.*, 133.
34 Siruni, *age.*, 1:417.
35 Tavrijetsi, *age.*, s. 352 ve 493.
36 A. Berberyan, *age.*, s. 256.
37 Zartaryan, *age.*, 7:23.
38 Boğosyan, *age.*, s. 85-90.
39 "[Yerli] Türklerin haset etmelerini önlemek için" Agın yakınlarındaki Gaban'da "görkemli Ulu Cami"yi yapan Pilibos Amira Arpiaryan ve oğlu Kasbar Amira örneğini belirtmekte de yarar var. A. Keçyan, *Agın*, s. 226.
40 P. Keçyan, *age.*, s. 42-46; Asadur, *agm.*, s. 154-155. Ormanyan, Arapça kökenli Türkçe bir sözcük olan *mütevelli*ye eş anlamlı olarak, Ermenicede *variç*, yönetici ve *işkhanabed*, "baş yönetici" sözcüklerine yer verir; *age.*, 2:3372.
41 P. Keçyan, *age.*, s. 46.
42 *age.* Günümüz tarihçileri de *mütevelli* makamını yeterli şekilde incelememişlerdir.
43 H. G. O. Dwight, *Christianity in Turkey*, Londra, 1854, s. 84.
44 Ütücüyan, *agm., s. 163*
45 Ormanyan, *age.*, 2:2286.
46 Vartan Artinian, "A Study of the Historical Development of the Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire, 1839-1863". Doktora tezi, Brandeis University, 1969, s. 14.
47 Ormanyan, *age.*, 2:2472; Asadur, *agm.*, s. 23.
48 Ormanyan, *age.*, 2:2513, 2518; Asadur, *agm.*, s. 23.
49 Ormanyan, *age.*, 2:2641, 2654; Çamçiyan, *age.*, 3:721.
50 P. Keçyan, *age.*, s. 91.
51 Dwight, *age.*, s.66.
52 Hagop Ağa Kudüs'e hacca gittiğinde Kutsal Kent'in Patriği Hagop Nalyan Konstantinopolis'teki Patrikhane'ye dönmek istediğini belirtince ağa bu isteğini kabul etmiş ve başkente döndüğünde patriği görevden alıp yerine Nalyan'ı atamıştı. (Nalyan iki dönem görevde kaldı; 1741-1749 ve 1752-1764). Asadur, *agm.*, s. 70; Ormanyan, *age.*, 2:2979.
53 Papken Güleseryan, *Basmaciyan*, Paris, 1908, s. 114, 136; Ormanyan, *age.*, 2:3085-3091.
54 Asadur, *agm.*, s. 99; Ormanyan, *age.*, 2:3255.
55 Ormanyan, *age.*, 3:3396-3399; A. Berberyan, *age.*, s. 449.
56 A. Berberyan, *age.*, s. 82-83; Ormanyan, *age.*, 3:3442-3447.
57 A. Berberyan, *age.*, s. 108-135; Ormanyan, *age.*, 3:3457-3471. 1828-1829'daki

Türk-Rus Savaşı sonrası gelişmeler ve 1829 Edirne Antlaşması'nın imzalanmasıyla Katolikler 6 Ocak 1830'da ayrı bir millet statüsünü elde ettiler.

58 *Divan Hayots Badmutyan* [Ermeni Tarihi Arşivi]. 10 cilt, Tiflis, 1912, s. 338.

59 Ütücüyan, *agm.*, *Masis*, 6 Mart 1893, s. 148.

60 Bernard Lewis, *age.*, 2. baskı, Londra, 1969, s. 108.

61 Alboyacıyan, *agm.*, s. 146.

62 Artinian, *agy.*, s. 146.

63 Alboyacıyan, *agm.*, s. 188-189.

64 P. Keçyan, *age.*, s. 73-74; Asadur, *agm.*, s. 137.

65 Sarraf-amiralar *Cemaran*'ın başta imparatorluk mimarları Garabed Amira Balyan ve Hovhannes Amira Serveryan olmak üzere teknokrat-amiraların inisiyatifiyle kurulmuş olmasına içerlemişlerdi. Onlara göre Kolej grup olarak onurlarını kıran bir gösterişten ibaretti.

66 Ormanyan, *age.*, 3:3723.

67 A. Sarukhan, *Haygagan Khıntirn yev Azkayin Sahmanatrutyunı Turkiayum, 1860-1910)* [Türkiye'de Ermeni Sorunu ve Milli Anayasa, 1860-1910], Tiflis, 1912, s. 6-7.

68 ABCFM, No. 114. Report of the Annual Meeting of 1842.

69 Ormanyan, *age.*, 3:3729-3732; Alboyacıyan, *agm.*, s. 197-198.

70 Artinian, *agy.*, s. 55.

71 ABCFM, Mission to the Armenians, 2. cilt, H. G. O. Dwight Günlüğü.

72 Alboyacıyan, *agm.*, s. 197; Ormanyan, *age.*, 3:3733.

73 A. Berberyan, *age.*, s. 274.

74 *age.*, s. 318.

75 Asadur, *agm.*, s. 163.

76 A. Berberyan, *age.*, s. 319; P. Keçyan, *age.*, s. 12.

77 Ormanyan, *age.*, 3:3814; P. Keçyan, *age.*, s. 93.

78 Artinian, *agy.*, s. 74.

79 Torkomyan, "Nahabed Rusinyan", *Hantes Amsorya*, Viyana, Nisan 1902, s. 140.

80 Azadyan, *Agın II*, s. 99.

81 Asadur, *agm.*, s. 157.

82 Bu kişilerin çoğu, anayasa hareketindeki rollerine ek olarak yazar, gazeteci ve edebiyatçı olarak da toplumun önde gelen şahsiyetleriydi.

83 *Masis*, 25 Haziran 1859.

84 Boğosyan, *age.*, s. 127.

85 Artinian (*agy.*, s. 58) bu aydınlara "amaç ve yöntemleri açısından Genç Osmanlılarla benzerlikler gösterdikleri için" Genç Ermeniler adını vermiştir.

86 Bu entelektüeller arasında en dikkat çekici olanı Nigoğayos Zorayan'dır (1821-1859). İstanbul'da doğan bu genç aydın 1843-1844 yıllarında Manchester'daki bir Ermeni ticaret şirketinde kâtip olarak çalıştı. İstanbul'a güçlü sosyal ve ekonomik adalet fikirleriyle döndü. Bu görüşlerine rağmen onu yetenekli bir dilbilimci olarak gören Hovhannes Amira Dadyan Avrupa seyahatlerinde kendisine

tercümanlık yapma görevi verdi. Zorayan 1847-1848 yılları arasında bu nedenle Paris'teydi ve 1848 ayaklanmasına tanıklık etti. İstanbul'a dönerek yeni gelişmekte olan Ermeni basınında toplumsal konular ve okuryazarlığın önemi hakkında yazmaya başladı. Cezayirliyan *Amira*'nın takdire değer hoşgörüsüyle Zorayan, 1851-1853 yılları arasında onun sekreterliğini yaptı ve bu süre içinde, diğer makalelerinin yanı sıra, radikal ve liberal görüşlerini dile getiren "Harısdutyan Campan" (Zenginliğe Giden Yol) başlıklı yazısını yayınladı. Minas Tölölyan, *Tar mı Kıraganutyun* [Bir Edebiyat Yüzyılı], 2 cilt, (1933), 1:108-112.

87 Amiraların sorunları keyfi bir şekilde çözmelerine güzel bir örnek Patrik Madteos Çuhacıyan'ın görevden alınmasıdır. Amiralar, patriğin tepeden bakan tavrı ve inatçı kişiliğinden hoşlanmadılar. Sonuçta Patrik, Canig Amira Papazyan ve Misak Amira Misakyan gibi bazı önde gelen amiraların düşmanlığını kazandı. Canig Amira'nın ablasının cenazesine katılmamıştı. Pera'daki kilisenin okulunun yenilenmesi ve bir çeşme inşası için yaptığı harcamaların karşılığı olarak kilisenin bitişiğindeki arsayı Misak Amira Misakyan'a devretmeyi de reddetmişti. Bu iki amira, fazlaca bağımsız hareket eden patriğin istifasını isteme konusunda diğer bazı amiraların da desteğini aldılar. Fakat patrik istifa etmedi. Üstelik başta Mıgırdiç Amira Cezayirliyan olmak üzere diğer amiralardan kendine yandaş sağlayarak koltuğunu korumayı başardı. Bununla birlikte birkaç ay sonra, bu kez patriğin istifasını isteyen Mıgırdiç Amira Cezayirliyan oldu. Çünkü patrik büyük miktardaki bir bağışın kaynağını kendisine açıklamayı reddetmişti (kaynaklara göre bu bağışı yapan, adının açıklanmasını istemeyen Boğos Odyan'dı). Cezayirliyan, sarrafı olduğu Sadrazam Mustafa Reşit'ten, kendisinin Yüksek Sivil Meclis üyesi olarak Patrikhane'nin bütün mali işlemlerinden haberdar olması gerektiği gerekçesiyle, konuya müdahil olmasını istedi. Sonunda patrik istifa etmek zorunda bırakıldı.

A. Berberyan, *age.*, s. 359-365; Ormanyan, *age.*, 3:3878.

88 *Arşaluys Araradyan*, 1892, No. 413, s. 2-3.

89 Kitapta yazar adı belirtilmemiş olsa da, "herkes yazarının Rusinyan olduğunu biliyordu", Torkomyan, *agm.*, s. 100.

90 Asadur, *agm.*, s. 176-177; Artinian, *agy.*, s. 69-71.

91 Daha detaylı bilgi için bkz. James Etmekjian, *The French Influence on the Western Armenian Renaissance, 1843-1915*, New York, 1964; Gorun Shrikian, "Armenians under the Ottoman Empire and the American Mission's influence on Their Intellectual and Social Renaissance", Doktora tezi, Concordia Seminary in Exile, 1977; Dwight, *age.*

92 Artinian, *agy.*, s. 78.

93 Torkomyan, *agm.*, (Mayıs 1902), s. 142.

94 Bu tür durumlarda toplantıyı *azkabed* (millet başı) amira yürütürdü; ancak artık böyle bir uygulama din adamları kadar *esnaf*lar tarafından da kabul edilir değildi.

95 İlk olarak Alboyacıyan ("Sahmanatrutyunı", [Anayasa] s. 361), daha sonra da

Artinian ("Historical Development", s. 80) bu Yüksek Sivil Meclis toplantısına "ilk kez amiraların katılmadığını" belirtirler. Oysa Artinian'ın belirttiği kaynaklar bu iddiayı desteklemez (Ormanyan, *Azkabadum* [Ermeni Tarihi], sütun 2707, kaynağı 3:4018-4020 olarak belirtmek daha uygundur ve P. Keçyan, *Badmutyun*, s. 94-95). Alboyacıyan, genel kurul katılımcı listesinde ağa olarak adını geçirse de Boğos Aşnanyan bir amiraydı. s. 319.

96 *Masis*, 28 Mart 1857, No. 270.

97 P. Keçyan, *age.*, s. 95.

98 *age.*

99 Ormanyan, *age.*, 3:4016. Dönemin yazarları bu şekilde bir suçlamayı ifade etmediler, ancak daha sonraki dönemde Alboyacıyan gibi yazar ve araştırmacılar, bu dönemin kusursuz kaynağı olan Ormanyan'ın tespitini çok büyük oranda onayladılar.

100 Torkomyan, *agm.*, (Temmuz 1902), s. 207.

101 Acaryan, *agm.*, s. 159; Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton, N.J., 1963, s. 134; Alboyacıyan, *agm.*, s. 350-351.

102 Ormanyan, *age.*, 3:4017-4019.

103 *age.*

104 P. Keçyan, *age.*, s. 138.

105 Meclisler "[milletin] ulusal-dini işlerinin amira sınıfı tarafından yönetimine son vermiştir." Hovhannesyan, *Nalbandyan*, 1:345.

106 Ormanyan, *age.*, 3:3723.

107 P. Keçyan, *age.*, s. 73; A. Keçyan, *Agın*, s. 181.

108 *Archives*, Yazışmalar, Başrahip'ten Rahip Hovhannes Sürgücüyan'a, 3 Temmuz 1847, Mıkhitarist Manastırı, Venedik, İtalya.

109 Hnaser, "Nüter..." s. 140.

110 Ne yazık ki bu rekabet ve çatışmalar hakkında çok az yazılı kaynak vardır ve daha sonra da bu eksiklik giderilmemiştir. Şahsi mektup ve belgelerin yetersizliği konu üzerinde çalışmayı neredeyse olanaksız kılar.

111 Mırmıryan, *Masnagan*, s. 144.

112 Varantyan, *age.*, 1:235.

113 Ğazaryan, *age.*, s. 400.

114 ABCFM, Mission to the Armenians, 1. cilt, No. 114, 7 Ocak 1839.

115 A. Berberyan, *age.*, s. 491.

116 ABCFM, *agy.*, 1. cilt, No. 114, 7 Ocak 1839.

117 A. Berberyan, *age.*, s. 491.

118 *age.*, s. 261.

119 P. Keçyan, *age.*, s. 84, Hovhannes Bey Dadyan'ın II. Mahmut'u, Ermeni çocukların zor kullanılarak toplatılmasından duyulan üzüntü konusunda bilgilendirir "ve sultanın bu emri geri çekmesini ister. Sultan şaşırmakla kalmamış kızmıştı da... Adalete olan sevgisiyle bilinen sultan bu yanlış uygulamanın hemen

durdurulmasını emretti." Keçyan ne bu bilginin kaynağını ne de yapılan bu konuşmanın tarihini belirtir. Böylesine iyi bir davranış, daha önceki dönemde yaşamış, birikimli tarihçi Berberyan'ın gözünden kaçmazdı. Ayrıca, bu emir geri alınmış olsa, Mahmut'un ölüm yılını yazan misyonerler bundan haberdar olur ve uygulanışına tanık olurlardı. Olayın Keçyan tarafından aktarılan şekli Alboyacıyan'ın (*Les Dadian*, s. 79) kayıtlarına dayanır, Berberyan'ın verdiği bilgi ise Ormanyan tarafından gerçek ve doğru olarak kabul edilmiş ve yeniden kullanılmıştır. (*Azkabadum*, 3:371;-3714).

120 Varantyan, *age.*, 1:234.

121 Hovhannesyan, *Nalbandyan*, 1:351.

122 *Archives des Affaires Etrangères*, Paris, Corréspondence Diplomatique, Turquie, cilt 284 (Ekim-Aralık 1841), s. 14.

123 Güleseryan, *Basmaciyan*, s. 53.

124 Ormanyan, *age.*, 2:3375-3376; 3:3385-3395.

125 P. Keçyan, *age.*, s. 44.

126 A. Berberyan, *age.*, s. 356.

127 P. Keçyan, *age.*, s. 9.

128 Lewis, *age.*, s. 356.

129 Leo, *age.*, s. 255.

130 Varantyan, *age.*, 2:85.

131 S. Ş. Zurabyan, *Hay Dındesakidagan Mıdki Zarkatsman Urvakdzer* [Ermeni Ekonomi Fikriyatının Gelişimi Üzerine Taslaklar].

Sonuç

Buraya kadarki incelemelerde gördüğümüz gibi, amira sınıfı oldukça homojen ve son derece girişimci ruhlu bir grup insan olarak sahneye çıktı. Sınıfın tüm üyeleri varlıklıydı ve şu veya bu şekilde devlet katıyla bağlantıları vardı. Sınıf olarak, sosyal ve politik rollerini üstlendikleri ve devam ettirdikleri hocalarla çelebilerin ardıllarıydılar.

Sarraf olsun, teknokrat olsun amiralar iki farklı dünyada yaşıyordu: Osmanlı İmparatorluğu'nun mali ve ekonomik yönetiminde karmaşık ve hayati önemde bir fonksiyonları vardı; ancak bu alanda gerçek anlamda bir iktidara sahip değillerdi. Bu durumun tersine, Ermeni milleti içinde önemli bir işleve ve muazzam bir güce sahiptiler. Ne var ki bu güç ve işlev, devletin hizmetindeydi ve kendi politikalarını oluşturabilmelerine olanak tanımıyordu.

Devlet katında amiralar, Osmanlı yöneticileri ve politika yapıcılarının elinde birer araçtı; devlet hizmetinde işlevleri gayet net bir şekilde belirlenmiş ve tanımlanmıştı. Öte yandan amiralar da, milletin resmi olarak tanınan ve resmi unvana sahip başını ve altında görev yapanları, yani patrik ve din adamlarını, ulusun fiilen ve gerçek liderleri konumuna gelmek için araç olarak kullandılar.

Lider olarak, bu değişim halindeki halkın siyasi özlemlerine, her ne kadar halkın nabzını ellerinde tutuyormuş izlenimini vermişlerse de, gittikçe daha fazla duyarsız kaldılar. Otokratik yönetim biçimlerine karşı halkın hoşnutsuzluğu ve itirazlar, esnafların millet işlerinin yönetiminde aktif rol almasıyla ve genç entelektüellerin liderliklerine karşı çıkışıyla arttığında, amiralar bu iki grubun savunduğu reformları desteklemeyi reddettiler. Değişimden korkuyorlardı ve var güçleriyle ona karşı çıktılar. Onlara göre, millet için optimum durum 1840'taki statükoydu.

Politik düzlemde millete yaptıkları liderliğin içeriğini kendi çıkarları belirliyordu. Kendilerine yönelik bir tehdidi hem millete, hem de Osmanlı sistemine yapılmış sayıyorlardı. Milletin birliğini ve kendilerine özgü dini-kültürel profilini korumak için çaba harcadılar, çünkü çok dinli ve çok etnik unsurlu bir imparatorlukta işlevleri, devlet ile Ermeni milleti arasında üstlendikleri arabuluculuk rolüne dayanıyordu. Milleti korumak Osmanlı İmparatorluğu'nu korumak demekti ve böylece statüko içinde kendi pozisyonları korunmuş oluyordu. Paradoksal bir şekilde, modern milliyetçi Ermeni tarihçilerin devrimci bir adım olarak gördükleri şey, yani Ermenilerin farklı bir kimlik sahibi olduklarının altını çizmek, amiralar için makul bir muhafazakâr politikaydı, çünkü milletin farklı kimliğini pekiştirmek ve güçlendirmek onlara göre kendi iktidar alanlarını sürdürmenin garantisiydi.

Dışarıdan çok sayıda gözlemciye, cemaat kimliğini yücelten liderler olarak amiraların rolü çok önemli göründü. Dönemin bir Yunan tarihçisi kendi halkını, amiraları örnek göstererek kınamıştır:

> Fenerliler kendilerini düşünüyor, Ermeniler [sarraflar ve diğer varlıklı soyluları kastediyor] milletlerini düşünüyor; kendi aralarında, geniş ailenin mutluluğuna katkıda bulunan bir çeşit dayanışma tesis ettiler. Fenerliler hiçbir zaman Yunanistan'a bakmıyorlar; Ermeni'nin gözü sürekli vatanında.[1]

Leo gibi modern Ermeni tarihçileri, "varlık nedeni Türk İslam devletinin temel içeriğinden kaynaklanan amira kapitalizmi[nin], tam anlamıyla bir Türk kurumu" olduğunu ileri sürer.[2] Bir başka tarihçi, Aşot Hovhannesyan, "sultan ve paşa rejimi gibi, amira kapitalizmi de Türk feodalizminin özünden doğmuştu ve [hâlâ] serf olarak yaşayan köylülerin yoksulluğu pahasına gelişip güçlenmişti."[3] Bunlar amiralık ve amiraların Osmanlı Devleti'nde danışmanlık ve hizmetli olarak gördükleri işleve ilişkin doğru değerlendirmelerdir. Devlet sarraflara borçlanmaya son verip Avrupa finans kuruluşlarından borç almaya yönelince sarraflar neredeyse bir gece içinde sadece Osmanlı yönetim sahnesinden değil, Ermeni milleti içinde

de silindiler. Yalnızca teknokrat-amiralar millet ve devlet içindeki gerileyen varlıklarını sürdürebildiler.

Birey olarak amiralar tıpkı kurumları gibi Osmanlıydılar; din hariç Osmanlı (Osmanlı tebaasından olmakla karıştırılmamalıdır) olmak için gerekli[4] tüm koşullara sahiplerdi: Üst sınıfa mensuplardı, devlete hizmet ettiler ve bunun sonucunda vergi imtiyazlarından faydalandılar ve devlet kaynaklarından gelir elde ettiler. Osmanlı adetlerini biliyorlardı ve Türkçeyi kullanıyorlardı. Ermeniceleri bile Türkçe kelime ve fikirlerle doluydu.[5] Osmanlıcılığa tam anlamıyla dahil olmalarına tek engel din olmuştur.

Amira sınıfı Ermeni tarihinin olduğu kadar Türk tarihinin de bir parçası olmasına rağmen, Türk tarihyazımının bu konuda hiç bilgiye sahip olmaması üzücüdür. Sarraflar hakkındaki bilgiler yeterli değildir, ama bu bilgiler, yaklaşık bir yüzyıl boyunca bu kadar sadakatle Osmanlı Devleti'ne hizmet eden amiraların işlev ve rolleri hakkında daha detaylı bir çalışmanın ilk adımı olarak kullanılabilir. Görmezden gelme ve yok saymanın[6] ne Türk ne de Ermeni tarih bilimine bir yararı olabilir; bu sınıfla ilgili ciddi bir inceleme, politik çatışmaların yaşanmadığı dönemde her iki halkın tarihini anlamaya kesinlikle çok yardımcı olacaktır.

Bu sınıf incelendiğinde bizi başka yerlerde de ulaşılmış bir sonuca götürüyor: Ekonomik güç ne kadar önemli ve o dönem için ne kadar hayati olursa olsun, sonuçta devlet işlerinde ağır basan ekonomi değil, politikadır.[7] Amiralar bunu tam olarak kavrayamamışlardı. Osmanlı politik yaşamına katılma girişiminde bulunmadılar. Birkaç kez, (teknik değil) politik alanda kendilerine önerilen idari görevleri kabul etmediler. Kayda geçmiş örneklerden birinde, ileri gelenlerden bir Ermeni, kendisine önerilen siyasi yetkilere sahip bir devlet görevini geri çevirmişti. Bu kaynağa göre, Moldovya ve Eflak "Süpervizörü" (genel müfettiş veya vali anlamlarına da gelen kelimenin Ermenice karşılığı *veradesuç*tur) görevinin teklif edildiği Mikayel Çelebi Düzyan, bu teklifi kabul etmemiştir.[8] Siyasetten, doğrudan korkmak değilse bile, hoşlanmamak amiraların karakteristik özelliği olarak karşımıza çıkar.

Amiralarla ilgili bu çalışma, modern çağ öncesi devletlerde politik olanın, ekonomik olana ağır bastığı teorisini güçlü bir şekilde desteklemektedir. Bu teori başka alanlarda çalışan akademisyenler tarafından da savunulmuş, modern öncesinden sanayileşme aşamasına geçiş dönemindeki devletler içinde geçerli olduğu kabul edilmiştir. Fritz Stern'in yazdığı ve bu çalışmada da ortaya çıktığı gibi, "derinlere nüfuz eden ve her alana yayılan ekonomik gücün aynı zamanda[...] sınırlı ve hatta devlet gücüyle karşılaştırıldığında daha zayıf olduğunu" görmek ilginçtir.[9]

Amiraların yükselme ve güçten düşme süreci son tahlilde, ikili bir rol oynadıkları Osmanlı Devleti'nde, devletin ihtiyaçlarının karşılanmasıyla doğrudan bağlantılıydı. Amiraların bu ikili rollerini yerine getirmek için yürüttükleri finansal, ekonomik, politik ve kültürel faaliyetlerine ilişkin tarihçilerin paradoksal ve çelişkili görüşlerinden bir sonuca varmak, ancak kendi çıkarları ve misyonlarına bakışlarının merkezinde yer alan amira muhafazakârlığını monolitik ve rasyonel bir olgu olarak anlamaya başlamakla mümkündür. Misyonları Osmanlı Devleti tarafından belirlenmişti: devletin finansal-ekonomik sisteminin yönetimine yardımcı olmak ve Ermeni milletinin işlerini yönetmek.

Notlar

1 Marc-Philippe Zallony, *Essai sur les Fanariotes* (Marseille, 1824), s. 252.
2 Leo, *age.*, s. 246.
3 Hovhannesyan, *Nalbandyan*, 1:351.
4 Osmanlı olmak soylu yönetim sınıfına ait olmak demekti. Osmanlı terimi "dine hizmet ederek (Müslüman olmak), devlete hizmet ederek (kendilerine devletten gelir ve imtiyazlı vergi statüsü kazandıran bir konumda bulunmak) ve Osmanlı adetlerini bilerek (Osmanlı Türkçesini kullanıp o toplumun örf ve adetlerine uymak) toplum içinde birinci sınıf statü sahibi olmayı" ifade ediyordu. Norman Itzkowitz ve Maxz Mote, *Mubadele: An Ottoman-Russian Exchange of Ambassadors*, Chicago, 1970, s. 11. No. 11.2.
5 Hnaser, "Nüter..." s. 142-143.
6 Besim Darkot, bazı Eğinlilerin (Ermenicede Agın) İstanbul hükümetinde yüksek pozisyonlara eriştiklerini anlatır, ancak bu kişilerin Ermeni olduklarını hiçbir şekilde belirtmez; bkz. *İslam Ansiklopedisi*, s.v. "Eğin", Besim Darkot.
7 Stern, *Gold and Iron*, s. xvii. "Krala bankerlik veya borç para verme gibi özel hizmetlerde bulunan Yahudilerin *Hofjude* (Saray Yahudisi) konumunu elde etmeleri gibi" (s. 5) amiralar da Osmanlı Devleti'nin Saray Ermenileri'ydi. Ve "devlete bazı önemli yararlarda bulundukları için, diğer Yahudilere uygulanan kısıtlamaların hepsinden değilse bile birçoğundan kurtulan, böylece koruma altındaki Yahudi statüsünü kazanan bir avuç ayrıcalıklı Yahudi gibi" (s. 5) Ermeni amiralar da dindaşlarının çok büyük bir bölümüne kıyasla ayrıcalıklı bir yere sahiplerdi.
8 A. Keçyan, *Agın*, s. 166.
9 Stern, *Gold and Iron*, s. xvii.

Amiraların Listesi

Agıntsi, Yeğyazar (?-1827): Sarraf, Agın/İstanbul/Mısır.
Aliksanyan, Bedros (1700-1789): Sarraf, Agın/İstanbul.
Aliksanyan, Boğos (?-1763, Bedros'un kardeşi): Sarraf, Agın/İstanbul.
Aliksanyan, Mıgırdiç (?-1804, Bedros'un oğlu): Sarraf, İstanbul.
Aliksanyan, Hovhannes (?-?): Sarraf, İstanbul.
Allahverdiyan, Abraham (?-1849): Sarraf, İstanbul.
Andonyan, Andon ya da Çopents (1756-1846): Sarraf, Agın/İstanbul.
Andonyan, Minas (1790-1860?, aynı aile): İstanbul.
Andonyan, Harutyun (?-1816): Sarraf, Palu/Kıbrıs/İstanbul.
Arisdagesyan, Hovhannes (?-1817): İstanbul.
Arpiaryan, Pilibos (1780-1850?): Sarraf/sanayici, Agın/İstanbul.
Arpiaryan, Mıgırdiç (?-1820, Pilibos'un oğlu): Sarraf, Agın/İstanbul.
Arpiaryan, Arpiar (?-?)
Arzumanyan, Arzuman (?-1841): Sarraf, İstanbul.
Asdvadzaduryan, Manug (?-1824): İstanbul.
Aşnanyan, Boğos (?-1869): İstanbul.
Aşnanyan, Mıgırdiç (Boğos'un kardeşi): İstanbul.
Azadyan (ya da Azadyants), Ağeksantr (?-1809): Agın/İstanbul.
Azadyan, Harutyun (Ağeksantr'ın oğlu): İstanbul.
Azadyan, Bedros (?-1762): Sarraf, Agın/İstanbul.
Azadyan, Mardiros (1745-1775, Bedros'un oğlu): Sarraf?, İstanbul.
Azadyan, **Hovhannes**: Sarraf, Agın/İstanbul.
Azmavoryan (ya da Aznavuryan), Kasbar (?-1806): Sarraf?, Agın/İstanbul.
Aznavuryan, Aznavur (?-1832, Kasbar'ın oğlu): Sarraf?, İstanbul.
Aznavuryan, Garabed (1760-1853, Kasbar'ın oğlu): Sarraf, Agın/İstanbul.
Aznavuryan, Hovhannes (1792-1864, Garabed'in oğlu): Sarraf, İstanbul.
Aznavuryan, Kasbar (Garabed'in oğlu): İstanbul.
Aznavuryan, Isdepan (1799-1890, Garabed'in oğlu): İstanbul.
Aznavuryan, Hovsep (1802-1842, Garabed'in oğlu): Sarraf, İstanbul.
Bağdasaryan, Mardiros (?-1834): Sarraf?, İstanbul.
Bağdasaryan, Bağdasar (?-1800?): Sarraf, Agın/İstanbul.
Balyan, Krikor (1764-1832): Mimar, İstanbul.

Balyan, Garabed (1800-1866, Krikor'un oğlu): Mimar, İstanbul.
Begyan, Arakel ya da Begents (?-1789): Sarraf, Agın/İstanbul.
Bezciyan, Harutyun (1771-1834): Sarraf, darphane yöneticisi, İstanbul.
Bilezikçiyan (ya da Zohrab), Boğos (?-1823): Kuyumcu, Agın/İstanbul.
Boğosyan, Hagop (?-1823): Sarraf, Erzurum/İstanbul.
Ciciyan, Garabed (Hovhannesyan'ın akrabası): Sarraf, Agın/İstanbul.
Ciciyan, Hovhannes: Sarraf, Agın/İstanbul.
Ciciyan, Mıgırdiç (Her ikisinin akrabası): Sarraf, Agın/İstanbul.
Cezayirliyan, Hovhannes: Sarraf, Agın/İstanbul.
Cezayirliyan, Misak (Hovhannes'in akrabası): Sarraf, İstanbul.
Cezayirliyan, Sarkis (1742-1815, Hovhannes'in akrabası): Sarraf, İstanbul.
Cezayirliyan, Mıgırdiç (1805-1861, Sarkis'in oğlu): Sarraf, İstanbul.
Çayents, Varteres (1722-1799, Pingyantsi olarak da bilinir): Sarraf, Agın/İstanbul.
Çayents, Yeğyazar (aynı aile): İstanbul.
Çerezyan, Bağdasar (1787-1854, Kasbar'ın oğlu): Sarraf, İstanbul.
Çerezyan, Boğos (Minas'ın oğlu): Sarraf, İstanbul.
Çerezyan, Kasbar (?-1821, Kevork'un kardeşi): Sarraf, İstanbul.
Çerezyan, Kevork (aynı aile): Sarraf, İstanbul.
Çerezyan, Krikor ya da Kevorkyan (?-1805/10'lar, Kevork'un oğlu?): İstanbul.
Çerezyan, Markar (?-1730'lar, Minas'ın oğlu): Sarraf, İstanbul.
Çerezyan, Minas (?-1728, Pilibos'un oğlu): Sarraf, İstanbul.
Çerezya (ya da Çerezyan), Pilibos: Sarraf, Agın/İstanbul.
Dakes Amira (?-1780?): Sarraf, Agın/İstanbul.
Dakesyan, Hovhannes (?-1828, Dakes'in oğlu): Sarraf?, İstanbul.
Dakesyan, Baron (1779-1849, Dakes'in oğlu): Sarraf?, İstanbul.
Dad (ya da Zadayan), Arakel (1753-1812): Barut imalatçısı, Agın/İstanbul.
Dadyan, Simon (1777-1832, Arakel'in oğlu): Barut imalatçısı, Agın/İstanbul.
Dadyan, Hovhannes (1798-1869, Arakel'in oğlu): Barut imalatçısı, İstanbul.
Dadyan, Boğos (1800-1864, Simon'un oğlu): Barut imalatçısı, İstanbul.
Der Aliksanyan (ya da Sakhayan), Mardiros (1740?-1820?, Krikor Sahakyan'ın damadı): İstanbul.
Düzyan, Mikayel (1724-1783): Darphane yöneticisi, İstanbul.
Düzyan, Hovhannes (1749-1812, Mikayel'in oğlu): Darp. yön., İstanbul.
Düzyan, Krikor (1774-1819, Hovhannes'in oğlu): Darp. yön., İstanbul.
Düzyan, Sarkis (1777-1819, Hovhannes'in oğlu): Darp. yön., İstanbul.

Düzyan, Garabed (1779-1855, Hovhannes'in oğlu): Darp. yön., İstanbul.
Düzyan, Mikayel (1786-1819, Hovhannes'in oğlu): Darp. yön., İstanbul.
Düzyan, Hagop (1793-1847, Hovhannes'in oğlu): Darp. yön., İstanbul.
Düzyan, Boğos (1797-1871, Hovhannes'in oğlu): Darp. yön., İstanbul.
Düzyan, Mihran (1817-1877, Sarkis'in oğlu): Darp. yön., İstanbul.
Dzeron Amira (?-1752): Darphane yöneticisi, İstanbul.
Eramyan (ya da Yeramyan), Kevork (?-1847): İstanbul.
Erganyan (ya da Yerganyan), Hovhannes (?-1810'lar): Agın/İstanbul.
Erganyan, Harutyun (1798-1860?, Hovhannes oğlu?): Sarraf, Agın/İstanbul.
Gelgelyan, Harutyun (1830'lar): Sarraf, Agın/İstanbul.
Gelgelyan, Boğos (?-1820'ler, aynı aile): Sarraf, Agın/İstanbul.
Güllabyan, Hagop (?-1800'ler): Mimar, İstanbul.
Goncagülyan, Asdvadzadur (?-1790'lar): İstanbul.
Hacıyan, Boğos (?-1830'lar/50'ler): İstanbul.
Hovuyan (Hovuyants/Çobanyan), Harutyun (?-1758?): Sarraf, Agın/İstanbul.
Hovuyan, Boğos (Harutyun'un torunu): Sarraf?, İstanbul.
Hovuyan, Hovsep Çoban (Harutyun'un torunu): İstanbul.
Hovuyan, Harutyun (?-1780'ler, Harutyun'un torunu): İstanbul.
Hovuyan, Kapriel (Harutyun'un torunu): İstanbul.
Hovuyan, Mardiros (1745-1796, Kapriel'in oğlu): İstanbul.
Hovuyan, Sarkis (aynı aile): İstanbul.
Hovhannesyan, Bedros (?-1834): Sarraf, İstanbul.
Horasancıyan, Mikayel (1750-1825): Sarraf, Agın/İstanbul.
Horasancıyan, Bedros (1809-1860, Mikayel'in oğlu): Sarraf, Agın/ İstanbul.
Kasbaryan, Bağdasar (?-1830'lar): Sarraf, İstanbul.
Khüdaverdtsi, Nazaret (?-1830'lar): Sarraf, İstanbul.
Kololents, Krikor ya da Koloyan (?-1758): Sarraf?, Agın/İstanbul.
Koçagents, Hampartzum: Agın/İstanbul.
Koçagents, Hovhannes (1740-1783, Hampartzum'un oğlu): İstanbul.
Kürkçühanlıyan, Bedros (1774-1849): Sarraf, Agın/İstanbul.
Latifyan, Hagop (1750?-1833): Agın/İstanbul.
Latifyan, Hovhannes (1770-1859, Hagop'un oğlu): Agın/İstanbul.
Limoncuyan, Hovhannes (?-1800'ler): İstanbul.
Miricanyan, Kapriel: Sarraf, Agın/İstanbul.
Miricanyan, Şnork (1742-1800, Mıgırdiç'in oğlu Kapriyel: Sarraf, Agın/ İstanbul.

Miricanyan, Murad (1793-1806, Mıgırdiç'in oğlu): İstanbul.
Misakyan, Bedros: Agın/İstanbul.
Misakyan, Misak (1790-1856, Bedros'un oğlu): Sarraf, Agın/İstanbul.
Misakyan, Varteres (Misak'ın oğlu): İstanbul/Edirne.
Misakina, Harutyun (Varteres'in akrabası?): İstanbul/Edirne.
Misakyan, Yeğyazar (Varteres'in akrabası?): İstanbul/Edirne.
Movsesyan, Ğazaros (?-1763): Sarraf, Agın/İstanbul.
Mubahedciyan, Apraham (?-1800'ler): Sarraf, darphane yöneticisi, Agın/ İstanbul.
Mumcuyan, Arakel (1750-18-2): Sarraf, Agın/İstanbul.
Mumcuyan, Nigoğos (1777-1861, Arakel'in akrabası): İstanbul.
Mumcuyan, Sarkis (1750-1818, Arakel'in kardeşi): İstanbul.
Muradyan, Bağdasar (?-1760'lar, aynı aile): Sarraf, Agın/İstanbul.
Muradyan, Hagop (?-1730'lar): Agın/İstanbul.
Muradyan, Hovhannes (1737-1783, Pilibos'un oğlu): Sarraf, Agın/ İstanbul.
Muradyan, Kasbar (?-1760'lar, Bağdasar'ın oğlu): Sarraf, Agın/İstanbul.
Muradyan, Parunag (?-?, aynı aile): Agın?/İstanbul.
Muradyan, Pilibos (?-1771, aynı aile): Agın/İstanbul.
Muşeğatsi, İsahag (?-1795): Agın/İstanbul.
Nevruzyan, Harutyun (1778-1834): İstanbul.
Nevruzyan, Bağdasar (1804-1855, Nevruzyanların akrabası?): İstanbul.
Noradunkyan, Harutyun (1770-1843): Sivas/İstanbul.
Noradunkyan, Krikor (?-1857, Harutyun'un oğlu): İstanbul.
Nişanyan, Mıgırdiç (?-1800'ler?): Sarraf, Agın/İstanbul.
Nişanyan, Boğos (?-1800'ler?, Nişanyanların akrabası?): Sarraf, Agın/ İstanbul.
Papazyan (ya da Simonyan), Canig (1776-1856, Simon'un oğlu): Sarraf, İstanbul.
Papazyan, Bedros (?-1780'ler, aynı aile): İstanbul.
Papazyan, Haçadur (?-?): Agın?/İstanbul.
Papazyan, Hovhannes (?-?): Agın?/İstanbul.
Papazyan, Kevork (?-1856'lar, Misak'ın kardeşi?): Sarraf, Agın/İstanbul.
Papazyan, Khuntir (?-1835, Simon'un oğlu): Sarraf, İstanbul.
Papazyan, Mardiros (?-?): Agın?/İstanbul.
Papazyan, Mıgırdiç (?-?, Misak'ın kardeşi): Agın?/İstanbul.
Papazyan, Mıgırdiç (?-1780'ler, aynı aile): İstanbul.

Papazyan, Misak (1850'ler): Sarraf, Agın/İstanbul.
Papazyan, Simon (?-1801/35, aynı aile): Sarraf, İstanbul.
Parunag Amira (?-1800/30): Agın?/İstanbul.
Parunagyan, Hagop (Parunag'ın oğlu): İstanbul.
Pingyanyan, Bedros (?-1790'lar): Sarraf, Agın/İstanbul.
Pingyanyan, Hovhannes (?-1834): Sarraf, İstanbul.
Pingyanyan (Piryants), Haçadur (Bedros'un oğlu): Sarraf, Agın/ İstanbul.
Pingyanyan, Isdepannos ya da Piryants ya da Haçaduryan (Haçadur'un oğlu): Sarraf, Agın/İstanbul.
Pingyantsi, Sukias (?-1780'ler): İstanbul.
Pişmişyan, Garabed (1750-1802): Sarraf, Agın/İstanbul.
Pişmişyan, Hovhannes (?-1834, Mikayel'in oğlu?): Sarraf, İstanbul.
Pişmişyan, Krikor (?-1830/40'lar, Mikayel'in oğlu?): Sarraf, İstanbul.
Pişmişyan, Nigoğos (?-1830/40'lar, Mikayel'in oğlu?): Sarraf, İstanbul.
Pişmişyan, Nahan (1830/40'lar, Mikayel'in oğlu?): Sarraf, İstanbul.
Pürgülyan, Harutyun (?-1842): Sarraf, Agın/İstanbul.
Reteosyan, Isdepannos (1730-1817): Darphane yöneticisi, Agın/İstanbul.
Sakhayan (ya da Sakayan), Krikor (1735-1820): Agın/İstanbul.
Sarimyan, Maksud (?-1859, Papazyan Canig ve Khıntir'in yeğeni): Sarraf, Agın/İstanbul.
Sarimyan, Hovhannes (?-1847, Maksud'un akrabası?): Sarraf, İstanbul.
Serveryan, Hovhannes (1788-1858): Mimar. İstanbul.
Sirunyan, Mikayel (?-1788): Agın/İstanbul.
Sirunyan, Hovhannes (1720-1784, Mikayel'in kardeşi): Agın/İstanbul.
Surenyan, Murad (?-1800/25): İstanbul.
Tarapkhancı, Minas (?-1800'ler): İstanbul.
Terziyants, Apraham (1767-1827, "Karakehya" olarak tanınır): Sarraf, Agın/ İstanbul.
Terziyants, Yeram (1768-1853, Apraham'ın kardeşi): Sarraf, Agın/ İstanbul.
Tıjergiryan, Krikor (?-1817): İstanbul.
Yusufyan, Bedros (1773-1846): İstanbul/Trieste.

Aile Adları Bilinmeyenler

Anasdas Amira (?-1831): Sarraf, Agın/İstanbul.
Aslan Amira (?-1763): Tüccar, İstanbul.
Donig Amira (?-1811): İstanbul.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

American Board of Commissioners for Foreign Missions, Houghton Kütüphanesi, Harvard Üniversitesi, Cambridge, Massachusetts.

Archives, Mekhitarist Congregation, St. Lazzaro, Venedik.

Archives des Affaires Etrangéres, Paris.

El Yazmaları

Pakraduni, Arsen. *Azkapanutyun yev Badmutyun Nışanavor Antsits Aznvazarm Dann Düzyants* [Soylu Düzyan Ailesinde Önemli Olayların Tarihi ve Ailenin Soyağacı], Mıkhitarist kütüphanesi, Venedik, 1856.

Ermenice Kaynaklar

Acaryan, Hraçya. *Hayeren Armadagan Pararan* [Ermenice Etimolojik Sözlük], 6 cilt. Erivan, 1926-1933.

——. "Hayots Teri Osmanyan Gaysrutyan Meç" [Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin Rolü], *Panper Yerevani Hamalsarani*, Erivan, 1967, s. 157-163.

——. *Hayots Antznanunneri Pararan* [Ermenice Kişi Adları Sözlüğü]. Erivan, 1944.

Aginyan, Nerses. *Yeremya Çelebi Kömürcüyan, Gyankn u Kragan Kordzuneutyuni* [Yeremya Çelebi Kömürcüyan: Hayatı ve Eserleri]. Viyana, 1933.

Ağayan Edvard B. *Arti Hayereni Patsadragan Pararan* [Açıklamalı Modern Ermenice Sözlük], 2 cilt, Erivan, 1976.

Ağayan, Dz. P.; Arakelyan, B. N.; Galoyan, G. A.; Eremyan, S. D.; Haçigyan, L. S.; Hagopyan, A. M.; Hovhannesyan, A. G.; ve Nersesyan, M. G., (gen. ed.). *Hay Joğovurti Badmutyun* [Ermeni Halkının Tarihi], 10 cilt, Erivan, 1967-1974. 5. Cilt: *Hayastanı 1801-1870 Tvagannerin* [1801-1870 Yılları Arasında Ermenistan].

Alboyacıyan, Arşag. "Azkayin Sahmanatrutyunı" [Milli Anayasa], *Intartsak Oratsuyts Surp Pırgiçyan Hivantanotsi Hayots*, İstanbul, 1910, s. 76-528.

——. *Badmutyun Hay Kağtaganutyan* [Ermeni Göçünün Tarihi], 3 cilt, Kahire, 1941-1961.

Anasyan, Hagop. *XVII Tari Azadakragan Şarjumnern Arevmdyan Hayastanum* [On yedinci yüzyılda Batı Ermenistan'daki Bağımsızlık Hareketleri], Erivan, 1961.

Arşaluys Araradyan, 1892, No. 413.

Asadur, Hrant. "Bolso Hayerı yev İrents Patriarknerı" [İstanbul Ermenileri ve Patrikleri], *Intartzag Oratsuyts Surp Pırgiçyan Hivantanotsi Hayots*, İstanbul, 1901, s. 77-258; tekrar baskı, Watertown, Mass., 1973.

Asadur, Melkon. *Yerektaryan Badmutyun Balatu Surp Hıreşdagabed Yegeğetsvo* [Balat Surp Hıreşdagabed Kilisesi'nin Üç Asırlık Tarihi], İstanbul, 1931.

Ayvazovksi, Gabriel. *Badmutyun Osmanyan Bedutyan* [Osmanlı İmparatorluğu Tarihi], 2 cilt. Venedik, 1841.

Azadyan, Toros. *Harüramya Hopelyan Bezciyan Mayr Varjarani, Kumkapı, 1830-1930* [Kumkapı Bezciyan Okulu'nun Yüzüncü Yılı], İstanbul, 1930.

——. *Agın yev Agıntsik* [Eğin ve Eğinliler], İstanbul, 1943.

——. "Dadyan Kertastani Dzakumı yev ir Aganavor Temkerı" [Dadyan Sülalesi ve Önde Gelen Üyeleri], *Asdğapert* 8-9, İstanbul, 1951, s. 153-164.

——. *Agın*. İstanbul, 1956.

Babakhanyan, Arakel [Leo]. *Khocayagan Kapitalı yev Nra Kağakagan-Hasaragagan Terı Hayeri Meç* [Hoca Kapitalizmi ve Ermeniler Arasında Oynadığı Politik ve Sosyal Rol]. Erivan, 1934.

Basmacıyan, G. "Dadyan Kertasdani Cüğakrutyunı" [Dadyan Sülalesinin Soyağacı]. *Panaser*, Paris, 1907, No. 4, s. 120-125.

Berberyan, Avedis. *Badmutyun Hayots* [Ermeni Tarihi]. İstanbul, 1870.

Berberyan, Hayk. "JE Taru Hay Medzadun me, Andon Çelebi Garavariç (?) Brusayi" [17. Yüzyıl Ermeni İleri Gelenlerinden Bursa valisi (?) Andon Çelebi]. *Abagay*, Paris, 16 ve 19 Haziran 1934.

——. *Nüter K. Bolso Hayots Badmutyan Hamar* [İstanbul Ermenilerinin Tarihi Hakkında Konular]. Viyana, 1965.

Boğosyan, Yeprem. *Dadyan Kertasdanı* [Dadyan Sülalesi]. Viyana, 1968.

Çamçiyan, Mikayel, *Badmutyun Hayots* [Ermenilerin Tarihi]. 3 cilt, Venedik, 1784-1786.

Çobanyan, Arşak. *Anahid* 3 içinde editörün notu, No. 3-4, Paris, 1931, s. 151-152.

Çormisyan, Levon. *Hamabadger Arevmdahayots Meg Taru Badmutyan* [Batı Ermenistan Tarihinin Yüz Yıllık Dönemine Kısa Bir Bakış], 4 cilt, Beyrut, 1972-1975.

Dadyan, Mıgırdiç. *Hayeri Otoman Gaysrutyan Meç* [Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler], Tiflis, 1878.

Der Bedrosyan, Hovhannes. "Hayeru Sadarı Turk Mışaguytin yev Dındesutyan" [Ermenilerin Türk Kültürüne ve Ekonomisine Katkıları], *Arev*, Kahire.

Diloyan, Valter A. *Lazaryanneri Hasaragagan-Kağakagan Korzdzuneutyan Badmutyunits* [Lazaryanların Sosyal ve Politik Faaliyetlerinin Tarihi]. Erivan, 1966.

Divan Hayots Badmutyan [Ermeni Tarihi Arşivi], 10. cilt, Tiflis, 1912.

Ekserciyan, Hmayag. *Hişadagaran Hnkyak Hopelyani Surp Khaç Yegegetsvo Üsküdari 1676-1926* [Üsküdar Surp Haç Kilisesi'nin İki Yüz Ellinci Yıldönümü Anı Kitabı], İstanbul, 1927.

Garabedyan, Bedros. *Hişadagaran Harüramya Hopelyani Boğosyan-Varvaryan Yergser Varjarani* [Boğosyan-Varvaryan Karma Okulu'nun Yüzüncü Yılı Anı Kitabı]. İstanbul, 1933.

——. *Hnkdaryan Hişadagaran Samatyo S. Kevork Yegeğetsvo* [Samatya Surp Kevork Kilisesi'nin Beş Yüzüncü Yılı Anı Kitabı], İstanbul, 1935.

Gosoyan, Haygag. "Vaspuragani Hay Joğovırtagan mi kani Dohmig Arhesdneri Masin" [Bazı geleneksel Van Ermeni el zanaatları üzerine]. *Varak*, Teaneck, New Jersey, 58 (Temmuz 1967), s. 24-26.

Güleseryan, Papken. *Hişadagaran Basmacıyan Krikor Badriarki* [Patrik Krikor Basmacıyan'ın Biyografisi], Paris, 1908.

——. *Golod Hovhannes Badriark* [Patrik Hovhannes Golod], Viyana, 1904.

Ğazaryan, Hayk. *Arevmdahayeri Sotsyal-Dındesagan yev Kağakagan Gat-*

sutyunı 1800-1870 [Batı Ermenilerinin Sosyal, Ekonomik ve Politik Durumları], Erivan, 1967.

Hagop, Garnetsi. *Değakir Verin Hayots* [Yüksek Ermenistan'ın Topoğrafyası], Vağarşabad, 1903.

Hagopyan, T. Kh. *Hayasdani Badmagan Aşharhakrutyun* [Ermenistan'ın Tarihsel Coğrafyası], Erivan, 1968.

Haygagan Sovedagan Hanrakidaran'daki "Agın" maddesi [Sovyet Ermeni Ansiklopedisi].

Hnaser, G. "Nüter K. Bolso Aşkharhapari Badmutyan Hamar" [İstanbul Lehçesinin Tarini Hakkında], *Anahid* (Paris), Üçüncü Yıl, No. 3-4 (Eylül-Aralık, 1931), s. 137-152.

——. "Hay Vacaraganner yev Arhesdavorner K. Bolso meç (JZ yev JE Tar)" [İstanbul'daki Ermeni Tüccar ve Zanaatkârlar (on altıncı ve on yedinci yüzyıllar)], *Arev* (Kahire), 7 Ekim 1955, s. 3.

Hovhannesyan, Aşot. *Nalbandyanı yev Nra Jamanagı* [Nalbandyan ve Dönemi], 2 cilt, Erivan, 1955-1956.

——. *Trvagner Hay Azadakragan Mtki Badmutyan* [Ermeni Özgürlükçü Düşünce Tarihi], 2 cilt, Erivan, 1959.

——. *XVII Tari Azadakragan Şarjumnern Arevmdyan Hayastanum* [On yedinci yüzyılda Batı Ermenistan'daki Bağımsızlık Hareketleri] incelemesi (Hagop Anasyan tarafından), *Batmapanasiragan Hantes*, 1963, No. 1, s. 235-248.

İnciciyan, H. *Aşkharhakrutyun Çorits Masants Aşkharhi* [Evrensel Coğrafya], 5 cilt, Venedik, 1804-1806.

Isdepanyan, Karnig. *Urvakidz Arevmıdahay Tadroni Badmutyan* [Batı Ermeni Tiyatrosunun Kısa Tarihi], 2 cilt, Erivan, 1962-1967.

Intartzag Oratsuyts Surp Pırgiçyan Hivantanotsi Hayots [Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Yıllığı], İstanbul, 1901, 1910.

Kalaycıyan, Ara. "Tsutsak yev Hişadagaranner Kalust Gülbenkyan Madenatarani Hayeren Andib Krkeru" [Kalust Gülbenkyan Kütüphanesindeki Basılmamış Ermenice Kitapların Liste ve Künyeleri], *Sion*, 1969, No. 9-10.

Kalemkâryan, Krikor. *Gensakrutyun Yergu Hay Badriarkneru yev Dasn Yebiskobosneru* [İki Patrik ve On Piskoposun Biyografileri], Viyana, 1915.

Keçyan, Arakel. *Agın yev Agntsin 1020-1915* [Eğin ve Eğinliler], Bükreş, 1942.

——, Barsamyan, Mıgırdiç. *Agn yev Agntsik* [Eğin ve Eğinliler], Paris, 1952.

Keçyan, Püzant. *Badmutyun Surp Pırgiç Hivantanotsin Hayots i K. Bolis* [İstanbul Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi], İstanbul, 1887.

Khaçigyan, Levon S. *JE Tari Hayeren Tserakreri Hişadagaranner, Masn Araçin (1401-1450)* [On Beşinci Yüzyıl Ermeni Elyazmalarının Künyeleri, Birinci Bölüm], Erivan, 1955.

Levonyan, Karekin. *Hayots Barperagan Mamulı, 1794-1934* [Ermeni Süreli Yayınları], Erivan, 1934.

Lehatsi, Simeon Tbir. *Uğekrutyun* [Seyahatname], Viyana, 1936.

M. E. N. (ed.). "Surp Hagopi Sepaganutyan Khıntir" [Surp Hagop Manastırı'nın Mülkiyet Sorunu], *Sion*, 1942, No. 3-4.

Malkhasyants, Stepan. *Hayeren Patsadragan Pararan* [Açıklamalı Ermenice Sözlük], 4 cilt, tekrar baskı, Beyrut, 1955-1956.

Menevişyan, Gabriel. *Azkapanutyun Zarmin Düzyants* [Soylu Düzyan Ailesinin Soyağacı], Viyana, 1890.

Mırmıryan, H. G. *Hin Orer u ayt Orerun Hay Medzadunneri, 1550-1870* [Eski Zamanların İleri Gelenleri], Venedik, 1901.

——. *Masnagan Badmutyun Hay Medzanunneru* [Nüfuzlu Ermenilerin Kısmi Tarihi], İstanbul, 1910.

——. Isdverk *Hin Temkeru, 1635-1900.* [Eski Simalardan Portreler], İstanbul, 1907.

——. *Turkahayots Hin Vadjaraganutyunn yev Vadjaragank* [Türkiye Ermenilerinin Eski Ticareti ve Tüccarları], İstanbul, 1910.

Nersesyan, A. N. *Arevmdahayeri Dındesagan u Kağakagan Vicagı yev Nrants Rusagan Orientatsyan 19rd Tari Araçin Gesin* [On Dokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Batı Ermenilerinin Ekonomik ve Politik Durumu ve Rusya Eğilimleri], Erivan, 1962.

Nersesyan, M. G. "Hayastani Dındesagan yev Kağakagan Trutyunı (1860-1880)" [Ermenistan'ın Politik ve Ekonomik Durumu], *Değegakir Haygagan SSR Kidutyunneri Akademyayi*, 1946, No. 11, s. 33-59.

Ormanyan, Mağakya. *Azkabadum* [Ermeni Tarihi], 3 cilt, İstanbul ve Kudüs, 1913-1927.

Palakaşyan, H. G. *Değakrutyun K. Bolso yev ir Şrçagayits* [İstanbul ve Çevresinin Topoğrafyası], İstanbul, 1887.

Pamukciyan, K. "Harutyun Amira Bezciyani Kertastanı" [Harutyun Amira Bezciyan'ın Sülalesi], *Pazmaveb*, 1971, No. 3-4, s. 303-313.

Papazyan, Stepan. *Gensakrutyun Harutyun Bezciyan Azkayin Anzukagan Parerari* [Eşsiz Hayırsever Harutyun Bezciyan'ın Biyografisi], İstanbul, 1864.

Safrastyan, A. Kh. *Turkagan Ağpürnern Hayasdani, Hayern yev Andrgovgasi Müs Joğovurtneri Masin* [Ermenistan, Ermeniler ve Güney Kafkasya'daki Diğer Halklar Hakkında Türk Kaynakları], 2 cilt, Erivan, 1961-1964.

Sarukhan, A. *Haygagan Khıntirn yev Azkayin Sahmanatrutyunı Turkiayum, 1860-1910* [Türkiye'de Ermeni Sorunu ve Milli Anayasa], Tiflis, 1912.

Sepasdatsi, Hovhannes. *Badmutyun Sepasdiyo* [Sivas Tarihi]. B. L. Çukasızyan (ed.), Erivan, 1974.

Siruni, Hagop C. *Bolis yev ir Tern* [İstanbul ve Rolü], 2 cilt, Beyrut, 1965-1970.

Srvantzdiyants, Karekin. *Toros Ağpar* [Toros Emmi], 2 cilt, İstanbul, 1879-1884.

Taranağtsi, Krikor. *Jamanagakrutyun* [Vakayiname], Kudüs, 1915.

Tavrijetsi, Arakel. *Badmutyun* [Tarih], Vağarşabad, 1896.

Torkomyan, Vahram H. "Nahabed Rusinyan", *Hantes Amsorya* 16, 1902, s. 98-108.

——. (der.) *Yeremya Çelebi Kömürcüyan Stambolo Badmutyun* [Yeremya Çelebi Kömürcüyan'ın İstanbul Tarihi], 3 cilt, Viyana, 1913-1938.

Uğurluyan, H. M. *Badmutyun Hayots Kakhtaganutyan yev Şinutyan Yegeğetsvo i Livorno Kağaki* [Ermenilerin Livorno'ya Yerleşimi ve Kiliselerini İnşa Etmeleri], Viyana, 1891.

Ütücüyan, Garabed. "Mangutyan Hişadagner" [Çocukluk Hatıraları]. *Masis*, İstanbul, 6 Mart 1893.

Varantyan, Mikayel. *Haygagan Şarjman Nakhabadmutyun* [Ermeni Hareketinin Tarihine Giriş]. 2 cilt, Cenevre, 1912-1914.

Varjabedyan, Hagop. *Harüramya Hopelyan Veraşinutyan Badriarkaranis*

Mayr Yegeğetsvuyn Kumkapui 1828-1928 [Kumkapı Meryem Ana Kilisesi'nin Yenilenmesinin Yüzüncü Yılı], İstanbul, 1928.

——. *Hişadagaran Harüramya Hopelyani Khasküği Surp Isdepannos Yegeğetsvo* 1831-1931 [Hasköy Surp Isdepannos Kilisesi'nin Yüzüncü Yıl Anı Kitabı], İstanbul, 1931.

Yeremyan, Simon. "Yeremya Çelebi". *Pazmaveb*, 1903, s. 367-373.

Yeni Redhouse Türkçe-İngilizce Sözlük (1974).

Zartaryan, Vahan G. *Hişadagaran* [Anı Kitabı], İstanbul, 1910; tekrar baskı, Kahire, 1933-1939.

Zurabyan, S. Ş. *Hay Dındesakidagan Mıdki Zarkatsman Urvakdzer* [Ermeni Ekonomi Fikriyatının Gelişimi Üzerine Taslaklar], Erivan, 1959.

Türkçe ve Batı Dillerinde Kaynaklar

Adnan-Adıvar, Abdulhak. *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, 1943.

Adontz, Nicolas. *Armenia in the Period of Justinian; the Political Conditions Based on the Naxarar System.* Nina G. Garsoian (çeviri ve inceleme), Lisbon, 1970.

Akbal, Fazıla. "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus", *Belleten* 15, 1951, s. 617-628.

Alboyadjian, Arshag. *Les Dadian.* Anna Naguib Boutros-Ghali (Çev.), Kahire, 1965.

Arpee, Leon. *The Armenian Awakening: A History of the Armenian Church, 1820-1860*, Chicago, 1909.

Artinian, Vartan. "A Study of the Historical Development of the Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire, 1839-1863", Doktora Tezi, Brandeis University, 1969.

Berkes, Niyazi. *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul, 1969.

Blaisdell, Donald C. *European Financial Control in the Ottoman Empire*, New York, 1929.

Boré, Eugène. *Almanach de l'Empire Ottoman*, İstanbul, 1849.

Boue, Ami. *La Turquie d'Europe*, 4 cilt, Paris, 1840.

Cevdet, Ahmet. *Tarih-i Cevdet*, 12 cilt, 1871-1880.

Clark, Edward C. "The Ottoman Industrial Revolution", *International Journal of Middle East Studies* 5, No. 1, Ocak 1974, s. 65-76.

Cole, G. D. H. *Studies in Class Structure*, Londra, 1955.
Cook, M. A. (ed.) *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, Londra, 1970.
Çağatay, N. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 5, 1947, s. 483-511.
Dadian, Mekhitar B. "La Sociètè Armènienne Contemporaine; les Armèniens de l'Empire Ottoman", *Revue des Deux Mondes* 69, 1867, 15 Haziran, s. 903-928.
Davison, Roderic H. *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*. Princeton, N. J., 1963.
Du Velay, A. *Essai sur l'histoire financière de la Turquie*, Paris, 1903.
Dulaurier, E. "La Sociète Armènienne Contemporaine", *Revue des Deux-Mondes*, 15 Nisan 1854.
Dwight, H. G. O. *Christianity in Turkey*, Londra, 1854.
Eldem, Vedat. *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İstanbul, 1970.
Engelhardt, E. *La Turquie et le Tanzimat*, 2 cilt, Paris, 1882-84.
Ergin, Osman. *Türkiye Maarif Tarihi*, 5 cilt, İstanbul, 1939-1943.
Etmekjian, James. *The French influence on the Western Armenian Renaissance, 1843-1915*, New York, 1964.
Farley, James L. *The Resources of Turkey*, Londra, 1862.
——. *Modern Turkey*, Londra, 1872.
Franco, M. *Essai sur l'Histoire des Israelites de l'Empire Ottoman depuis les Origines Jusqu'à nos Jours*, Paris, 1897.
Galante, Abraham. *Histoire des Juifs d'Istanbul*, İstanbul, 1941-42.
Galanus, Clemens. *Conciliations Ecclesiae Armenae cum Romana*, 3 cilt, Roma, 1658-1661.
Genç, Mehmet. "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Osman Okyar (ed.), Ankara, 1975.
Giz, Adnan. "İlk Sınai Tesislerimiz", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi* 2, No. 23, Ocak 1968, s. 25-26.
Goodwin, Godfrey. *A History of Ottoman Architecture*, Baltimore, 1971.
Hamlin, Cyrus. *My Life and Times*, Boston, 1893.
——. *Among the Turks*, New York, 1878.

Heyd, Uriel. "The Jewish Communities of İstanbul in the Seventeenth Century", *Oriens* 6, 1953, s. 299-314.
Hidden, Alexander W. *The Ottoman Dynasty*, New York, 1912.
İnalcık, Halil. *The Ottoman Empire*, Norman Itzkowitz ve Colin Imber (Çev.), Londra, 1973.
İnan, Afet. *Aperçu Gènèral sur l'histoire èconomique de l'Empire turc-ottoman*, İstanbul, 1941.
Indjikian, A. G. *Burjuaziya Osmanskoy İmperii* [Osmalı Burjuvazisi], Erivan, 1977.
İslam Ansiklopedisi. Besim Darkot'un "Eğin" maddesi.
——. Fuad Köprülü'nün "Hace" maddesi.
——. W. Ivanow'un "Hoca" maddesi.
İslam Ansiklopedisi, yeni editör. Halil İnalcık'ın "Dar al-Darb" maddesi.
——. W. Barthold ve B. Spuler'ın "Çelebi" maddesi.
——. A. J. Wensinck "Haci" maddesi.
Issawi, Charles. *The Economic History of the Middle East, 1800-1914*, Chicago, 1966.
İstanbul Ansiklopedisi, K. Pamukciyan'ın "K. A. Balyan" maddesi.
Itzkowitz, Norman ve Mote, Max. *Mubadele: An Ottoman-Russian Exchange of Ambassadors*, Chicago, 1970.
Jennings, Ronald C. "Loans and Credit in Early Seventeenth Century Ottoman Judicial Records", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 16, 1973, s. 168-215.
Joubert A. ve Mornand R. *Tableau Historique; Politique et Pittoresque de la Turquie et de la Russie*, Paris, 1867.
Karal, Enver Ziya. *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı*, Ankara, 1943.
Karamürsel, Ziya. *Osmanlı Devletinin Kuruluşundan On Dokuzuncu Asrın Yarısına Kadar Mali Tarihe Bir Bakış*, İstanbul, 1936.
——. *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara, 1940.
Kömürcüyan, Yeremya Çelebi. *İstanbul Tarihi: XVII Asırda İstanbul*, İstanbul, 1953.
Lane-Poole, Stanley. Preface to *The People of Turkey*, John Elijah, Blunt, 2 cilt, Londra, 1878.
Lawrence, Stone. "Prosopography," *Daedalus* 100, No. 1, Kış 1971, s. 46-79.

Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*, Londra, 1961.
MacFarlane, Charles. *Turkey and Its Destiny*, 2 cilt, Londra, 1850.
——. *Constantinople in 1828*, Londra, 1829.
Macler, Frederic. *Autour de l'Arménie*, Paris, 1917.
Mayer, Kurt B. *Class and Society*, Garden City. N. Y., 1955.
Mislin, Mgr. *Les Saints Lieuxy*, Paris, 1851.
Morawitz, Charles. *Les Finance de Turquie*, Paris, 1902.
Mordtmann, Andreas David. *Stambul und das moderne Turkentnum: politische, sociale und biographische Bilder, von einem Osmanen*, 2 cilt, Leipzig, 1877-1878.
Okyar, Osman (ed.). *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara, 1975.
Ölçer, Cüneyt. *Sultan Abdülmecid Devri Osmanlı Madeni Paraları*, İstanbul, 1978.
Ormanian, Malachia. *The Church of Armenia*, Londra, 1912.
Özgür, Özlem. *100 Soruda Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi*, İstanbul, 1972.
Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3 cilt, İstanbul, 1971.
Pin, Emile. *Les Classes sociales*, Paris, 1962.
Refik, Ahmed. *Onuncu Asr-i Hicride İstanbul Hayatı*, İstanbul, 1333.
Reychman, Jan, ve Zajaczkowski, Ananiasz. *Handbook of Ottoman Turkish Diplomatics*, The Hague, 1968.
Reumani, A. *Essai historique et technique sur la dette publique ottomane*, Paris, 1927.
Saint Martin, Antoine Jean. *Memoire sur l'Armenie*, 2 cilt, Paris, 1819.
Sanjian, Avedis. *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Domination*, Cambridge, Massachusetts, 1964.
Sarç, Ömer Celal. "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat*, İstanbul, 1942. Çevirisi için bkz. *The Economic History of the Middle East, 1800-1914*, Charles Issawi (ed.), s. 48-59, Chicago, 1941.
Senior, N. W. *Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumn of 1857 and the Beginning of 1858*, Londra, 1859.
Shaw, Stanford. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 cilt, Cambridge, Massachusetts, 1976.
Shrikian, Gorun. "Armenians under the Ottoman Empire and the

American Mission's Influence on their Intellectual and Social Renaissance", Doktora Tezi, Concordia Seminary in Exile, 1977.
Slade, Adolphus. *Records of Travels in Turkey, Greece, Etc. in the Years 1829, 1830 and 1831*, Philadelphia, 1833; tekrar baskı, Londra, 1854.
Stern, Fritz. *Gold and Iron; Bismarck, Bleichroder, and the Building of the German Empire*, New York, 1977.
Türk Ansiklopedisi. "Hace" maddesi.
——. "Kemaliye" maddesi.
Ubicini, Abdolonyme, ve Pavet de Courteille, A. J. *Etat prèsent de l'Empire ottoman*, Paris, 1876.
Ubicini, M. A. *Letters on Turkey*. Lady Easthope (Çev.), Londra, 1856.
Urquhart, David. *Turkey and its Resources*, Londra, 1833.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara, 1945.
Vimercati, Cesar. *Constantinople et l'Egypte*, Paris, 1854.
Walsh, R. *A Residence at Constantinople*, 2 cilt, Londra, 1836.
White, Charles. *Three Years in Constantinople*, 3 cilt, Londra, 1845.
Zallony, Marc-Philippe. *Essai sur les Fanariottes*, Marsilya, 1824.

Dizin

I. Abdülhamit 105
I. Abdülmecit 101, 110, 114, 142, 154
II. Abdülhamit 150
II. Mahmut 99, 107, 110, 114, 133, 172
II. Vasil 72
III. Mehmed 104
III. Ahmed 104
III. Selim 91, 98, 107, 113
IV. Murad 106
XIV. Louis 45

Abdülrahman Efendi 121
Abraham (Abro) Çelebi 44, 50, 156
Académie Française 152
Acaryan, Hraçya 55, 168
Agın bkz. Eğin
Ağaton, Krikor 127
Ahmet Cevdet 28, 87, 115
Ahtamar 136
Akkoyunlu 72
Alboyacıyan, Arşag 25, 36, 79, 83, 84, 118, 127, 168, 170-173
Aleksanyan, Bedros (Amira) 163
Aleksanyan, Diran 97
Ali Bey 154
Ali Paşa 156
Alişan, Ğevont 129
Allahverdiyan, Apraham 97
Alman Yahudisi 30
Amed 45
American Board 37
Amerikalı 90
Anadolu 97, 109
Anadolu ve Rumeli Sarraflar Kumpanyası 96, 147
Anasyan, Hagop 17, 27, 36, 41, 46, 48-50, 55-58
Anayasa Komitesi 154
Andon (Çelebi) 45
Ani 73
Arabyan, Melidon 104
Arapça 23, 51, 59
Arapkir 72
Ardzruni 72-74, 126
Armaş 129
Arpiaryanlar 73
Arşarunyats Derneği 129
Artin Paşa bkz. Harutyun Dadyan
Artinyan, Vartan 169
Arzumanyan, Isdepan 156
Asadur, Hrant 26, 36
Asadur, Melkon 55
Aslan Amira 106
Aşnanyanlar 73
Aşnanyan, Boğos (Amira) 97, 146, 172
Avrupa 9, 17, 21, 28, 30, 35, 45, 49, 76, 77, 97, 98, 100, 101, 103, 105, 107, 111, 112, 114, 116, 127, 128, 130, 150-152, 154, 170, 175
Avusturya(lı) 100, 140, 162
Ayastefanos 98, 100, 102, 107, 110
Aydenyan, Arsen 129
Azadlı 98, 99, 102, 107, 118, 126, 133
Azadyan, Toros 36, 74, 82, 116, 121, 168
Azadyanlar 73
Aznavuryan, Aznavur (Amira) 150
Aznavuryan, Garabed (Amira) 96, 132, 141
Aznavuryan, Hovhannes 64
Aznavuryan, Isdepan 64
Aznavuryan, Kasbar (Amira) 69
Aznavuryan, Madteos 69
Aznavuryanlar 73

Bab-ı Ali 32, 155, 158
Badveli Kevork 129
Bağdasaryan, Ğugas 153
Bakırköy 102, 126
Balat 42, 51, 125
Bali 104, 119
Balkapantsi, Harutyun (Amira) 96
Balyan(lar) 76, 103, 105, 106, 131, 144, 150, 155, 159, 160
Balyan, Garabed (Amira) 102, 103, 105, 106, 124, 126, 128, 143, 149, 152, 154, 160
Balyan, Hagop 105
Balyan, Krikor (Amira) 105, 141
Balyan, Nigoğos 119, 152, 153, 156
Balyan, Sarkis Bey 70, 105
Bardizbanyan, Khaçadur 149
Baron (Amira) (Dakesyan) 61
Baron Isdepan 63
Basmacıyan, Krikor (Patrik) 62, 138
Bedik (Hoca) 47
Bedros 61
Bedros Çelebi 44
Bedrosyan, Kevork Ağa (sarraf) 61
Berberyan, Avedis 26, 36, 81, 115, 117, 118, 120, 169-173
Berenk 74
Berozyanlar 73, 74
Beşiktaş 107
Beykoz 99, 100, 102
Beylerbeyi 105
Beyrut 10, 21, 35, 37, 79, 83
Bezciyan(lar) 12, 133
Bezciyan, Harutyun (Amira) 26, 68, 70, 77, 81, 94, 95, 107, 110, 123-126, 130, 132, 140, 141, 160, 164
Bilezikçiyan, Boğos 94
Bizans 23, 72

Blökhanyan-Ardzruniler 73
Boğos (Amira) 101, 106
Boğosyan (okul) 126
Boğosyan, Yeprem 25, 36, 81-85, 118-120, 168-170
Bonfil, Yago 94
Boré, Eugene 35
Boue, Ami 115
Boyacıköy 131
Bursa 45, 101
Büyük Petro 45
Büyükdere 131

Cemaran 128
Cevdet Paşa 113, 156
Cezayirliyan, Mıgırdiç (Amira) 63, 75, 76, 92, 97, 109, 126, 127, 129, 130, 160, 171
Clark, Edward C. 118
College St. Barbe 105
Curson, Robert 35
Çamaşırcıyan, Hovhannes (Patrik) 127, 140
Çamçiyan, Mikayel 56, 59, 79, 83
Çarazyan (Çeraz), Bağdasar (Amira) 97, 124
Çarazyan, Krikor (Amira) 109
Çayents, Varteres (Amira) 63
Çeraz, Minas (Amira) 96
Çerazyan, Kasbar 64
Çerazyanlar 73
Çıplak Hüseyin Paşa 91
Çırağan 105
Çobanyan, Arşag 84
Çormisyan, Levon 37
Çuhacıyan, Madteos 147

Dad Arakel (Amira) 64, 73, 98, 99, 107, 114
Dadyan(lar) 12, 73, 76, 102, 133, 144, 155, 159
Dadyan, Arakel (Amira) 70, 73, 77, 98
Dadyan, Arakel-Sisag 101, 102, 150
Dadyan, Boğos (Amira) 84, 110, 125, 128
Dadyan, Hagop (Amira) 129
Dadyan, Harutyun 156, 167
Dadyan, Hovhannes (Amira) 64, 75, 77, 99, 100, 107, 126, 128, 130, 133, 149, 150, 154, 160
Dadyan, Krikor-Mihran (Bey) 70
Dadyan, Nerses-Khosrov 101, 102
Dadyan, Simon (Amira) 64, 99
Dakes (Amira) 91
Damat Mehmet Ali Paşa 156
Darkot, Besim 178
Darphane Müdürlüğü 94
Davidyan, Hovsep 97
Deli Hüseyin Paşa 44
Deroyents 154
Diloyan, Valter 29, 37
Diratsu Krikor (sarraf) 60
Divriği 93, 94
Diyarbekir 45
Dolmabahçe 99, 105
Düzyanlar 65, 73, 76
Düzyan, Boğos (Çelebi) 97
Düzyan, Garabed (Çelebi) 110
Düzyan, Hagop 103, 160
Düzyan, Harutyun 94
Düzyan, Hovhannes (Çelebi) 92, 94, 127, 129
Düzyan, Krikor (Çelebi) 164
Düzyan, Mihran (Çelebi) 95, 97, 110
Düzyan, Mikayel (Çelebi) 94, 176
Dwight, H. G. O. 169
Dzeron (Amira) 94

Eçmiadzin 136
Eğin 26, 36, 62, 70-75, 79-85, 91, 98, 116, 157, 166, 178
Ekserciyan, Hmayag 79
Erganyan, Harutyun (Amira) 97
Erganyan, Hovhannes 141
Erivan 24, 35-37, 55, 57, 79, 115, 116, 168ö
Ermeni *hemen her yerde.*
Ermeni Koleji 143
Ermeni Milli Anayasası 135, 150, 154, 157
Ermeni Milli Meclisi 147, 154, 155, 157, 158
Ermeni Patrikhanesi 24, 33, 136, 163
Ermenice 24-26, 40, 44, 51, 57, 60, 63, 79, 82, 115, 129, 153, 154, 157, 161, 176, 178
Ermenistan 23, 35-37, 48, 55, 71, 79, 115, 165, 166
Erzurum 35, 47, 92, 161
Etmekjian, James 171
Evliya Çelebi 95
Eyüp 125

Farley, James Lewis 35
Farsça 39
Fatih Sultan Mehmed 111
Fırat Nehri 71, 72
Filistin 163
Fransa 49, 100, 101, 120, 140, 151, 152, 160
Fransız 28, 30, 45, 77, 84, 98, 109, 151, 162
Fuat Paşa 156

Gabriel (Rahip) 85
Galanus 82
Galata 63, 127, 133
Garabed Ağa 70
Garnetsi, Hagop 55
Gelgelyan, Harutyun (Amira) 97
Genel Meclis 142, 148, 155
Geşgeşyan, Boğos (Amira) 61
Gırcigyan, Hagop 148, 152, 154, 156
Giragos (Sis Gatoğigosu) 164
Girit 44
Glavani, David 97
Golod (Patrik) 138, 155
Goodwin, Godfrey 119
Gosoyan, Haygaz 116
Güleseryan, Papken 55, 79, 84, 169, 173
Ğazar (Amira) 106
Ğazaryan, Hayk 27, 36, 56, 82, 121, 172

Hagop (Ağa) 63, 169
Hagop (Çelebi) 47, 94, 95, 103, 124, 130

Hagopos (Patrik) 154, 155
Hagopyan, Vazken 55
Halep 47, 71, 92
Hamamciyan 156
Hanson, Charles 97
Harutyun (Amira) 26, 68, 70, 77, 81, 94-97, 107, 110, 123-126, 130, 131, 141, 146, 160
Hasan Paşa Han 128
Hasköy 64, 76, 126
Haygazyan Üniversitesi 18
Hayrullah Efendi 121
Hereke 100
Hindistan 95
Hoca Bedik (Çelebi) 47
Hoca Ruhican 132, 137
Hoca Sanos (Çelebi) 47
Hoca Yeremya 45
Hovhannes (Amira) 99-101, 104, 126, 129, 130
Hovhannes (sarraf mahdesi) 60
Hovhannes Sepasdatsi 116
Hovhannesyan, Aşot 27, 36, 55, 175
Hovhannesyan, Hagop (Ağa) 107, 108, 138
Hovhannesyan, Yağub 64
Hovsep (Çelebi) 106
Hovuyan (Amira) 138
Hovyan-Hovuyanlar 73
Hromulos Manastırı 74

Isdepan (sarraf) 60
Isdepanyan, Karnig 168
Issawi, Charles 119
Itzkowitz, Norman 37
İnciciyan, H. 115
İncikyan, O. G. 27, 37
İngiliz 77, 162
İngiliz Said Paşa 157
İngiltere 95, 100
İran 23, 40, 43, 45, 72, 99, 137, 165
İskender (Amira) 61
İstanbul *hemen her yerde.*
İstanbul Patrikhanesi 26, 48, 163
İtalya 100, 152
İtalyanca 77
İzmir 45, 82, 92, 94, 100, 101, 103, 116, 118, 130, 153, 166
İzmit 101, 102

Jennings, Ronald C. 116
Jouannin, J. M. 120

Kadıköy 131
Kafkas 115, 136, 137, 166
Kakmacı Kevork (Ağa) 117
Kalemkâryan, Krikor 80
Kanlı Kilise 126, 142
Kapadokya 72
Kapriyel (Çelebi) 150
Kaptan (Amiral) Hüseyin Paşa 98
Karakoyunlu 72
Kartal 127
Katırcıyan, Hovsep 129
Kayseri 71, 104
Kazaz Artin 110
Keçyan, Arakel 26, 36, 62, 79-83, 85, 115, 118, 120, 121, 168, 169, 172, 178
Keçyan, Püzant 26, 27, 33, 36, 37, 59, 79, 81, 82, 84, 118, 168-170, 172, 173
Kemaliye 26, 70, 82
Kernavulo 126
Kevork (Peder) 84
Khaçigyan, Levon S. 55
Kırım (Savaşı) 14, 97, 112, 150, 151
Kilikya 75
Klag, Zenop 75
Konstantinopolis 23, 70, 91, 110, 115, 117, 169 bkz. İstanbul
Kont Vahram 74
Köprülüzade Ahmet Paşa 44
Krikor Ağa 63
Krikoryan, Boğos (Patrik) 140
Kudüs 35, 43, 51, 52, 55, 62, 128, 144, 158, 163, 169
Kumkapı 125, 128
Küçük Said (Bey) 155
Küçükçekmece 98
Kürkçühanlıyan, Bedros (Amira) 97

Lane-Poole, Stanley 120
Langa 125, 128, 142
Latinler 143
Lazaryanlar 165
Leo 26, 36, 81, 173, 175, 178
Levonyan, Karekin 168
Lewis, Bernard 118, 170
Londra 148
Louis-Philippe 101

MacFarlane, Charles 28, 37
Madenataran 24
Madteos (sarraf) 60
Madteos (Çelebi) 45
Madteos (Patrik) 149
Madteos Tbir 128
Mağakya (Çelebi) 47
Mahdesi Arakel 84
Mahdesi Der Garabed 52
Mahdesi Der Hayrabed 52
Mahdesi Der Melkon 52
Mahdesi Hoca Adom 51
Mahdesi Hoca Panos 51
Mahdesi Hoca Zirak 51
Mahdesi Lusi 52
Mahdesi Vartkhatun Ana 52
Mahmud Nedim Paşa 156
Mahtasi Knar 52
Mahtasi Der Herbed (Rahip) 52
Mahtasi Der Mıgırdiç 52
Mahtasi Der Tavit 52
Mahtasi Khanum 52
Mahtasi Margos 52
Mahtasi Paşah-Mayr 51, 52
Makriköy bkz. Bakırköy
Mananyan, Hagop (Ağa) 65
Manuel Ağa 63
Margosyan, Krikor 154, 156
Markar (Amira) 96
Markaryan, Boğos (Ağa) 65
Markas (Çelebi) 47
Masis 154
Maşkert'li Kasbar (Amira) 91
Mayer, Kurt B. 82
Medine 52
Mehmet (Çelebi) 72
Mehmet Sait Halet Efendi 121
Mekke 52
Melek Ahmet Paşa 45
Menevişyan, Kapriyel 25, 36
Meremgülyan, Hetum 143
Meryem Ana Kilisesi 128
Mesudşah 40

Mğtesi Atlaz 52
Mğtesi Der Mağakya 52
Mğtesi Maryam 52
Mığtasi Hovhannes 51
Mıkhitarist 24, 25, 35, 77, 84, 85, 117, 121, 129, 130, 140, 152, 160, 172
Mırmıryan, H. G. 25, 35, 36, 80-82, 84, 117, 118, 120, 172
Mısır 97
Mihrtad (Piskopos) 73
Mikayel (Çelebi) 94, 150
Minasyan, Minas 156
Miricanyan, Şınorhk Mıgırdiç (Amira) 63, 67, 69, 77, 124, 125, 128, 130
Misakyan, Misak (Amira) 64, 67, 97, 131, 146, 160, 171
Misakyan, Varteres (Amira) 70
Misakyanlar 73
Mithat Paşa 157
Movsesyan, Ğazaros (Amira) 64, 108, 163
Muradyan, Kasbar (Amira) 138
Mustafa Reşit Paşa 109, 148, 156, 160

Narlıkapı 124, 126, 132
Nersesyan, A. N. 27, 36
Nersesyan Derneği 129
Nersesyan, M. G. 27, 36
New York 28, 37, 116, 118, 121, 171
Nigoğos 105
Noradunkyan, Harutyun (Amira) 59, 131, 141
Nuryan, Hovhannes 156

Odyan, Krikor 149, 151, 153, 156, 157
Okyar, Osman 115
Ormanyan, Mağakya 26, 35
Ortaköy 76, 110, 132
Osgan, Isdepan 151
Osmanlı (İmparatorluğu) *hemen her yerde.*
Osmanlılar 23, 47, 83, 136, 137, 166, 170

Ölçer, Cüneyt 118

Padova 152
Pakalın, Mehmet Zeki 29, 37
Pakraduni, Arsen (Rahip) 25, 35
Palakaşyan, H. G. 35
Palulu Usta Ğugas 102
Papazyan, Aleksan 83
Papazyan, Bedros (Amira) 69
Papazyan, Canig (Amira) 67, 70, 97, 109, 126, 160, 171
Papazyan, Isdepan 25, 36
Papazyan, Khıntir (Amira) 109
Papazyan, Simon (Amira) 67
Paris 35, 37, 80, 82-84, 102, 105, 109, 115, 118, 120, 121, 148, 149, 153, 160, 168, 169, 171, 173
Pegi (Çelebi) 47
Peglar (Çelebi) 47
Penganlı Ğoncagülyan 63
Pera 124
Pers(ler) 47, 166
Petraki (Çelebi) 94
Pilibos (Amira) 62
Pin, Emile 82
Pingânlı Ğoncegülyan 63
Pisa 152
Pişmişyan, Garabed (Amira) 63, 64, 69
Pişmişyan, Mikayel (Amira) 64, 67, 70, 106, 124, 125, 160
Polonya 75
Pskhari, Yani 97

Ragıp Mehmet Paşa 108
Reşid Efendi 98
Reychman, Jan 118
Rıfat Paşa 146
Rigler, Lorenz 35
Rodos 102
Roma 49, 80, 152
Rubeyan, Krikor Ağa 61
Ruhani Meclis 148, 159
Ruhican (Hoca) 42, 137
Rumeli (Hisarı) 97, 131
Rupenyan krallığı 75
Rusça 27

Rusinyan, Nahabed 151, 153, 156, 157
Ruslar 166
Rusya 33, 36, 45, 106, 165, 166

Sakayan, Krikor (Amira) 141
Sakayan, Mardiros (Amira) 106
Samatya 128
Sanos Hoca 47
Sarimyan, Maksud (Amira) 92, 97, 109, 110
Sarkis Kalfa 105
Sarmaretsi, Daniel 139
Selçuklu 72
Selviburnu 100
Senekerim 72-74, 83
Senior, N. W. 121
Seropyan, Hagop (Patrik) 75, 143, 144, 155, 159
Serveryan, Hovhannes (Amira) 102, 105, 124, 143
Serveryan, Simon 156
Serveryanlar 103
Serviçen (Dr.) 151, 156, 157
Shaw, Stanford 120
Shinder, Joel 37
Simeon Tbir Lehatsi 47, 56
Simon (Çelebi) 47
Sinan 105
Siruni, Hagop C. 25, 26, 34-37, 39, 49-51, 55-57, 169
Sis 136, 164
Sivas 71, 72, 74, 91, 93, 116, 161
Sivil Meclis 148, 151, 152, 154, 155, 157, 159
Sivri Khaçadur Kehya 102
Skordella 126
Sovyet Ermenistan 24, 27
Sovyetler Birliği 27
Srvantzdiyants, Karekin 56
St. Petersburg 29, 165
Stern, Fritz 37, 177
Stone, Lawrence 37
Surp Eçmiadzin 126
Surp Gayanyants 126
Surp Hagop rahibe manastırı 128
Surp Hıreşdagabed Kilisesi 42, 51, 55

Surp Hripsimyants 126
Surp Isdepannos Kilisesi 64
Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi 42, 63
Surp Lusavoriç 126
Surp Mayram Kilisesi 132
Surp Minas Kilisesi 62
Surp Nersesyan karma okulu 126
Surp Pırgiç Hastanesi 17, 33, 36, 79, 124
Süleyman Sudi Efendi 95
Sünyats Derneği 130

Şahin (Çelebi) 46
Şam 163
Şığtayagir, Krikor 62
Şınorhk (Amira) 67, 125, 128, 130

Tanzimat Fermanı 96, 142
Taranağtsi, Krikor 42, 55, 56, 59, 79
Tarsus 73
Tebriz(li) 40, 72
Tavrijetsi Arakel 45, 46, 54, 56, 58, 59, 132
Tedrisat Komisyonu 149, 152-154, 156
Terziyan, Apraham (Amira) 69, 128
Terziyan, Yeram Karakehya 67
Terziyants, Garabed (Ağa) 61
Tınğıryan, Hovhannes 97
Tınğıryan, Timeteos 153
Topkapı 128
Torkomyan, Vahram 26, 36
Torosyan-Minasyan-Aliksanyanlar 73
Türkiye 35, 44, 90, 102, 113, 115, 120, 170
Türk-Rus savaşı 110

Ubicini, A. 28, 35
Uğurluyan, H. M. 56
Urquhart, David 28, 37

Üsküdar 143
Ütücüyan, Garabed 151, 153

Vahan Efendi 156
Valide Han 109
Van 71, 132, 137
Van-Gauer, Juels 120
Vanlı Khanents Tuma (Hoca) 47
Varantyan 36, 162, 172, 173
Varentsler 62
Varjabedyan, Hagop 81, 82, 84
Vartanyan, Hovsep 156
Varyanlar 73
Vaspuragan 72, 73
Venedik 24, 25, 35, 56, 77, 85, 115, 117, 121, 129, 152, 172
Vezir Han 139
Viçenyan, Serovpe 151
Vimercati, Cesar 37
Viyana 35, 36, 55, 56, 80, 129, 130, 148, 170
Walsh, R. 28, 37
White, Charles 28, 37
Yahudi 23, 30, 67, 87, 90, 93-95, 110, 117, 120, 121, 168, 178
Yeğiazar Ağa 117
Yeğiazar Ayntaptsi (Piskopos) 44, 56
Yeni Mahalle 128
Yenikapı 110, 133
Yeniköy 76
Yeramyan, Kevork Karakehya (Amira) 67, 131, 155
Yeremya Çelebi 26, 36, 44, 46, 50, 56, 81
Yerevanyants, Seğpos 62, 77
Yerganyan, Harutyun (Amira) 146, 147
Yeşilköy 98
Yunan 23, 49, 163, 175
Yusuf Paşa 91

Zadayan 73
Zajaczkowski, Ananiasz 118
Zakarya (Patrik) 125
Zakaryan, Isdepannos Ağavni (Patrik) 143, 145
Zallony, Marc-Philippe 178
Zarifi 97
Zartaryan, Vahan 25, 36, 84, 116, 117, 119-121, 168, 169
Zeytinburnu 100, 102, 133
Zohrabyanlar 73
Zurabyan, S. Ş. 173

Իսթանպուլուն Էրմէնի Ամիրալար Սընըֆը

İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı

Սրանպուլի Հայ Ամիրաներու Դասակարգը

The Armenian Amira Class of Istanbul

գրող
Յակոբ Լ. Պարսումեան

author
Hagop L. Barsoumian

(Անգլերէնէ) թարգմանող
Սօլինա Սիլահլը

translator (from English)
Solina Silahlı

ուսումնասիրութիւն

study

Թրքերէն

Turkish

Դեկտեմբեր 2013, Սրանպուլ

December 2013, Istanbul

On sekizinci yüzyılın başlarında sahneye çıkan amiralar, 1750-1857 yılları arasında Osmanlı Ermenilerinin toplumsal yaşamı üzerindeki egemenliklerini sürdürdüler. Hagop L. Barsoumian, bu çalışmasında, söz konusu dönem boyunca Osmanlı Ermeni toplumu içindeki "yönetici sınıf" olarak adlandırılabilecek bu seçkin grubun ortaya çıkışını, kurduğu egemenliği ve en sonunda da yok oluşunu analitik bir yaklaşımla anlatıyor.

Amiralar üzerine odaklanmış olsa da, kitaba zenginlik ve derinlik katan asıl unsur, konuyla bağlantılı başka analizler de sunuyor olmasıdır. Barsoumian, öncelikle amiraları konu alan çalışmalara dair kapsamlı bilgiler veriyor, bunların sağladığı katkılara ve yetersizliklere dikkat çekiyor ve karışık terminolojilerine ve kavramlara açıklık getiriyor.

Barsoumian, çalışmasını varlık ve politik güç arasındaki ilişki hakkında kısa ama etkili bir yorumla bitirir. Ermeni azınlık liderlerinin elindeki büyük servetin, Ermeni cemaatinin dışında gerçek bir gücü satın alamadığını, hatta aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun, Türk seçkinlerin ellerindeki politik güçle bu zenginliği koz olarak kullandığını belirtir. Kısa analizi aslında şu soruyu sormaktadır: Bir etnik ya da diyasporik azınlığın ekonomik zenginliği ne zaman ve hangi koşullar altında başka bir güce dönüştürülebilir? Başka bir deyişle ekonomik zenginlik hangi koşullar altında politik gücü satın alma ya da kontrol altına alma yeteneğini elde edebilir?

Barsoumian'ın çalışması önemlidir, çünkü küçük tarihi ayrıntılarla işe başlayıp gittikçe yoğunlaşarak ve kapsamını genişleterek Ermeni ve dünya tarihi hakkında böylesine temel sorular sorma noktasına ulaşır.

Khachig Tölölyan